

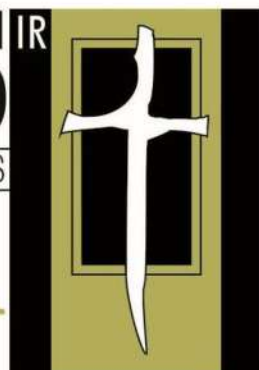
GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2009 1(25)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2009 **1**(25)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2009

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejs, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Daniel Boćkowski

Vilnius, netapęs Vakarų Baltarusijos sostine.....7

Vilnius, which did not become the Capital of West Belarus17

Arūnas Bubnys

Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas nacių okupacijos metais (1941–1944)18

Kaunas Hard Labour Prison in the Years of Nazi Occupation (1941–1944)37

Mindaugas Pocius

Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1949–1953 m.38

Fight of the Lithuanian Partisans against Collaboration in 1949–195361

Kristina Burinskaitė

KGB propagandinės akcijos prieš politinę lietuvių išeivijos veiklą XX a.
septintajame–devintajame dešimtmečiais62

KGB Propaganda Actions against Political Activity of Lithuanians Émigré in
1970s–1990s.76

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose XX a. septintajame dešimtmetyje:
telkėsi naujoji karta77

Saulius Grybkauškas

KGB veikla sovietinės Lietuvos pramonės įmonėse 1965–1985 m.94

KGB Activity in the Industrial Enterprises of Soviet Lithuania in 1965–1985111

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Lina Kaminskaitė

LSSR vaidybinio kino raida 1947–1961 m.112

ATMINTIS – MEMORY

Imantas Melianas

Azerbaidžaniečių tautos genocidas (1905–1994)132

KRONIKA – CRONICALS151

KNYGOS – BOOKS170

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS171

Daniel Boćkowski

Vilnius, netapęs Vakarų Baltarusijos sostine

Remiantis naujausia istorine literatūra ir archyviniais šaltiniais, straipsnyje tyrinėjama Vilniaus valstybinės priklausomybės problema Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir pradžioje (1939 m. rugpjūtis–spalis). Nagrinėjami Sovietų Sąjungos planai Vilniaus atžvilgiu, įvairūs Vilniaus problemos sprendimo variantai ir jų įgyvendinimo galimybės – nuo priskyrimo Baltarusijos SSR iki perdavimo Lietuvos Respublikai.

1939 m. rugsėjo 17 d. Tarybų Sąjunga, laikydamosi susitarimų su Trečiuoju reichu ir remdamasi Ribbentropo–Molotovo paktu, pradėjo skinti saldžius daug mėnesių trukusių ginčų ir derybų su būsimomis sąjungininkų valstybėmis ir Vokietija vaisius. Iš tikrųjų strateginis TSRS tikslas buvo, kaip ir 1920 m., visa Vakarų Europa, bet šio ambicingo plano įgyvendinimo būdas buvo truputį kitoks. Pirmasis pergalingo žygio į vakarus etapas – užvaldyti buvusios carinės imperijos teritorijas. Tarp žemių, kurios turėjo vėl sugrįžti į TSRS, buvo ir Lietuva, nors 1939 m. rugpjūčio sutartyse formaliai tai nenumatyta. Vis dėlto sunku patikėti, kad TSRS Lietuvos atveju rimtai vertino savo sutartį su Vokietija dėl įtakos sferų pasidalijimo ir nelaukė pirmos pasitaikiusios progos imtis tokių kuo naudingesnių pakeitimų. Tai, kad ateityje demokratinių valstybių vadovai gali „atsižvelgti“ į sienų pakeitimus¹, liudijo tam

tikri prieškario įvykiai². 1939 m. pavasarį Kremlius reikalavo, kad pagalbos garantijos, jeigu Vokietija užpultų Rytų Europą, apimtų Latviją, Estiją ir Suomiją, bet 1939 m. kovo 28 d., tuoj po to, kai Trečiasis reichas aneksavo Klaipėdą, nepaisydamas Latvijos ir Estijos pozicijos, pranešė tiems kraštams apie norą suteikti jiems pagalbą³. Bet buvo aišku, kad tokia pagalba įmanoma tik įvedus į tų valstybių teritoriją tarybinę kariuomenę, tuo labiau kad Rusija kalbėjo apie galimybę įtraukti į sutartį „vad. netiesioginės agresijos įsipareigojimus“, t. y. tokio krašto užvaldymą po vietinių profašistinių jėgų perversmo arba atsisakius neutralumo spaudžiant agresoriams. Tiesa, Vakarų valstybės ryžtingai atmetė tokius pasiūlymus, bet jau liepos 24 d. buvo sudaryta politinė sutartis (ji turėjo įsigaliooti sudarius atitinkamą karinę konvenciją), kurios slaptajame protokole signatarai įsipareigojo skubėti į pagalbą tiesioginės agresijos Suomijai, Estijai, Latvijai, Lietuvai, Lenkijai, Rumunijai, Turkijai, Graikijai arba Belgijai atveju⁴. Taigi buvo numatyta galimybė į Lenkiją ir Baltijos valstybes įžengti tarybinėms pajėgoms, kurios „saugotų“ šiuos kraštus nuo vokiečių agresijos ir taip įpareigotų Vokietijos kariuomenę galimuose mūsųose Rytų fronte. Atitinkama karinė konvencija nebuvo pasirašyta pirmiausia dėl Kremliaus žaidimo (juk Vokietija galų gale davė daugiau), bet taip pat ir dėl neigiamo

Lenkijos požiūrio į „tarybinę pagalbą“, nes ji – kaip teisingai pažymėjo Beckas – sovietizacijos atveju galėjo prarasti ne tik žemę, bet ir sielą.

Manau, kad ši trumpa įžanga būtina norint blaiviai įvertinti, kiek realūs buvo kelias dienas trukę Maskvos žaidimai siekiant įkurti ne du, o tris liaudies susirinkimus (Baltarusijos, Ukrainos ir Lenkijos), ir iškelti klausimą, ar tikrai, jeigu derybos su Vokietija būtų pakrypusios kitaip, Vilnius buvo numatytas „Vakarų Baltarusijos sostinės“ vaidmeniui, o Balstogė, kaip ir 1920 m., būtų tapusi Lenkijos Tarybų Respublikos „sostine“.

BTSR atveju, ypač po Rygos sutarties pasirašymo, buvo keliamas istorinių baltarusių teisių į Vilnių, kaip vieną iš baltarusių kultūros centrų, klausimas. Panašiai buvo kalbama ir apie Balstogę, bet labiau pabrėžiant jos (ir Gardino) buvimą etninėse ir istorinėse Baltarusijos žemėse. Buvo skelbiama, kad tos žemės priklausančios TSRS kaip Rusijos teisių perėmėjai, o Rusija tas žemes gavusi kaip Napoleono „dovaną“ po Tilžės taikos, bet šiaurinė Balstogės srities dalis su Gardinu įėjo į Gardino kunigaikštystės sudėtį, o centrinė šios srities dalis, kurioje yra Zabłudovas, Supraslis, Belskas ir Balstogė, priklausė Bresto kunigaikštystei. Tai buvo senosios Baltarusijos žemės. Tik lenkų ponai iš ten išvarę baltarusių liaudį ir pradėję kolonizaciją⁵.

Panašiai kalbėjo nepriklausomi Baltarusijos veikėjai 1919 m. Tų metų sausio mėn. laiške vienas iš BLR vyriausybės ministrų A. Smoličius rašė: „Nors manau, kad bolševikai mūsų kraštui dar daugiau žalos negu naudos, nors jie siekia dar stipriau, negu mes norėtume, pririšti mus prie Maskvos, bet jeigu jų dėka taps įmanomas platus kultūrinis darbas, jeigu jie pripažins ir apgins mūsų valstybingumą ir, kas svarbiausia, atkurs tikras sienas – sukurs vieningą Baltarusiją, kuri išgyvens bent kelis mėnesius, Baltarusiją

su Vilniumi, Balstoge, Bratsku ir Gomeliu, tai turime pritarti tai idėjai, pripažinti, kad ji atitinka tautinius siekius, ir tiesiog stoti į tos tvarkos gynėjų gretas ir kovoti už ją nors ir su visu pasauliu!“⁶

1939 m. rugsėjo 1 d. Trečiasis reichas užpuolė Lenkiją, pradėdamas taip Stalino lauktą karą. Vokietija tikėjosi, kad, kaip buvo numatyta, TSRS iš karto išitrauks į karo veiksmus ir užims rytines Antrosios Lenkijos Respublikos žemes, dėl ko Vokietijos kariuomenei taps gerokai lengviau, o Lenkija greičiau žlugs. Tarybų valdžia Kremliuje neskubėjo apsispręsti pradėti karo veiksmų. Pirmosiomis konflikto dienomis Stalinas laukė, kaip reaguos Anglija ir Prancūzija, įsipareigojusios teikti Lenkijai karinę pagalbą. Tai, kad abi imperijos paskelbė Trečiajam reichui karą, tikrai turėjo reikšmės planuojant Lenkijos užvaldymo operaciją. Tikrai neaišku, ar tuos planus greitino, ar veikiau lėtino. Stalinas manė, kad ginkluotas Vokietijos konfliktas su Anglija ir Prancūzija pagaliau pereis į puolimą ir tai bus ypač naudinga Tarybų Sąjungai – ji, užuot „žarsčiusi žarijas“ kapitalistinėms imperijoms, ims tomis žarijomis naudotis pati⁷. Todėl puolimą, netgi kasdien stiprėjant Vokietijos spaudimui, vertėjo atidėti. Tiktai paaiškėjus, kad Vakarų imperijos tikrai neketina suteikti Lenkijai karinės pagalbos, o sąjungininkai savo įsipareigojimų vykdymą apribojo karo paskelbimu, Kremlui teko pagreitinti pasiruošimą puolimui.

Lūžio momentas buvo 1939 m. rugsėjo 8 d. paskelbta žinia, kad Vokietijos kariuomenė užėmė Varšuvą⁸. Tą pačią dieną buvo pasirašytas pirmasis mums žinomas nekarinis dokumentas dėl tiesioginio pasiruošimo puolimui – TSRS vidaus reikalų liaudies komisaro Lavrentijaus Berijos įsakymas dėl svarbiausių specialiųjų NKVD operatyvinių grupių, kurios pirmosios turėjo įžengti į Antrosios Lenkijos Respublikos žemes,

uždavinių. Įsakyme Nr. 1064 BTSR vidaus reikalų liaudies komisarui L. Canavai jis nurodė „paskirti 50 BTSR NKVD operatyvinių darbuotojų ir 150 pasienio kariuomenės operatyvinių politinių darbuotojų; pristatyti juos į Minską rugsėjo 9 d. 22.00 val.“ Iš tų žmonių reikėjo sudaryti 4 operatyvines grupes, veiksiančias Baltarusijos specialiosios karinės apygardos teritorijoje. Kad jos gerai veiktų, buvo planuojama joms priskirti dar 300 žmonių batalioną „operatyviniams čekistiniams“ veiksmams⁹.

1939 m. rugsėjo 9 d. TSRS gynybos liaudies komisaras Viačeslavas Vorošilovas ir Raudonosios armijos Generalinio štabo viršininkas B. Šapošnikovas išleido direktyvą Nr. 16633 Baltarusijos specialiosios karinės apygardos Karo tarybai dėl naktį iš 1939 m. rugsėjo 12 į 13 d. pradedamo Lenkijos puolimo. Šiame įsakyme „nustatomos mūsų veikimo ribos: Drysos m[iestas] ir toliau siena su Latvija, Lietuva ir Rytų Prūsija iki Pisos u[pės], u[pė] Pisa iki jos žiočių į Narevo u[pę], kairysis Narevo u[pės] krantas nuo Pisos u[pės] žiočių iki jos žiočių į Bugo u[pę], dešinysis Bugo u[pės] krantas nuo Narevo u[pės] žiočių iki jos žiočių, dešinysis Vyslos u[pės] krantas nuo Bugo u[pės] žiočių iki Vepšo u[pės] žiočių“¹⁰.

Būtent remdamasis šiuo įsakymu rugsėjo 9 d. po pietų V. Molotovas informavo F. Schulenburgą, kad TSRS artimiausiomis dienomis pradės ginkluotus veiksmus. Kadangi apie Varšuvos užėmimą pranešta per anksti, įsakymas buvo atidėtas. Rugsėjo 10 d. per vieną iš pokalbių V. Molotovas pranešė F. Schulenburgui, kad Kremliaus paskirtas puolimo terminas atšauktas. Tame pačiame pokalbyje jis prisipažino, kad tarybinę pusę visiškai pribloškė Vokietijos puolimo greitis. Taip atsitiko todėl, kad TSRS vis dar buvo nepasirengusi operatyviniams veiksmams, nors F. Schulenburgui optimistiškai deklaravo apie 3 mln. mobilizuotų kareivių. Be to,

Kremlius pirmą kartą oficialiai pareiškė, kaip ketina pateisinti rytinių Antrosios Lenkijos Respublikos žemių užėmimą: „[...] sovietų vyriausybė po būsimų Vokietijos kariuomenės pergalių ketina pareikšti, jog Lenkija yra sunaikinta ir todėl Sovietų Sąjunga priversta ateiti į pagalbą ukrainiečiams ir baltarusiams, „kuriems kyla Vokietijos grėsmė“. Šiais argumentais bus pagrįsta Sovietų Sąjungos intervencija, ir taip bus išvengta priekaišto, kad Sovietų Sąjunga elgiasi kaip agresorė.“¹¹

Rugsėjo 14 d. „Pravdoje“ išspausdintame Andrejaus Ždanovo straipsnyje buvo pranešta apie neišvengiamai artėjančią karinį daugiautės Lenkijos valstybės pralaimėjimą, po kurio ji subyrės. Rugsėjo pralaimėjimo priežastimi laikyta lenkų dvarininkų priespaulda ir savivalė tautinių mažumų, kurių buvo beveik 11 mln., atžvilgiu¹². Tą pačią dieną V. Molotovas iškviėtė F. Schulenburgą ir jam perdavė, kad Raudonoji armija karo veiksmus pradės anksčiau, negu planavo, o savo kariuomenės įžengimą ketina teisinti Lenkijos subyrėjimu ir jos mažumų apsauga. Rugsėjo 14 d. buvo žinoma tiksliai Lenkijos puolimo data, nors Vokietijai ji nebuvo oficialiai atskleista¹³.

1939 m. rugsėjo 15 d. L. Berija išleido įsakymą, patikslinantį rugsėjo 8 d. įkurtų NKVD operatyvinių grupių užduotis. Jame skaitome: „Kai mūsų kariuomenė žygiuos į priekį ir užims vieną ar kitą miestą, bus kuriamos laikinosios valdybos (laikinieji valdžios organai), į kurių sudėtį įeis NKVD oper[atyvinių] grupių vadai“. Šio dokumento 14 punkte yra toks įrašas: „NKVD darbuotojai aktyviai dalyvaus laikinosioms valdyboms kuriant ir įgyvendinant ukrainiečių, baltarusių ir lenkų liaudies susirinkimus.“¹⁴

Tą pačią dieną Raudonosios armijos Baltarusijos fronto štabas išleido fronto vado komandarmo Michailo Kovaliovo ir fronto Karo tarybos nario Piotro Smokačiovo pasirašytą kovinį įsakymą Nr. 01, kuriame aiškiai kal-

bama apie pareigą padėti ne tik baltarusiams ir ukrainiečiams, bet ir ten gyvenantiems lenkams: „1. Baltarusių, ukrainiečių ir lenkų tautos kraujuoja per karą, kurį su Vokietija pradėjo LENKIJA valdanti dvarininkų ir kapitalistų klika. Baltarusijos, Ukrainos ir Lenkijos darbininkai ir valstiečiai pakilo į kovą su savo amžiniais priešais – dvarininkais ir kapitalistais. Vokietijos kariuomenė sudavė skaudų smūgį pagrindinėms Lenkijos armijos pajėgoms.

2. Rugsėjo 17 d. švintant Baltarusijos fronto armijos pereina į puolimą, jų užduotis – paremti sukilusius Baltarusijos ir Lenkijos darbininkus ir valstiečius, nusimetančius dvarininkų ir kapitalistų jungą, ir neleisti, kad Vokietija užimtų Vakarų Baltarusijos teritoriją.“¹⁵

L. Berijos įsakymas buvo išplėstas kitą dieną išleistame Baltarusijos fronto Karo tarybos įsakyme Nr. 1. Jo 7 punkte rašoma, kad, „siekiant išspręsti klausimą, kokia turi būti naujoji valdžia ir kaip naujoji valdžia turi būti kuriama, reikia po esminio pasiruošimo visuotinių rinkimų būdu įkurti tris liaudies susirinkimus: Ukrainos liaudies susirinkimą – iš atstovų, išrinktų Vakarų Ukrainos vaivadijose, Baltarusijos liaudies susirinkimą – iš atstovų, išrinktų Vakarų Baltarusijos vaivadijose, ir Lenkijos liaudies susirinkimą – iš atstovų, išrinktų vaivadijose, kurių dauguma gyventojų lenkai. Minėti liaudies susirinkimai privalo: a) įteisinti, kad valstiečių komitetai perims dvarininkų žemę; b) išspręsti kuriamos valdžios pobūdžio klausimą, t. y. ar valdžia turi būti tarybų, ar kitokia; c) išspręsti klausimą dėl įėjimo į TSRS sudėtį, t. y. kad ukrainietiškos vaivadijos įeitų į UTSR sudėtį, baltarusiškos – į BTSR, o lenkiškos vaivadijos – į TSRS kaip Lenkijos Tarybinę Sąjunginę Respubliką.“¹⁶ Šį įsakymą pasirašė Baltarusijos fronto kariuomenės vyriausiasis vadas M. Kovaliovas ir Baltarusijos fronto Karo tarybos narys Pante-

leimonas Ponomarenka. Tą pačią dieną įjedu išleido dar vieną įsakymą Nr. 005, kuriame pakartojo ankstesnio kovinio įsakymo Nr. 01 teiginius, atitinkamai juos praplėsdami: „Lenkijos dvarininkai ir kapitalistai pavergė Vakarų Baltarusijos ir Ukrainos darbo liaudį. Baltojo teroro, karo lauko teismų ir baudžiamųjų ekspedicijų padedami, jie malšina revoliucinį judėjimą, taiko tautinę sprespaudą ir išnaudojimą, viską griauja ir naikina.

Didžioji Socialistinė Revoliucija suteikė lenkų tautai teisę atsiskirti. Lenkų dvarininkai ir kapitalistai, numalšinę darbininkų ir valstiečių revoliucinį judėjimą, pavergė Vakarų Baltarusiją ir Ukrainą; atėmė iš tų tautų Tarybinę Tėvynę ir surakino jas nelaisvės ir sprespaudos grandinėmis. Dabar ponų Lenkijos valdovai antrąkart įstūmė mūsų brolius baltarusius ir ukrainiečius į antrą imperialistinį karą. Dėl tautinės sprespaudos ir darbo žmonių pavergimo Lenkija pralaimėjo karą.

Pavergtoms Lenkijos tautoms iškilo visiško sugriovimo ir sunaikinimo grėsmė. Vakarų Ukrainoje ir Baltarusijoje plinta revoliucinis judėjimas. Lenkijoje prasidėjo baltarusių ir ukrainiečių valstiečių mitingai ir sukilimai. Lenkijos darbininkų klasė ir valstietija telkia jėgas, kad nusuktų sprandą savo kruviniams engėjams.

Draugai Baltarusijos fronto kareiviai, vadai ir politiniai darbuotojai, mūsų revoliucinę pareigą yra nedelsiant suteikti pagalbą ir paramą broliams baltarusiams ir ukrainiečiams, neleisti jų sutriuškinti ir apsaugoti nuo sunaikinimo. [...] Einame ne kaip užkariautojai, bet kaip savo brolių baltarusių, ukrainiečių ir Lenkijos darbo liaudies išvaduotojai.“¹⁷

Savo ruožtu kreipimesi į kareivius, besiruošiančius Lenkijos puolimui, M. Kovaliovas rašė: „Atėjo laikas išvaduoti broliškas Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos tautas iš

lenkų dvarininkų ir kapitalistų priespaudos. Jau 20 metų policinis pilsudskininkų batas nebaudžiamai trypia gimtąsias mūsų brolių baltarusių ir ukrainiečių žemes. Šios žemės niekada nepriklausė lenkams. Tas grynai baltarusiškas ir ukrainietiškas žemes užgrobė lenkų generolai ir dvarininkai tomis dienomis, kai sovietinė respublika, gindamasi nuo gausių kontrrevoliucijos pajėgų, buvo dar nepakankamai stipri. [...] Vakarų Baltarusijoje ir Vakarų Ukrainoje iškelta raudona sukilimo vėliava. Suliepsnojo dvarininkų dvarai. Generolai pradėjo blaškytis. Kulkosvaidžius ir patrankas jie nukreipė prieš sukilėlius. Bet niekas nepajėgė užgesinti Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos tautų pykčio. Per patrankų griausmą girdime baltarusių tautos kvietimą: „Gelbėkite! Draugai, gelbėkite! Mes nebeturime jėgų kęsti dvarininkų ir generolų priespaudos.“¹⁸

Taigi iš dokumentų aiškėja, kad tai revoliucija, kuriai reikia padėti, o ne puolimas, siekiant padalyti kapitalistinę Lenkiją. Iš rugsėjo 15 d. įsakymo aiškiai matyti, kad tos pagalbos turi tekti po lygiai „sukilusiems Baltarusijos ir Lenkijos darbininkams ir valstiečiams“. Tai suprantama turint omenyje, kad pagal L. Berijos direktyvas artimiausiu metu turėjo būti įkurti ne du, o trys liaudies susirinkimai – Lenkijos, Baltarusijos ir Ukrainos. Pagal pirminį puolimo scenarijų buvo ne tik siekiama padalyti Lenkijos valstybę, bet ir numatyta galimybė bent jau tarp Vyslos ir Bugo įkurti Lenkijos Tarybų Socialistinę Respubliką. Taip būtų buvę įvykdyti dar 1920 m. karo, kai Balstogėje buvo įkurtas Polrevkomas, sovietų planai. Tezė apie revoliuciją Lenkijos teritorijoje, kuriai turi padėti Raudonosios armijos daliniai, irgi labai panaši į 1920 m. pateiktus argumentus¹⁹.

Kalbant apie tarybinius planus 1939 m. rugsėjo mėn. įkurti Lenkijos Tarybų Respubliką, iš karto reikia patikslinti du esminius

klausimus: 1) galimas Kremliaus planuojamos naujos respublikos teritorijos ribas; 2) numatomą jos „sostinę“. Dar labai svarbu atsakyti į klausimą, ar užpuldama Lenkiją aukščiausioji tarybinė valdžia tikrai numatė tokio darinio galimybę. Iš mums žinomų dokumentų aiškėja, kad bent jau iki rugsėjo 17 d. į tokią galimybę buvo atsižvelgiama, nors didesnę dalį galimų „Lenkijos Tarybų Respublikos“ žemių jau tada kontroliavo vokiečių daliniai. Nežinome ir to, ar analogiškai 1939 m. rugsėjo 9 d. įsakymui dėl Lenkijos užpuolimo Kremliuje buvo planuojami politiniai sprendimai dėl etninių lenkų žemių, kurios turėjo būti užimtos. Tai atrodo panašu į tiesą, žinant, kad rugsėjo 15 d. L. Berijos nurodymai dėl NKVD operatyvinių grupių (ir jų uždavinių, taip pat kuriant liaudies susirinkimus) jau buvo gerokai sukonkretinti, o tokie sprendimai galėjo būti priimti tik visiškai pritariant Stalinui, vadinasi, bent jau prieš dieną ar dvi, kartu politiškai motyvuojant Baltarusijos fronto štabo įsakymą. Akivaizdu, kad šis darinys būtų buvęs tik būsimo lenkų žemių suvienijimo pretekstas, jeigu padėtis į vakarus nuo Vyslos būtų labai pasikeitusi.

Kokia galėjo būti būsimos Lenkijos Tarybų Respublikos teritorija? Kremlius greičiausiai norėjo, kad ji siektų Kerzono liniją. Pietuose ji būtųėjusi išilgai Bugo upės, kadangi tokios buvo maksimalios Vokietijos nuolaidos nustatant sienos liniją 1939 m. rugsėjo 28 d.²⁰ Šiaurėje reikalas šiek tiek komplikavosi. Padarius prielaidą, kad Balstogės kraštas būtų buvęs pripažintas „grynai“ lenkiškomis žemėmis, „respublikos“ siena būtų galėjusi priartėti prie šiandieninės valstybinės sienos²¹. Taigi ar Balstogė vėl, kaip ir 1920 m., būtų tapusi sostine? To negalima paneigti, nors Baltarusijos valdžia tikrai nenorėjo atsisakyti didelio pramonės centro. Bet būtų galėjusi su tuo sutikti, jeigu Vakarų Baltarusija kaip „sos-

tinę“ būtų gavusi dar vertingesnį miestą. O pasak Mikołajaus Iwanowo tyrimų, Minskas tam buvo numatęs Vilnių²². Tai buvo taip sudėtinga, kad pirmajame papildomo slaptojo nepuolimo pakto protokolo punkte abi sutarties šalys pareiškė, jog „pripažįsta Lietuvos interesus Vilniuje“, nors Lietuva įėjo į Trečiojo reicho įtakos sritį. Todėl Vilniaus, kaip būsimos Vakarų Baltarusijos sostinės, „reikalą“ reikia tirti itin atsargiai²³.

Tada Vilniuje buvusio Laikinosios valdybos pirmininko Baltarusijos KP(b) CK nario J. Žylianino, kuris daugybėje kalbų šnekėjo apie tokią galimybę, veiksmai pačiame Minske nesukėlė didesnio entuziazmo. Reikia manyti, kad Baltarusijos KP(b) CK pirmasis sekretorius P. Ponomarenka, tomis dienomis palaikęs nuolatinį ryšį su Stalinu, nenorėjo arba negalėjo oficialiai pritarti tokiam sprendimui. O gal net bijojo, kad tokia vietinės Baltarusijos valdžios atstovų pozicija nesutrukdytų jo pastangoms prijungti Baltytę prie „Vakarų Baltarusijos“²⁴.

Vokiečiai nuo pat karo pradžios įkalbinėjo Lietuvą (mainais už „teigiamą“ Vilniaus klausimo sprendimą) su ginklu rankoje kovoti su Lenkija. Tą patį Lietuvai siūlė rusai. Jie rėmėsi 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartimi, kurioje bolševikų Rusija suteikė Lietuvai teisės į Vilnių ir aplinkines žemes garantijas, patvirtintas 1926 m. rugsėjo 28 d. nepuolimo paktu. Dieną po to, kai miestą užėmė rusai, Lietuvos pasiuntinys Maskvoje Ladas Natkevičius Kremliuje bandė išsiaiškinti, ar tarybinė vyriausybė ketina laikytis sutarčių ir grąžinti Vilnių Lietuvai. O rugsėjo 21 d. Joachimasis Ribbentropas pakvietė Lietuvos užsienio reikalų ministrą Juozą Urbšį į pokalbį Gdanske, pranešdamas, kad pagal Tarybų Sąjungos ir Vokietijos sutartį Lietuva pateko į Vokietijos įtakos sritį. Rugsėjo 22 d. Lietuvos vyriausybė atmetė Vokietijos kvietimą. Rugsėjo 25 d. pirmą kartą buvo oficialiai kalbama apie TSRS ir

Vokietijos sienos linijos pakeitimą, o kitą dieną vokiečiai lietuviams pranešė, kad J. Urbšio vizitas atšaukiamas, nes Kaunas atsisakė Vokietijos protektorato²⁵. Rugsėjo 29 d. V. Molotovas per susitikimą su Lietuvos pasiuntiniu L. Natkevičiumi pareiškė, kad atėjo laikas įgyvendinti tarybų valdžiai žinomą draugišką Lietuvos poziciją TSRS atžvilgiu. Tuo, ką tai reiškia, jau spalio 3 d. įsitikino J. Urbšys, iš paties Stalino sužinojęs, kad Lietuva iš Vokietijos „įtakos sferos“ perėjo į Tarybų Sąjungos.

Iš M. Iwanowo surinktos informacijos išplaukia, kad tarybinės civilinės administracijos Raudonosios armijos okupuotose teritorijose pirmininkas Ivanas Klimovas buvo gavęs BKP(b) CK pirmojo sekretoriaus P. Ponomarenkos įgaliojimus paskelbti Vilnių Vakarų Baltarusijos sostine²⁶. Deja, 1939 m. rugsėjo mėn. BKP(b) CK Politinio biuro posėdžių protokoluose neradau apie tai jokių užuominų. Kyla abejonų, ar P. Ponomarenka būtų galėjęs priimti tokį sprendimą nepasitaręs su kitais Politinio biuro nariais. 1939 m. rugsėjo 15 d. per specialų pasitarimą Minsko NKVD buvo svarstomi įvairūs teritorijų, kurias po kelių dienų turėjo užimti Raudonoji armija, užvaldymo variantai²⁷. Šis susitikimas nebuvo atsitiktinis. Tą pačią dieną, kaip jau minėjau, buvo išleistas Raudonosios armijos Baltarusijos fronto štabo kovinis įsakymas Nr. 01 ir (anksčiau cituoti) L. Berijos direktyva dėl NKVD operatyvinių grupių, kurios turėjo padėti įkurti tris liaudies susirinkimus, uždavinių. Kaip teigia M. Iwanowas (remdamasis I. Klimovo atsiminimais), tame susitikime buvo svarstomas ir Vakarų Baltarusijos liaudies susirinkimo sušaukimo vietos klausimas. Nutarta, kad tai bus Vilnius, laikomas „nevainikuota Vakarų Baltarusijos sostine“. Užėmus miestą 1939 m. rugsėjo 19 d., iš visų vietinės tarybinės administracijos veiksmų atrodė, kad „jis amžinai liks Baltarusijos TSR ribose“.

Ar aukščiausioji partinė Minsko valdžia žinojo apie papildomąjį protokolą, kuriame numatyta galimybė perduoti Vilniją Lietuvai? Greičiausiai ne. Kaip kitaip paaiškinti, kad ir tarybinė administracija Vilniuje, ir respublikinė valdžia Minske buvo visiškai įsitikinusios, jog Vilnius įeis į BTRS sudėtį²⁸? Įdomu, jog Maskva pasinaudojo tais veiksmais, kad „suminkštintų“ Lietuvos užsienio reikalų ministrą J. Urbšį, jo vizito metu (1939 m. spalio 7–8 d.) spaudoje paskelbdama apie mitingus Vilniuje, kuriuose buvo reikalaujama prijungti miestą prie Baltarusijos²⁹.

Kad tarp Maskvos ir centrinės Minsko valdžios nebuvo informacijos nutekėjimo, liudija dar vienas faktas. Nikołajus Awchimowiczius, 1939 m. rugsėjo mėn. buvęs Augustavo apskrities Laikinosios valdybos pirmininkas, prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvęs Gomelio srities Kapyliaus rajono pirmasis sekretorius, atsiminimuose, įrašytuose Tomaszo Strzemboszo naudojimui, sakė: „Apie tai, kad Raudonoji armija peržengs sieną, aš nieko nežinojau. Jokiu [valdžios] lygiu nieko apie tai nebuvo kalbama. Kai Lenkijoje jau vyko mūšiai, t. y. keliolika dienų prieš 1939 m. rugsėjo 17 d., buvo galima daryti išvadą, kad kažkas ruošama. Man netikėtai miškuose netoli sienos pasirodė daug karinių vienetų. [Taip pat] atvažiavo grupė karių, tarp jų – būsimas [TSRS] maršalas Vasilijus Ivanovičius Čiuikovas. Po kurio laiko jo paklausiau, ką jis čia veikia. Vasilijus Ivanovičius pasakė man didelę paslaptį, kad artimiausiu metu arba peržengsime sieną, arba [kariuomenė] pasitrauks į žiemos būstinę. Atrodo, visa tai buvo slepiama ir nuo BTRS Aukščiausiosios Tarybos. Kodėl taip manau? Rugsėjo 16 d. Timkovičiuose buvo suplanuotas BTRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininko susitikimas su rinkėjais. Vedžiojau V. N. Natalevičių po rajoną. Iki susitikimo pradžios dar buvo kelios

valandos, taigi nutarėme pasivaikščioti po gyvenvietę. Staiga jį pakvietė prie telefono, perskaitė telefonogramą: „Nedelsiant vykdyti įsakymą Nr. 1.“ Natalevičius pasakė, kad turi iš karto važiuoti į Minską.“³⁰

Minties apie Lenkijos Tarybų Respubliką centrinę Maskvos valdžia atsisakė ne vėliau kaip rugsėjo 19 d., kai į Vilnių įžengė pirmieji Raudonosios armijos vienetai³¹. Rugsėjo 22 d. buvo išspausdintas bendras Vokietijos ir Tarybų Sąjungos pranešimas apie naują demarkacijos liniją, einančią Pisos, Narevo, Bugo ir Sano upių vagomis³². Tai nulėmė veiksniai ne visai aiškūs: kai kurių pasienio apsaugos korpuso dalinių nuostata, naujas Vilniaus vaidmuo, o gal nuogąstavimai, ar pavyks surengti „rinkimus“ į grynai lenkiškų žemių susirinkimą? Greičiausiai trečiojoje 1939 m. rugsėjo dekadėje Kremlius nutarė kuo naudingiau sau perdėlioti Rytų Europos dėlionę. Tada buvo atsisakyta Lenkijos pakaitalo idėjos, siekiant ją visiems laikams ištrinti iš žemėlapių, ką palankiai įvertino Berlynas. 1939 m. rugsėjo 25 d. pradėtos derybos baigėsi pažymėta nauja sienos linija, ir rugsėjo 28 d. Maskvoje buvo pasirašyta atitinkama sutartis³³. Balstogės ir Lomžos kraštai, anksčiau tikrai turėję įeiti į Lenkijos Tarybų Respublikos sudėtį, pamažu tapo Vakarų Baltarusija, o joje gyvenantys lenkai – „sulenkintais baltarusiais“, ilgametės antitautinės ir ekspansinės Antrosios Lenkijos Respublikos politikos aukomis. Tik Suvalkų kraštas neturėjo „garbės“ įeiti į BTRS sudėtį ir buvo perduotas Vokietijai.

Negalima paneigti, kad Balstogė iš karto buvo numatyta Vakarų Baltarusijos sostine, bet to dar neturėjo žinoti Minsko valdžia, „sostinė“ pasirinkusi Vilnių. Taip pat tikėtina, kad tame karo veiksmų etape dar visiškai nebuvo planuojama liaudies susirinkimo vietos. Paskelbti Balstogę būsimo susirinkimo posėdžių vieta tada buvo gana sudėtinga, nes nuo rugsėjo 14 d. ji buvo Vokietijos ran-

kose, o Kremlius negalėjo visiškai pasitikėti naująja sąjungininke, numatydamas galimybę, kad Vokietija pasiliks per karą užimtose teritorijose³⁴. Tokią išvadą galima daryti iš ambasadoriaus F. Schulenburgio telegramos į *Auswärtige Amt* [Užsienio reikalų ministeriją. – Vert.], išsiųstos iš Maskvos 1939 m. rugsėjo 18 d., kurioje F. Schulenburgas pranešė: „Tą vakarą per pokalbį su Stalinu dėl tarybinės komisijos išsiuntimo į Balstogę ir bendro pranešimo išspausdinimo Stalinas man netikėtai pareiškė, kad tarybinė pusė dėl to turi tam tikrų nuostatimų, ar Vokie-

tijos vyriausioji vadovybė laikysis Maskvos susitarimų atitinkamu laiku ir ar grįš prie Maskvoje nustatytos linijos.“³⁵ Nepaisydama Kremliaus nuostatimų, rugsėjo 22 d. Vokietijos kariuomenė pradėjo trauktis visoje fronto linijoje³⁶. Tą pačią dieną Raudonosios armijos vadovybei buvo iškilingai perduota Balstogė³⁷. Būsimą „Vakarų Baltarusijos“ sostinę ėmė kontroliuoti kariuomenė ir NKVD. O Vilnius Stalinui buvo savotiškas Trojos arklys, plačiai atvėręs vartus į Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių pavergimą.

Nuorodos

¹ Jeigu nepasisektų dar vienas bandymas galutinai užvaldyti Europą.

² Vienas iš svarbiausių N. Chamberlaino vyriausybės narių lordas S. J. Templewoodas 1954 m. rašė: „Stalinus visada siekė aiškaus tikslo – atgauti prarastas provincijas, Estiją, Latviją ir Suomiją bei padalyti Lenkiją ir Rumuniją. 1939 m. pavasarį ir vasarą jam atsirado galimybė pasirinkti vieną ar kitą kelią į šį tikslą“, cit. iš A. Bergman, *Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941*, Londyn, 1983, s. 19, žr. taip pat: S. J. Templewood, *Nine Troubled Years*, London, 1954, s. 360.

³ Kaip teisingai pažymėjo J. Ślusarczykas, „tokio pobūdžio neprašytos ir Baltijos valstybių nepriimtoms „garantijoms“ negalėjo reikšti nieko kita, kaip tik pareiškimą, kad Estija ir Latvija yra ypatingo SSRS susidomėjimo sferoje“, žr.: J. Ślusarczyk, *Stosunki polsko-sowieckie w latach 1939–1945*, Toruń, 2001, s. 34. Susilaikyti nuo panašios deklaracijos Lietuvos atžvilgiu, be abejonės, paskatino tuometinė pragmatinė Kremliaus politika: kol buvo neaišku, kaip „smarkiai“ Vokietija domisi Lietuva, reikėjo kantriai laukti tolesnės įvykių eigos. Vis dėlto už kantrybę buvo atlyginta 1939 m. rugsėjį, kai Vokietija iškeitė Lietuvą į dalį jau okupuotų Lenkijos žemių, kurios atiteko TSRS.

⁴ W. Materski, *ZSSR i bezpieczeństwo zbiorowe (Liga Narodów – ONZ)*, Warszawa, 1984, s. 89.

⁵ 1944 m. liepos 8 d. Balstogės srities vykdomojo komiteto pirmininko P. Ratajko ir BKP(b) Balstogės srities sekretoriaus A. Elmano laiškas BKP(b) CK

sekretoriui P. Ponomarenkai, Gardino valstybinės srities visuomeninių organizacijų archyvas (toliau – GVSVOA), f. 1, ap. 1, b. 11, l. 1–3.

⁶ А. Сідарэвіч, *3 думай аб незалежнасці, Палымя*, 1991, № 4, c. 213.

⁷ Žr. 1939 m. rugsėjo 7 d. Kominterno instrukciją komunistų partijoms: M. Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop–Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2002, s. 469–470.

⁸ Sławomiras Dębskis teigia, kad tarybinės pozicijos lūžis įvyko dviem dienomis anksčiau, rugsėjo 6 d., per Politinio biuro posėdį, kuriame dalyvavo gynybos liaudies komisaras Klimentas Vorosilovas, jo pavaduotojas Grigorijus Kulikas, karinio laivyno liaudies komisaras Nikolajus Kuznecovas ir Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos Generalinio štabo viršininkas Borisas Šapošnikovas; žr. to paties, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa, 2003, s. 104.

⁹ 1939 m. rugsėjo 8 d. TSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos įsakymas Nr. 001064 dėl būtinų operatyvinių priemonių vykdant mokomąsias pratybas, „Zachodnia Białoruś“ 17IX 1939–22 VI 1941. *Wydarzenia i losy ludzkie*, Warszawa, 1998, t. 1, dok. Nr. 1, s. 67–69. Šaltinis: Ukrainos valstybinis saugumo tarnybos archyvas (toliau – UVSTA), f. 16, ap. 32, b. 33, l. 1–4.

¹⁰ Maskva, 1939 m. rugsėjo 14 d. TSRS gynybos liaudies komisaro K. Vorosilovo ir Raudonosios armijos Generalinio štabo viršininko B. Šapošnikovo direktyva Nr. 16633 Baltarusijos specialiosios karinės apygardos Karo tarybai dėl Lenkijos puolimo pradžios; *Katyń. Dokumenty zbrodni*, Warszawa,

1995, t. 1, Suplement, dok. 1, s. 543–544. Šaltinis: Centrinis Rusijos Federacijos gynybos ministerijos archyvas, f. 148a, ap. 3763, b. 69, l. 1–3.

¹¹ Cit. iš: S. Dębski, „Pakt Ribbentrop–Molotow a sowiecka agresja na Polskę“, *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Studia i materiały*, pod red. M. Gnatowskiego, Białystok, 2000, s. 27. Šaltinis: *Akten zum deutschen Auswärtigen Politik* [Vokietijos užsienio politikos aktai], Serie D, Bd. VIII, dok. 46, s. 34–35.

¹² „Pravda“, 1939 m. rugsėjo 14 d. Straipsnio vertimą [į lenkų k. – Vert.] žr.: *Białe plamy. ZSRR-Niemcy 1939–1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 do lipca 1941*, Vilnius, 1990, s. 86–88. Šiame darbe pateikti dokumentai versti iš: *Das nationalsozialistische Deutschland und die Sowietunion, 1939–1941. Akten aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes*, Washington, Department of State, 1948. Vertimų, ypač iš vokiečių kalbos, kokybė nėra itin gera.

¹³ Tai aiškėja iš Raudonosios armijos Generalinio štabo viršininko B. Šapošnikovo įsakymo dėl ginkluotų veiksmų pradžios, kurio data ištaisyta į 1939 m. rugsėjo 14 d. Direktyvos 5 punktas teigia, kad „grupių kariuomenės pradės ryžtingą puolimą peržengdamos valstybės sieną švintant rugsėjo 17 d.“

¹⁴ 1939 m. rugsėjo 15 d. TSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos direktyva dėl NKVD uždavinių užimamoje Lenkijos teritorijoje, „*Zachodnia Białoruś*“, dok. Nr. 2, s. 71–74. Šaltinis: UVSTA, f. 16, ap. 32, b. 33, l. 10–15.

¹⁵ 1939 m. rugsėjo 15 d. Raudonosios armijos Baltarusijos fronto štabo kovinis įsakymas Nr. 01, Smolenskas; *Katyń. Dokumenty zbrodni...*, dok. 3, s. 67.

¹⁶ Baltarusijos fronto Karo tarybos direktyva Nr. 1 dėl armijos kuriamos laikinosios valdžios užimamose Antrosios Lenkijos Respublikos teritorijose principų, Smolenskas, 1939 m. rugsėjo 16 d. Šaltinis: GVSVOA, f. 9, ap. 33, b. 3, l. 2–3. Dokumentą žr. taip pat: M. Gnatowski, *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*, Łomża, 1997, s. 195–197.

¹⁷ 1939 m. rugsėjo 16 d. Raudonosios armijos Baltarusijos fronto Karo tarybos kovinis įsakymas Nr. 005, Smolenskas; *Katyń. Dokumenty zbrodni...*, dok. 4, s. 70–71.

¹⁸ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, Warszawa, 1995, t. 3, dok. 107, s. 356.

¹⁹ Plačiau žr. T. Żenczykowski, *Dwa komitety 1920–1944. Polska w planach Lenina i Stalina. Szkic historyczny*, Warszawa, 1990, s. 23–30.

²⁰ Diskutuotinas yra teritorijų, į kurias, kaip ukrainietiškas, savo teises reiškė Kijevas, klausimas. Vienoje iš 1940 m. liepos 11 d. ambasadoriaus F. Schulenburgio valstybės sekretoriui Weizsäkeriui rašytų telegramų aptariant Maskvos poziciją Bukovinos klausimu atsirado toks teiginys: „Keletu atvejų, pavyzdžiui, dėl Vokietijos–Sovietų Sąjungos sienos Lenkijoje, buvo aiškiai matoma stipri Ukrainos įtaka Kremlui. Stalinas anais laikais man asmeniškai sakė, kad sutinka padaryti nuolaidų šiaurinėje sienos linijoje ten, kur ji eina per Baltarusiją, bet pietuose, kur gyvena ukrainiečiai, tai yra neįmanoma“ (*Białe plamy...*, dok. 46, s. 187–188). Tokius Stalino pareiškimus reikia vertinti labai atsargiai, bet iš jų galima daryti išvadą, kad Ukrainos padėtis buvo gerokai aukštesnė negu Baltarusijos.

²¹ Čia nekeliu Belovežo girios klausimo.

²² M. Iwanow, „Sprawa przynależności Wilna i problemy narodowościowe na Białorusi“, *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa, 1995, s. 85–92; žr. taip pat: M. Wierzbicki, „Stosunki polsko-białoruskie w okresie okupacji sowieckiej ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1941)“, *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939–1941)*. *Obywatelskie polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, pod red. T. Strzembosza, Warszawa, 1997, s. 8.

²³ 1939 m. rugsėjo 16 d. Vokietijos ambasadorius Maskvoje F. Schulenburgas rašė į *Auswärtige Amt* [Užsienio reikalų ministeriją. – Vert.] Berlyne: „Molotovas prašė greitai paaiškinti, kas bus su Vilniumi. Sovietų vyriausybė norėtų besąlygiškai išvengti konflikto su Lietuva ir todėl pageidautų žinoti, ar Vilnijos reikalu kas nors susitarta su Lietuva, o tiksliau – kas turi užimti Vilnių“, *Agresja sowiecka na Polskę...*, t. 3, dok. 80, s. 154. Abejonių kelia Maskvos nuogastavimai dėl Lietuvos reakcijos. Greičiausiai jau tada V. Molotovas Stalino nurodymu bandė atsargiai sužinoti, kaip rimtai Vokietija vertina Lietuvą kaip savo įtakos sritį. Tai, kad tada Lietuva nebuvo Vokietijai svarbiausia, rodo pritarimas, kad Vilnių užimtą tarybinę kariuomenę. Dėl to Stalinas

po kelių dienų galėjo pasiūlyti Vokietijai pataisyti demarkacijos liniją.

²⁴ 1939 m. lapkričio 12 d. Minske įvyko specialus pasitarimas dėl Vilniaus m. laikinosios valdybos pirmininko. Žr. 1939 m. lapkričio 12 d. stenogramą dėl drg. Žylianino, Baltarusijos Respublikos nacionalinis archyvas, f. 4, ap. 21, b. 1505, l. 3. J. Žylianino veiksmai buvo gana smarkiai kritikuojami, iš ko galima daryti išvadą, kad dėl jų visiškai nesitarta su centru. Tai bent jau iš dalies verčia abejoti M. Iwanowo išvadomis.

²⁵ Žr. A. Kastory, *Złowrogie sąsiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*, Kraków, 1998, s. 35; R. Żepkai, „Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną (19 września–27 października 1939)“, *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie...*, s. 302.

²⁶ M. Iwanow, op. cit., s. 86.

²⁷ Apie tai I. Klimovas kalbėjo savo atsiminimuose, kuriuos užrašė M. Iwanowas, ibid. Man žinomuose dokumentuose informacijos apie tokį susitikimą nėra, bet labai tikėtina, kad jis vyko tą dieną, kurią nurodė I. Klimovas.

²⁸ Žr. M. Iwanow, op. cit., s. 89. Vilnius buvo didžiausias ir stipriausias tarpukario Lenkijos kultūros centras, tradicinė tautiškai sąmoningos baltarusių inteligentijos telkimosi vieta. Jame pasirodė pirmasis baltarusių laikraštis „Naša Niva“ ir buvo įkurta pirmoji baltarusių politinė partija. Vilniuje buvo „Hromados“ būstinė, čia buvo leidžiama dauguma baltarusiškų leidinių, čia veikė Baltarusių muziejus, Baltarusiškų mokyklų draugija, Baltarusių kooperacijos bankas. Žinoma, tarybų valdžia visas šias institucijas laikė antitarybinėmis ir antisocialistinėmis, bet noras turėti Vilnių – istorinį baltarusių tautinio sąmoningumo lopšį – BTRS ribose buvo labai didelis.

²⁹ P. Łossowski, *Agresja 17 września 1939 r. a państwa bałtyckie...*, s. 160.

³⁰ N. J. Awchimowicz, „Mój Augustów“, *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa, 1999, s. 689–690.

³¹ 1939 m. rugsėjo 20 d. 2 val. nakties Vokietijos ambasadorius Maskvoje F. Schulenburgas išsiuntė telegramą į *Auswärtige Amt* [Užsienio reikalų ministeriją. – Vert.] Berlyne: „Molotovas man šiandien pareiškė, kad tarybinė vyriausybė mano, jog dabar jai, kaip ir Vokietijos vyriausybei, atėjo laikas ga-

lutinai apibrėžti Lenkijos teritorijų struktūrą. Dėl to Molotovas davė suprasti, kad pradinis tarybinės vyriausybės ir asmeniškai Stalino ketinimas leisti egzistuoti Lenkijos likučiams dabar užleido vietą ketinimui padalyti Lenkiją išilgai Pisos–Narevo–Vyslos–Sano linijos. Tarybinė vyriausybė nori nedelsiant pradėti pokalbius šia tema ir vesti juos Maskvoje, kadangi tokius pokalbius iš tarybinės pusės privalo vesti asmenys, turintys aukščiausius valdžios įgaliojimus, o jie negali išvykti iš Tarybų Sąjungos“, *Białe plamy...*, dok. 52, s. 100. Bet jeigu Vokietijos pusė negalėtų priimti konstruktyvaus sprendimo, kitą dieną vermachto atstovai ir TSRS gynybos liaudies komisaras pasirašė susitarimą, pagal kurį Raudonoji armija iki 1939 m. spalio 5 d. turėjo užimti ir dešiniakrantę Varšuvą, žr. „1939 r., wrzesień 21, godz. 4⁰⁰, Moskwa – Tajny protokol porozumienia zawartego między ludowym komisarzem obrony ZSRR a przedstawicielami Wehrmachtu w sprawie przegrupowania wojsk zgodnie z ustaleniami tajnego protokołu z 23 sierpnia 1939 r.“, *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, wybór i opracowanie C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa, 1991, t. 1, dok. 109, s. 199–200.

³² *Agresja sowiecka na Polskę...*, t. 1, dok. 114, s. 209. Šis pranešimas kitą dieną buvo paskelbtas „Pravdoje“.

³³ Žr. *Katyń. Dokumenty zbrodni...*, dok. 25 „Traktat o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami“, s. 109–112, dok. 26 „Protokoły dodatkowe do traktatu o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami“, s. 112–113.

³⁴ Rugsėjo 17 d. Vokietijos 4-osios armijos vadovybė išleido įsakymą kariniams vienetams likti užimtuose rajonuose ir laukti tolesnių įsakymų. Besąlygiškai uždrausta peržengti tą dieną nustatytą demarkacijos liniją, einančią nuo Bresto per Lietuvos Kamenecą ir Balstogę iki Elko, žr. *Agresja sowiecka na Polskę...*, t. 3, dok. 28, s. 70.

³⁵ *Białe plamy...*, dok. 50, s. 96.

³⁶ Tai sukonkretinta slaptajame TSRS gynybos liaudies komisaro ir vermachto atstovų sutarties dėl kariuomenės pergrupavimo pagal 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptojo protokolo nutarimus protokole, *Agresja sowiecka na Polskę...*, t. 1, dok. 109, s. 199–200.

³⁷ Balstogę užėmė 6-ojo kavalerijos korpuso 6-osios kavalerijos divizijos daliniai.

Daniel Boćkowski

VILNIUS, WHICH DID NOT BECOME THE CAPITAL OF WEST BELARUS

Summary

The article deals with the problem of the State dependence of Vilnius on the eve and at the beginning of World War II (August–October 1939). The problem of Vilnius is considered within the broad context of international relations in Europe. Special attention is devoted to the plans and actions on the eve of Poland's onslaught and in the second half of September 1939. After the partition by Nazi Germany and the Soviet Union the spheres of influence of Poland and the Baltic States, the question of occupation and annexation of the eastern lands of Poland (Western Ukraine, Western Belarus and Vilnius Territory) came forth. The Soviets planned to settle that issue by staging the independent accession of the occupied territories to the Soviet Union. Nevertheless,

the settlement of the issue of Vilnius was far more complicated than the incorporation of the eastern lands of Poland. Even in the secret protocols of the Molotov–Ribbentrop Pact it was foreseen to take into account the interests of Lithuania in the Vilnius Territory. J. Stalin used Vilnius as the means of pressure on Lithuania seeking to sign the agreement of mutual assistance and to dislocate the Soviet military bases in Lithuania. The Soviets threatened to annex the Vilnius Territory to the Byelorussian SSR in the case Lithuania refused to allow the stationing of the Soviet military bases. Vilnius became a certain Trojan horse, which opened the gates to the subjugation of Lithuania and other Baltic States.

Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas nacių okupacijos metais (1941–1944)

Straipsnio tikslas – remiantis istorine literatūra ir archyviniais dokumentais atkurti nacistinių Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo istorijos fragmentą, išnagrinėti kalinių statistinę raidą, jų tautinę sudėtį, bausmių sistemą, kalinimo sąlygas, suimtujų maitinimo ir sveikatos problemas, kalėjimo tarnautojų elgesį su kaliniais, pabėgimus iš kalėjimo.

ĮVADAS

Vienas svarbiausių nacistinio režimo represinių metodų buvo Lietuvos gyventojų areštai ir kalinimas kalėjimuose, arešto namuose ir priverčiamojo darbo stovyklose. Nacių okupacijos metais kalėjimo bausmėmis buvo nubausta daug tūkstančių Lietuvos gyventojų. Ypač dažnai ši bausmė taikyta politiniams Trečiojo reicho priešams pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais. Laisvės atėmimo bausmėmis okupacinis režimas siekė izoliuoti tikrus ir potencialius nacizmo priešus, įbauginti Lietuvos gyventojus, paversti juos klusniais okupacinės valdžios įsakymų vykdytojais. Priešingai ankstesniems XIX–XX a. pradžios Europos šalių politiniams režimams, nacizmui buvo visai nesvarbu pataisyti ir perauklėti suimtuosius humanizmo, moralės ir darbo principais. Antihumaniškai nacių kalėjimų sistemos rūpėjo kalinius izoliuoti, padaryti juos nekenksmingus, palaužti jų valią ir žmoniškumą, paversti nužmogintais, bevaliais ir

išnaudojamais vergais. Suimtieji privalėjo būti „perauklėjami“ žiauriu režimu, sunkiu darbu, fizinėmis bausmėmis ir patyčiomis, o pavojingesni ir „nusikaltusieji“ – fiziškai sunaikinami.

Pasaulinė literatūra apie nacistinius kalėjimus ir koncentracijos stovyklas yra labai turtinga ir įvairi. Šia tema išleista tūkstančiai mokslinių, publicistinių knygų ir memuarų, dokumentų rinkinių ir straipsnių. Kelia nuostabą tai, jog ši tema Lietuvoje nei sovietiniais laikais, nei atkūrus nepriklausomybę (po 1990 m.) nesulaukė deramo visuomenės ir istorikų dėmesio. Kaip išimtį būtų galima nurodyti lietuvių kalinimą Štuthofio koncentracijos stovykloje. Nepriklausomybės laikotarpiu apie lietuvių kančias Štuthofe išleista keletas knygų ir sukurta kino filmų. (Ši tema čia nebus nagrinėjama, nes šio straipsnio objektas yra Lietuvos gyventojų kalinimas bene didžiausiame Lietuvoje Kauno sunkiųjų darbų kalėjime.)

Pažymėtina, kad sovietiniai istorikai yra parašę mokslinių ir populiarių darbų apie kai kurias masinių žudynių ir kalinimo vietas. Daugiausia dėmesio buvo skiriama Kauno IX fortui, Paneriams, kai kuriose Lietuvos apskrityse esančioms žudynių vietoms. Buvo akcentuojama pati žiauriausia represijų forma – šaudymai. Laisvės atėmimo bausmės ir vietos, kalinimo klausimai paprastai nebuvo specialiai tyrinėjami. Daugiausia darbų parašyta apie Kauno IX fortą¹. Sovietinių istorikų darbams būdingas tam tikras tendencingu-

mas ir spalvų sutirštėjimas. Dažnai pernelyg padidinti aukų skaičiai, mėgaujama tikrų ir tariamų žiaurumų aprašymu, vienpusiškai neigiamai vertinama kalėjimų tarnautojų veikla. Susidaro įspūdis, jog IX fortas tebuvo masinių žudynių ir trumpalaikio izoliavimo iki žudynių vieta. Užmirštama, kad IX fortas buvo Kauno sunkių darbų kalėjimo filialas, čia egzistavo nustatytas režimas ir buvo nuolatos kalinami ne vien mirčiai pasmerkti suimtieji. Kauno IX forto tematiką pastaraisiais metais intensyviai tyrinėjo buvęs Kauno geto ir IX forto kalinys Izraelio pilietis Aleksas (Alteris) Faitelsonas². Vis dėlto šis autorius labiau gilinaisi į žydų antifašistinio pasipriešinimo problemas ir ypač pabrėžia legendinių kalinių pabėgimą iš IX forto 1943 m. gruodžio mėn. Specialiai IX forto istorijos A. Faitelsonas netyrinėja. Vertingas yra sovietinio istoriko Kazio Rukšėno kandidatinės disertacijos poskyris apie kalėjimus³. K. Rukšėno disertacija paremta nuodugniais archyvinių dokumentų tyrimais, jis gana objektyviai vertina įvykius. Šiame darbe pateikiama objektyvi kalinių statistika, apibūdinamos kalinių laikymo sąlygos ir taikytos bausmės. Tiesa, kalinių tautinės sudėties K. Rukšėnas specialiai netyrinėjo. Iki šiol nėra parašyta mokslinių darbų nei apie Lietuvos kalėjimus, nei apie priverčiamojo darbo stovyklas.

Dėl gana menkos nagrinėjamos temos historiografinės bazės svarbiausias tyrimo šaltinis buvo archyviniai dokumentai, saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Nagrinėjami temai itin svarbūs šie LCVA fondai: Teisingumo vadybos (f. R-624, jame išliko 1156 saugojimo vienetai (bylos)) ir Kauno sunkių darbų kalėjimo (f. R-731, išliko 6173 s. v.). Nacių okupacijos metais visoms Lietuvoje veikusioms įkalinimo įstaigoms vadovavo Teisingumo vadybos Kalėjimų departa-

mentas. Jis leido įvairius potvarkius, čia suplaukdavo informacija iš visų Lietuvos kalėjimų, arešto namų ir priverčiamojo darbo stovyklų. Teisingumo vadybos fonde išliko gana daug svarbių dokumentų: teisingumo generalinio tarėjo įsakymai ir potvarkiai dėl kalėjimų vadovaujančiųjų darbuotojų paskyrimo, atleidimo ir perkėlimo, įkalinimo įstaigų reorganizavimo, kalinimo režimo, suimtųjų maitinimo, sveikatos apsaugos ir kitais klausimais. Į Kalėjimų departamentą buvo siunčiama informacija apie padėtį ir einamuosius reikalus kalinimo vietose, žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą (naujai priimtus ir paleistus kalinius), kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD bei kitais klausimais. Teisingumo vadyboje išliko daugiau ar mažiau dokumentų apie visas Lietuvos generalinėje srityje veikusias kalinimo įstaigas. Tik iš čia esančių dokumentų galima sužinoti apie tas kalinimo įstaigas, kurių fondai neišliko.

Tarp kitų archyvinių fondų dokumentų kiekiu ir reikšme išsiskiria Kauno sunkių darbų kalėjimo fondas. Didesnę dalį šio fondo dokumentų sudaro kalinių asmens bylos. Jos gali būti vertingos tiriant individualius kalinių likimus, jų įvykdytus tikrus ir tariamus nusikaltimus ar jiems taikytas bausmes, nustatant suimtųjų tautybę. Svarbesnės yra kalėjimo bendrosios raštvedybos bylos. Jose išlikęs susirašinėjimas su Kalėjimų departamentu aktualiais kalėjimų veiklos klausimais, pateikiamos mėnesinės, savaitinės ir kitokios žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą bei informacija apie kalinių tautinę sudėtį, lytį, politinių ir kriminalinių suimtųjų kieki. Čia taip pat galima rasti žinių apie kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD (tai dažnai reikšdavo, kad suimtieji išvežami sušaudyti). Svarbūs yra pranešimai ir raportai apie kalinių maitinimo, sveikatos apsaugos problemas, ligas ir epidemijas, suimtųjų mirties atvejus,

sėkmingus ir nesėkmingus pabėgimus, kalinių perkėlimus į kitas kalinimo įstaigas ir išvežimą į Vokietiją. Tyrimui svarbūs ir kalinių registracijos žurnalai, kartotekos, kalėjimų viršininkų įsakymų knygos bei kiti dokumentai. Nacistinio laikotarpio kalėjimų dokumentuose kaliniai dažniausiai buvo skirstomi pagal lytį (vyrai, moterys; vaikai į bendrą suimtųjų skaičių nebuvo įtraukiami ir žymimi atskirai), nusikaltimų pobūdį (politiniai, kriminaliniai) ir įkalinimo bei bausmės rūšį (tardomieji, nuteistieji arba nubaustieji). Kalinių, ypač nežydų, tautybė nebuvo esminis požymis ir dėl to dokumentai apie kalinių tautinę priklausomybę buvo sudarinėjami rečiau ir nereguliariai.

Nagrinėjamai temai svarbių dokumentų yra ir LYA. Pirmiausia paminėtinos nacių okupacijos metais kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose dirbusių tarnautojų bylos. Tokių bylų yra kelios dešimtys. Ypač vertingos buvusių vadovaujančiųjų kalėjimų darbuotojų baudžiamosios bylos: Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo (toliau – KSDK) viršininko Igno Vyliaus-Velavičiaus, Kauno IX forto viršininko Juozo Sliesoraičio, KSDK viršininko pavaduotojo Jurgio Bendoravičiaus ir daugelio kitų. Šie dokumentai padeda tarsi iš vidaus pažvelgti į kalėjimo gyvenimą. Juose galima rasti daug informacijos apie kalėjimo darbuotojų elgesį su kaliniais, kalinimo režimą ir vokiečių pareigūnų nurodymus kalėjimo tarnautojams, suimtųjų kategorijas ir jiems taikytas bausmes bei kitais klausimais. Suprantama, jog baudžiamosiose bylose esančią informaciją reikia vertinti kritiškai ir atsižvelgti į šių bylų specifiką. Sovietinio saugumo darbuotojai stengėsi suimtiems kalėjimo tarnautojams inkriminuoti kuo didesnius nusikaltimus ir priversti juos prisipažinti savo kaltę. Kita vertus, tardomieji stengdavosi sumažinti savo kaltę ir iškelti tuos faktus, kurie galėtų sušvelninti jiems skiriamą nuosprendį. Dėl

to sovietinio saugumo dokumentus būtina tikslinti kitais išlikusiais dokumentais.

Sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu komunistinio režimo vykdyta Lietuvos sovietizacijos ir teroro politika karo ir nacių okupacijos pradžioje sukėlė intensyvią, masinę, iš dalies chaotišką antikomunistinio teroro reakciją. Antra vertus, masiniai trėmimai prieš pat karą ir sovietų įvykdytos civilių gyventojų žudynės karo pradžioje sukėlė didelę neapykantą komunistinio režimo pareigūnams ir talkininkams – komunistams, komjaunuoliams, sovietinių įstaigų darbuotojams, gyventojų trėmimuose dalyvavusiems asmenims. Didelė sovietinių kolaborantų dalis dėl spartaus vokiečių kariuomenės žygiavimo ir lietuvių sukilėlių kovos veiksmų nespėjo evakuotis iš Lietuvos į Sovietų Sąjungos gilumą ir pasiliko nacių okupuotoje Lietuvoje. Iš 4625 iki karo Lietuvoje buvusių komunistų į Rusiją pasitraukė 2553 (55 proc.), iš daugiau kaip 13 tūkst. komjaunuolių – 2200 (16,6 proc.)⁴. Šios kategorijos asmenys kartu su buvusiais įvairaus rango sovietiniais pareigūnais be ginklų buvo palikti likimo valiai ir represijoms.

1941 m. nacistiniams okupantams ir vietiniams baudžiamiesiems organams įvykdžius masines krašto „valymo“ akcijas (žydų ir komunistų žudynes), svarbiausiomis Lietuvos gyventojų persekiojimo ir naikinimo vietomis tapo kalėjimai, daboklės, priverčiamojo darbo stovyklos ir žydų getai. Likę gyvi komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai ir kiti nacių persekiojami asmenys buvo suvaryti į kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas. Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis ir mėnesiais didžiųjų miestų kalėjimai ir apskričių bei valsčių daboklės buvo perpildytos suimtųjų. Tai sukėlė rūpesčių ir okupacinei vokiečių valdžiai. Ji siekė, kad po pirmųjų „apsivalymo“ akcijų krašte įsivyratų ramybė ir tvarka, krašto ekonomika ir gyventojai dirbtų Trečiojo reichio interesams.

Dėl to vokiečių saugumo policija patikrino įvairius Lietuvos kalėjimus bei kitas kalinimo įstaigas ir įsakė paleisti į laisvę naciams nelabai pavojingus arba menkai nusikaltusius nežydų tautybės asmenis. Šią akciją taip pat stengtasi panaudoti savo tikslams, parodyti vokiečių valdžios „humaniškumą“, esą vokiečiai išgelbėjo įkalintus lietuvius nuo žiauraus tautiečių keršto. 1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus civilinę vokiečių valdžią, komunistų ir sovietinių aktyvistų areštus ir žudynes imta riboti.

Kalėjimo administracija. Kalėjimo adresas tuomet buvo Mickevičiaus g. 9. KSDK buvo įsikūręs 10 800 m² sklype. Kalėjimo teritorijoje buvo 18 įvairių mūrinių ir medinių pastatų. Be to, KSDK turėjo žemės sklypus IX forto (77 ha) ir VI forto (47,29 ha) teritorijose bei Dovalgonių durpyne (99 ha)⁵. Abiejuose fortuose buvo įsikūrę KSDK pagalbiniai ūkiai. Kalėjimas buvo statytas 560 suimtųjų, bet jame galėjo sutilpti iki 1084 asmenų⁶. Pagal nustatytas erdvės normas kaliniams turėjo būti skiriama po 12 m³ bendrose kamerose ir po 18 m³ vienutėse. Iš tiesų šių normų nebuvo paisoma. Antai 1944 m. kovo 1 d. KSDK kalėjo 1668 suimtieji, t. y. dvigubai daugiau negu turėjo būti pagal tuometines normas (pagal normas galėjo būti kalinami 704 kaliniai)⁷. Dėl suimtųjų pertekliaus kai kuriose kamerose kaliniams neužtekdavo net vietos ant grindų atsigulti. Kalėjime buvo tokie padaliniai: administracinė dalis, sekretoriatas, ūkio dalis, buhalterija, dirbtuvės, ligoninė, biblioteka, koplyčia ir sandėliai⁸.

Sovietmečiu beveik visi senieji kalėjimo tarnautojai buvo atleisti iš darbo, dalis jų suimta arba ištremta. Nuo 1940 m. birželio 25 d. iki 1941 m. vasario 17 d. iš darbo atleista 280 KSDK tarnautojų⁹. KSDK viršininkas Henrikas Šalkauskas 1940 m. birželio 17 d. buvo atleistas iš tarnybos, vėliau suimtas ir kalintas tame pat kalėjime. 1941 m. birželio 6 d. jis buvo išsiųstas į Vilniaus sunkiųjų dar-

bų kalėjimą, o iš ten išvežtas kalėti į Vorkutą. Ten jis 1949 m. mirė¹⁰. Buvęs KSDK sandėlių vedėjas Eduardas Karsokaitis 1940 m. liepos 5 d. buvo atleistas iš tarnybos, suimtas ir nuteistas mirties bausme (bausmė įvykdyta 1941 m. gegužės 19 d.). 1941 m. rugpjūčio mėn. jo kūnas rastas Petrašiūnų kapinėse¹¹.

Prasidėjus nacių ir sovietų karui, 1941 m. birželio 23 d. beveik visa kalėjimo administracija ėmė trauktis į Rusiją ir be apsaugos likę kaliniai išsilaisvino. Pirmomis karo dienomis tvarką palaikė patys kaliniai. Atsargos kpt. Antanas Audronis-Krasnickas birželio 23–24 d. ėjo kalėjimo viršininko pareigas, o nuo birželio 25 d. iki liepos 7 d. – kalėjimo viršininko pavaduotojo pareigas¹². Tarp išsilaisvinsusių kalinių buvo ir I. Vylius-Velavičius. Maždaug birželio 28–29 d. jis kartu su ltn. Ignu Tauniu atvyko į KSDK ir čia rado apie 10–15 prižiūrėtojų; dalis jų šias pareigas ėjo dar iki 1940 m. sovietų okupacijos. I. Vylius pareiškė A. Audroniui-Krasnickui, kad nuo šiol kalėjimo viršininku būsiąs jis. A. Audronis I. Vyliaus reikalavimui neprieštaravo ir netrukus persikėlė į Alytų¹³. Teisingumo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 15 d. įsakymu I. Vylius oficialiai buvo paskirtas KSDK viršininku, o I. Taunys – jo pavaduotoju (šias pareigas ėjo iki 1941 m. spalio 1 d.)¹⁴. KSDK viršininku I. Vylius dirbo iki 1943 m. kovo 15 d. Šias pareigas iš jo perėmė buvęs to paties kalėjimo administracijos viršininkas Zigmas Stančiauskas. Kalėjimo viršininku jis dirbo iki 1944 m. gegužės 1 d., tada buvo išleistas 4 mėnesiams nemokamų atostogų. Jį laikinai pavadavo J. Bendoravičius¹⁵. Paskutiniu kalėjimo viršininku buvo Kazys Augustinavičius, šias pareigas 1944 m. birželio 6 d. perėmęs iš J. Bendoravičiaus¹⁶.

Kalėjimo išorinę apsaugą iki 1941 m. liepos 16 d. ėjo Tautinio darbo apsaugos (TDA) bataliono kareiviai, vėliau kalėjimą saugojo patys kalėjimo tarnautojai. Jie tuomet turėjo 30 šautuvų ir pistoletų. Kalinių

saugumui užtikrinti (lydint juos į darbus, teismus ir t. t.) reikėjo mažiausiai 80 šautuvų ir 150 pistoletų¹⁷.

1942 m. liepos 16 d. žiniomis, KSDK dirbo 227 tarnautojai, tarp jų 146 prižiūrėtojai¹⁸. Pastarieji ėjo sargybą kalėjimo korpusuose, stebėjo kalinių elgesį kameroose, budėjo bokštuose ir saugojo kalėjimą, kiti budėjo prie kalėjimo vartų, įleisdavo ir išleisdavo iš kalėjimo kalinius ir automobilius, konvojuodavo kalinius, vedamus dirbti už kalėjimo ribų ir į teismą.

Kalėjimo administracijos darbuotojų negalima vertinti vienareikšmiškai. Dalis prižiūrėtojų humaniškai elgėsi su kaliniais ir stengėsi jiems padėti, dažnai netgi nusižengdami kalėjimo instrukcijoms (pvz., perduodavo artimųjų atneštus maisto produktus ir laiškus). Kai kurie kalėjimo tarnautojai padėdavo kaliniams pabėgti į laisvę arba dalyvavo antinaciniame pasipriešinimo judėjime. Dalis KSDK tarnautojų už tarnybinio režimo pažeidimus patys tapdavo suimtaisiais. Antai 1942 m. sausio 15 d. už kalinių laiškų perdavimą į laisvę buvo suimti prižiūrėtojai Stasys Antanaitis ir Justinas Strašunskas. Apie jų suėmimą pranešta vokiečių saugumo policijai ir Kauno apygardos teismo prokurorui¹⁹.

Lietuvių saugumo policijoje inspektoriaumi dirbęs Povilas Žičkus 1943 m. pradžioje įspėjo kalėjimo viršininką I. Vylių, kad kai kurie kalėjimo tarnautojai platina slaptą antinacinį laikraštį „Laisvės kovotojas“ ir tai sužinojo gestapas. P. Žičkus patarė I. Vyliui ir jo pavaldiniams būti atsargesniems. 1943 m. sausio pabaigoje gestapas kalėjime atliko kratas ir suėmė 4 kalėjimo tarnautojus. I. Vylius irgi buvo sulaikytas, bet po kratos paleistas; jam įsakyta laukti tolesnių nurodymų. I. Vylius atsisakė kalėjimo viršininko pareigų ir ėmė slapstytis pas gimines. Netrukus jis įsitraukė į antinacinės organizacijos – Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos – veiklą²⁰. I. Vyliaus liudijimu, kalėjimo tarnautojus ges-

tapui įskundė kalėjimo kanceliarijoje dirbęs gestapo agentas karininkas Marcinkevičius²¹. Kalėjime raštvedžiu dirbęs Juozas Sinevičius sudarydavo politinių kalinių sąrašus ir juos perduodavo kitam kalėjimo tarnautojui Jonui Rimašauskui. Pastarasis šiuos sąrašus perduodavo antinaciniam lietuvių pagrindžiui²². 1943 m. sausio mėn. (kitais duomenimis – vasario mėn.) gestapas suėmė kalėjimo tarnautojus J. Sinevičių, J. Rimašauską, Joną Racevičių ir dar 6 asmenis. Nesuradę pas J. Sinevičių jokių įkalčių, po trijų dienų jį paleido. J. Racevičius per tardymą buvo kabinamas ant kablo ir taip laikomas iki sąmonės netekimo. Po 4–5 dienų jis iš gestapo patalpų buvo perkeltas į KSDK, vėliau išvežtas į Pravieniškes, ten kalėjo iki karo pabaigos. 1943 m. lapkričio pabaigoje iš Pravieniškių jam pavyko pabėgti. J. Rimašauskas buvo išvežtas į Štuthofio koncentracijos stovyklą²³.

Kalėjimas buvo valdomas, o kalinių reikalai tvarkomi iš dalies remiantis Lietuvos Respublikos laikų įstatymais ir instrukcijomis. Kalėjimų inspektorius Mileška 1941 m. rugsėjo 11 d. rašė KSDK viršininkui, kad „reikia vadovautis iki 1940 m. birželio 15 d. veikusiais įstatymais bei bendraraščiais, kiek jie neprieštaruja pasikeitusioms viešojo gyvenimo aplinkybėms [...]“²⁴. Vokiečių okupacinė valdžia į didžiuosius Lietuvos kalėjimus skirdavo savo atstovus, kurie kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. 1943 m. Kauno kalėjime dirbo vokiečių pareigūnas Labus²⁵. Pasak buvusio Kalėjimų departamento direktoriaus Broniaus Aušroto, vokiečių saugumo tarnyba (SD) beveik visuose didesniuose Lietuvos kalėjimuose buvo įdarbinusi savo agentus, kurie privalėjo stebėti padėti ir informuoti gestapą apie vokiečiams nepalankius kalėjimo tarnautojų veiksmus ir įvairius kalinimo režimo pažeidimus²⁶.

Kaliniai. Sovietų valdymo metu Kauno sunkių darbų kalėjime buvo kalinami 4404

lietuviai, 397 moterys ir 233 žydai²⁷. Nacių ir sovietų karo išvakarėse (1941 m. birželio 21 d.) KSDK (tuomet vadintas Kauno kalėjimu Nr. 1) ir jam pavaldžiame IX forte buvo 1990 kalinių²⁸. Pagal NKVD planus Kauno kalėjimo kaliniai turėjo būti išvežti į Vologdos sritį. Tie kaliniai, kurių nebuvo galimybių evakuoti į Sovietų Sąjungos gilumą ir kurie sovietams atrodė pavojingi (Lietuvos SSR NKGB Tardymo skyriaus viršininko Eusiejaus Rozausko nuomone, Kauno kalėjime tokių buvo 400), turėjo būti sušaudyti²⁹. Pasitraukdami iš Kauno 1941 m. birželio 23 d. naktį enkavėdistai suspėjo išsivežti 90 kalinių. Kaliniai iš pradžių buvo nugabenti į Minsko kalėjimą. Čia iš jų buvo atskirti ir sušaudyti mirtininkai. Birželio 25 d. visi Minsko kalėjime buvę kaliniai (apie 2 tūkst.) pėsčiomis buvo išvesti Červenės kryptimi. Nusilpusius ir negalinčius toliau eiti suimtuosius sargybiniai nušovė. Kitą dieną kalinių kolona pasiekė Červenę. Čia buvo gautas SSRS NKVD vadovybės nurodymas kalinius sušaudyti. Dauguma lietuvių (57 kaliniai) pateko į sušaudymui pasmerktų kalinių grupę. Išvestą už miesto kalinių koloną enkavėdistai sušaudė. Mirties pavyko išvengti apie 40 buvusių Kauno kalėjimo kalinių³⁰.

Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis Kaune buvo masiškai suiminėjami žydai, įvairių tautybių komunistai, sovietiniai aktyvistai, komjaunuoliai ir raudonarmiečiai. Suiminėjo daugiausia lietuvių sukilėliai (jie save tuomet vadino partizanais, o liaudyje dažnai buvo vadinami baltaraiščiais) ir policininkai. Suimtieji iš pradžių buvo pristatomi į Valstybės saugumo departamentą (toliau – VSD), pasakui uždaromi į kalėjimą. Jau 1941 m. birželio 24 d. VSD persiuntė į KSDK 40 žydų vyrų ir moterų, jie buvo įtariami šaudę į lietuvių sukilėlius³¹. Birželio 25 d. Kauno miesto policijos 8-osios nuovados policininkai sulaukė žydų tautybės piliečius Izraelį Raimoną ir Giršą Rai-

moną ir perdavė juos VSD „kaipo įtariamus veikusius priešvalstybiniai“³². Tą pačią dieną įvairiose miesto vietose sulaikyti 11 žydų irgi buvo perduoti KSDK³³. Birželio 26 d. VSD perdavė KSDK 33 suimtus asmenis ir prašė juos laikyti kalėjime VSD Kauno apygardos viršininko žinioje³⁴. Birželio 28 d. Vilijampolės partizanai perdavė VSD suimtus 326 žydų vyrus ir 252 žydų moteris su vaikais³⁵. Dalis suimtų žydų buvo išsiųsti į VII forte įrengtą žydų stovyklą, kiti – į KSDK. Liepos 1 d. žiniomis, KSDK buvo kalinami 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 sovietų karo belaisviai, 16 lenkų, 1 latvis, 1 vokiečių, 613 moterų ir 89 vaikai³⁶. Liepos 9 d. KSDK inspektavę vokiečių saugumo policijos valdininkai įsakė paleisti iš kalėjimo čia kalinamus 147 žydus³⁷. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1941 m. liepos 11 d. raštą iš KSDK buvo paleistos 329 žydų moterys su 104 vaikais³⁸. Kurį laiką žydų tautybės suimtųjų kalėjime nebeliko. Paleidus žydus kalinių skaičius KSDK gerokai sumažėjo: liepos 12 d. ryte kalėjime dar buvo 1251 kalinys ir 109 vaikai, o jau tos pačios dienos vakare beliko 935 kaliniai ir 5 vaikai³⁹.

Buvusio KSDK administracijos viršininko J. Bendoravičiaus liudijimu, kalėjime buvo 8 skyriai. Visuose skyriuose kalinimo režimas esą buvęs vienodas. Politiniai ir kriminaliniai kaliniai buvo laikomi vienodomis sąlygomis ir tose pačiose kamerose, tik recidyvistai dažniau kalinami vienutėse. Politiniai kaliniai taip pat buvo varomi dirbti už kalėjimo ribų, KSDK pagalbinuose sklypuose. Jų laiškus tikrindavo saugumo policija, o kriminalinių kalinių – kriminalinė policija. Taikyti kaliniams fizinės bausmės oficialiai buvo uždrausta, tačiau prižiūrėtojai šio draudimo ne visuomet paisė. Iš esmės prižiūrėtojų elgesį lėmė jų asmeninės savybės ir žmoniškumo laipsnis. Kaliniams buvo vedamos asmens bylos ir kortelės. Suimtieji kalėjimuose dažniausiai nebuvo tardomi.

Juos tardyti išsivesdavo atitinkamų policijos ir kitų įstaigų pareigūnai, kurių žinioje kaliniai buvo laikomi. Leidimus išsivesti kalinius tardyti išduodavo budintis kalėjimo valdininkas. Ginkluoti kalėjimo prižiūrėtojai lydėdavo kalinius į darbus ir į teismą⁴⁰.

KSDK suimtiesiems buvo nustatytas toks dienos režimas: 6 val. ryto kėlimasis, rytinis patikrinimas, ruošia ir pusryčiai, 7.30 val. – kalinių išvedimas į darbus arba pasivaikščioti, 12–13 val. – pietūs, 18 val. – vakarienė ir vakarinė ruošia, 19.30 val. – vakarinis patikrinimas, 21.30 – gulimas⁴¹.

Nacių okupacijos pradžioje suimtieji dažnai buvo perduodami vokiečių saugumo policijos ir SD žinion. Paprastai tai reikšdavo, kad suimtieji iš kalėjimo buvo išvežami sušaudyti į Kauno fortus. Yra žinoma, jog 1941 m. liepos 4 d. Kauno VII forte buvo sušaudyti 463 žydai, o liepos 6 d. – net 2514 žydų. Tarp sušaudytųjų galėjo būti ir prieš tai į KSDK uždarytų žydų⁴². Liepos 19 d. iš kalėjimo vokiečių saugumo policijos įsakymu buvo išvesta 30 kalinių, daugiausia žydų ir lietuvių tautybės. Tarp jų buvo poetas Vytautas Montvila, SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatė Jadvyga Budzinskienė (kitur rašoma Budžinskienė), Povilas Pekarskis, Michailas Ambrazevičius, Mečys Sepavičius, Sergejus Sokolovas. Tą pačią dieną Kauno VII forte buvo sušaudyti 26 žmonės: 17 žydų, 2 žydės, 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvių komunistės ir 1 vokiečių tautybės komunistas⁴³. Pagal vokiečių saugumo policijos raštą iš KSDK 1941 m. rugpjūčio 2 d. buvo paleisti 254 kaliniai žydai. Tačiau yra žinoma, kad tą pačią dieną IV forte buvo sušaudyti 205 žydai ir 4 lietuviai komunistai⁴⁴. Tikriausiai dalis oficialiai „paleistų“ kalinių buvo išvežti į fortą ir ten sušaudyti. Vėliau žydų tautybės kalinių skaičius KSDK labai sumažėjo, tačiau nedidelės jų grupės ir toliau kartais buvo laikomos kalėjime. Nuo 1941 m. rugpjūčio 15 d. visi Kauno žydai buvo uždaryti

į getą ir todėl nebuvo tikslinga jų kalinti perpildytame KSDK. Rugpjūčio 8 d. žinioje, KSDK buvo kalinami 884 suimtieji: 650 lietuvių (tarp jų 51 moteris), 146 rusai (tarp jų 15 moterų), 3 vokiečiai, 44 žydai, 37 kitų tautybių (tarp jų 2 moterys) kaliniai ir 4 vaikai (tautybė nenurodyta)⁴⁵. Kalėjimo siunčiamųjų raštų registracijos knygoje rugpjūčio 9 d. įrašė pažymėta, kad tą dieną vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 543 žydai. Šis skaičius beveik sutampa su vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio ataskaitoje nurodytu Kauno IV forte nužudytų žydų skaičiumi. Prieš sušaudymą pasmerktieji trumpai buvo laikomi kalėjime, paskui išvežti nužudyti į IV fortą⁴⁶. Prieš Kauno geto žydų didžiąją žudynių akciją 1941 m. spalio 27 d. iš KSDK vokiečių saugumo policijai vėl buvo perduoti 28 žydų tautybės suimtieji⁴⁷. Jie tikriausiai buvo nužudyti po dviejų dienų IX forte. Ir vėliau kalėjime buvo kalinamos nedidelės žydų grupės. 1942 m. gegužės 30 d. KSDK buvo kalinami 57 žydai⁴⁸.

Vokiečių įstaigų (saugumo policijos ir SD, vermachto) žinioje esantys kaliniai paprastai buvo laikomi vienutėse, kad negalėtų palaikyti ryšio su kitais kaliniais. 1941 m. rugsėjo pabaigoje vokiečių įstaigų žinioje esantiems suimtiesiems kalėjime buvo skirtos 38 vienutės⁴⁹. Vokiečių saugumo policijai ir SD mažesnėmis grupelėmis bei pavieniui buvo perduodami ir nežydų tautybės suimtieji. Antai rugsėjo 11 d. vokiečiams buvo perduotas Mažosios Lietuvos veikėjas Erdmonas Simonaitis, rugsėjo 22 d. – Vladas Vareikis ir Stasys Puzonis, lapkričio 29 d. – Jonas Baltrušaitis, Antanas Knapskys, Haris Kralinas, Jonas Matulevičius ir Alfonsas Žvigulis. K. Jägerio pranešime rašoma, kad 1941 m. lapkričio 29 d. Kauno IX forte kartu su Vienos ir Breslau (Vroclavo) žydais buvo sušaudytas ir vienas reicho vokiečių – jis buvo perėjęs į žydų tikėjimą

ir lankė rabinų mokyklą – bei 15 sovietinių diversantų⁵⁰. Gruodžio 13 d. vokiečiams buvo perduoti sovietiniai diversantai Vladas Baronas, Albertas Slapšys ir Alfonsas Vilimas. Šie asmenys tą pačią dieną viešai buvo pakarti Kaune, Ažuolyne⁵¹. Buvęs KSDK viršininkas I. Vylius-Velavičius savo parodymuose sovietiniam saugumui paliudijo, kad vokiečių okupacijos pradžioje kalėjime daugiausia buvo kalinami komunistai, sovietiniai aktyvistai ir žydai.

1941 m. vasarą į kalėjimą dažnai atvažiuodavo gestapininkai, paimdavo po 5–10 kalinių ir išveždavo juos sušaudyti⁵². Kaliniai į IX fortą buvo vežami dengtais sunkvežimiais. Išvežamiems kalinams buvo sakoma, kad jie vežami dirbti. Prieš sušaudymą vokiečių saugumas atsiųsdavo į KSDK nuteistų sušaudyti kalinių sąrašus, kalėjimo raštinės darbuotojai atrinkdavo pasmerktų mirčiai suimtųjų bylas ir perduodavo jas atsakingam kalėjimo valdininkui, kuris jas kartu su mirtininkais perduodavo vokiečiams. Mirtininkus išvežus sušaudyti, kalėjimo raštinės darbuotojai kalinių bylose įsiūdavo pažymas, kad kaliniai perduoti vokiečių saugumo policijos žinion. Faktiškai tai buvo tolygu tų kalinių

sušaudymui⁵³. 1942–1944 m. suimtieji pavieniui ir grupėmis taip pat buvo perduodami vokiečių saugumo policijai. Štai 1943 m. rugpjūčio 2 d. vokiečiams buvo perduotas Antanas Kazlauskas. Po dviejų dienų saugumo policijai perduoti 64 daugiausia lietuvių tautybės KSDK kaliniai. Rugpjūčio 10 d. vokiečiams perduoti dar 58 įvairių tautybių kaliniai⁵⁴. Minėtų kalinių likimo nepavyko nustatyti. Neaišku, ar jie buvo sušaudyti, ar perkelti į kitas kalinimo vietas.

Kaip minėta, KSDK buvo kalinami įvairių tautybių suimtieji ir paimti į nelaisvę sovietų armijos kareiviai. KSDK viršininkas I. Vylius 1941 m. pranešė vermachto karo lauko komendantūrai Kaune, kad kalėjime yra 134 sovietų kareiviai, ir prašė juos perkelti į karo belaisvių stovyklą. Sovietų karo belaisviai kalėjime buvo laikomi ir vėliau. 1942 m. sausio 10 d. KSDK dar buvo 101 belaisvis⁵⁵.

1941 m. liepos 30 d. iš KSDK į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą buvo išvežta 130 rusų tautybės kolūkiečių⁵⁶.

Daugiau žinių apie kalinių tautinę sudėtį yra kalėjimo 1941 ir 1943 m. dokumentuose. Dokumentai apie suimtųjų tautinę priklausomybę buvo sudarinėjami rečiau.

1 lentelė. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių statistinė raida 1941 m. rugsėjo–gruodžio mėn.

Data	Kaliniai					Iš viso
	Lietuviai	Rusai	Lenkai	Žydai	Kiti	
1941 09 01	551	78		40	37	709
1941 10 01	357	24		15	26	453
1941 11 01	425	23			24	475
1941 12 01	312	53			17	388
1941 12 30	315	89			29	446 ir 2 nenurodytos tautybės vaikai

Lentelė sudaryta remiantis KSDK suimtųjų statistiniais dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, 29.

Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki gruodžio 1 d. KSDK kalėjo 3462 kaliniai (2780 vyrų ir 682 moterys), iš kalėjimo tuo pačiu laiko-

tarpiu išleista 3020 kalinių (2397 vyrai ir 623 moterys), mirė 4 kaliniai; suimtieji iškalėjo 132 931 dieną⁵⁷.

Nuo 1942 m. kalinių skaičius KSDK vėl ėmė didėti. Lietuvos gyventojų nepasitenkinimas okupacine valdžia ir pasipriešinimas jai pamažu stiprėjo, dėl to ir represuotų asmenų daugėjo. Dėl sunkių gyvenimo sąlygų didelė gyventojų dalis, ypač miestuose, buvo priversta verstis nelegalia prekyba ir spekuliacija. Okupacinė valdžia su šiais reiškiniais, taip pat su įvairių prievolių sabotuotojais aktyviai kovojo, dėl to augo ne tik politinių, bet ir vadinamųjų kriminalinių suimtųjų skaičius. Net ir oficialiojoje spaudoje vis dažniau pasirodydavo straipsnių ir skelbimų apie atskleistas ir sunaikintas antifašistinio pagrindžio organizacijas. 1942 m. birželio 5 d. vokiečių ypatingojo teismo Kaune nuosprendžiu buvo sušaudyti 48 asmenys, dauguma jų – pagrindinės komunistinės organizacijos nariai⁵⁸. Išaugusį represijų mastą liudija ir oficialūs okupacinės valdžios dokumentai. Štai 1943 m. vasario mėn. vokiečių saugumo

policija Lietuvoje suėmė 106 pasipriešinimo judėjimo dalyvius, 81 sovietinį partizaną ir parašiutininką, 62 komunistus, 76 žydus, 2 žydų rėmėjus, 41 darbo vengiantį asmenį, 33 gandų skleidėjus ir uždraustų radijo stočių klausytojus, 4 šnipus ir 1 nusikaltimą padariusį vokiečių. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti (iš viso 176, tarp jų – 60 žydų) arba uždaryti į koncentracijos stovyklas (iš viso 83)⁵⁹. Panašūs represijų mastai išliko ir vėlesniais 1943 m. mėnesiais.

Kalinių statistika 1942–1944 m. 1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis, KSDK buvo kalinami 805 kaliniai. Tarp jų 644 suimtieji (557 vyrai ir 87 moterys) buvo tardomi, t. y. dar nuteisti (iš jų 168 buvo politiniai kaliniai, dauguma laikomi vokiečių saugumo policijos žinioje). 47 suimtieji buvo nuteisti sunkiųjų darbų kalėjimu, 78 – paprastu kalėjimu, 26 – areštu ir administracine bauda⁶⁰.

2 lentelė. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių statistinė raida 1942 m. gruodžio 1 d.–1944 m. sausio 1 d.

Data	Kaliniai		Iš viso	Per mėnesį priimta naujų kalinių	Kalinių tautinė sudėtis	Pastabos
	Vyrai	Moterys				
1942 12 01	851	124	975	399 (tarp jų 214 politinių)		1942 m. lapkričio mėn. iš kalėjimo pabėgo 4 suimtieji
1943 01 01	946	121 ir 3 vaikai	1070		842 lietuviai, 125 rusai, 11 žydų ir 89 kitų tautybių	
1943 02 01	934	135 ir 5 vaikai	1074		854 lietuviai, 118 rusų, 14 žydų ir 83 kitų tautybių	
1943 04 01	961	108 ir 1 vaikas	1070		928 lietuviai, 77 rusai, 1 žydas ir 63 kitų tautybių	

1943 05 01	942	108 ir 2 vaikai	1052		919 lietuvių, 72 rusai, 3 žydai ir 56 kitų tautybių	
1943 06 01	1100	108 ir 2 vaikai	1289		1092 lietuviai, 104 rusai, 13 žydų ir 79 kitų tautybių	
1943 07 01	1298	120 ir 2 vaikai	1418		1189 lietuviai, 128 rusai, 15 žydų ir 86 kitų tautybių	
1943 08 02	1384	123	1507		1277 lietuviai, 133 rusai, 16 žydų ir 81 kitų tautybių	
1943 09 01	1313	161 ir 6 vaikai	1380		1218 lietuvių, 150 rusų, 13 žydų ir 93 kitų tautybių	
1943 11 01	1106	155 ir 2 vaikai	1263		956 lietuviai, 170 rusų, 33 žydai ir 102 kitų tautybių	
1943 12 01	1168	166 ir 2 vaikai	1336		1095 lietuviai, 127 rusai, 14 žydų ir 98 kitų tautybių	
1944 01 01	1273	188 ir 1 vaikas	1462		1187 lietuviai, 149 rusai, 14 žydų ir 111 kitų tautybių	

Lentelė sudaryta remiantis KSDK statistiniais 1942–1944 m. dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29; *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 130.

Nuo 1944 m. pavasario kalinių skaičių KSDK pradėta mažinti. Priartėjus frontui, prasidėjo kalėjimo evakuacija. Vis daugiau kalinių buvo išvežama į kitas kalinimo vietas arba į Vokietiją. 1944 m. sausio 26 d. iš kalėjimo darbams į Vokietiją buvo išvežti 28 suimtieji⁶¹. Pasak buvusio kalėjimo prižiūrėtojo Vinco Daukšos, į Vokietiją iš viso

išvežta apie 2 tūkst. KSDK kalinių⁶². Tačiau archyviniai dokumentai tokio didelio išvežtųjų į Vokietiją kalinių skaičiaus nepatvirtina. Ypač dažnai kalinių transportai buvo siunčiami į Pravieniškių darbo stovyklą. 1944 m. kovo 31 d. ten išsiųsta 35 kaliniai, gegužės 2 d. – 29, gegužės 17 d. – 48, birželio 19 d. – 76 kaliniai⁶³. Paskutiniai duomenys

apie KSDK kalinių tautinę sudėtį pateikti 1944 m. kovo 31 d. Tuomet kalėjo 3 žydai (2 vyrai ir 1 moteris), 1141 lietuvis (1022 vyrai ir 119 moterų), 132 rusai (105 vyrai ir 27 moterys), 26 vokiečiai (25 vyrai ir 1 moteris), 66 kitų tautybių (51 vyras ir 15 moterų), 2 vaikai, iš viso 1370 kalinių⁶⁴.

1944 m. birželio mėn. laikina KSDK kalinių evakuacijos vieta buvo paskirta Kėdainių darbo stovykla. Birželio 20 d. ten iš KSDK išvežta 100 kalinių, birželio 21 d. – 99, birželio 24 d. – 99, birželio 26 d. – dar 17 kalinių⁶⁵.

1944 m. balandžio 5 d. KSDK buvo laikoma 15 mirties bausmė nuteistų kalinių. Tolesnis mirtininkų likimas nėra žinomas⁶⁶. Didelė tikimybė, jog vokiečiams traukiantis iš Kauno jie buvo sušaudyti IX forte. Buvusio KSDK tarnautojo Alekso Žuko teigimu, kai frontas priartėjo prie pat Kauno ir beveik visa kalėjimo administracija evakuavosi, jis savo iniciatyva iš kalėjimo paleido į laisvę ten dar buvusius 480 kalinių, o pats pasislėpė kaime⁶⁷.

Maitinimas. Kaliniams skirtos maisto normos nacių okupacijos metais keitėsi. 1941 m. liepos 30 d. Kaune speciali komisija (nariai – laikinai einantis kalėjimų inspektoriaus pareigas S. Žemgulis (komisijos pirmininkas), KSDK viršininkas I. Vylius-Velavičius, to paties kalėjimo ūkio vedėjas V. Ramanauskas, KSDK gydytojas R. Masalskis, Teisingumo ministerijos sekretorius P. Mašalaitis) nustatė tokias dienos maitinimo normas nedirbantiems sveikiems kaliniams: ruginės duonos – 450 g, mėsos – 20–40 g arba žuvies – 55–80 g, riebalų – 20 g arba pieno – 0,3 l, kruopų, ryžių, pupų, kvietinių miltų arba makaronų – 70–85 g, bulvių arba kruopų – 75 g, daržovių – 200–300 g, druskos – 15 g, kavos – 2 g arba arbatos – 0,2 g, cukraus – 10 g. Dirbantys kaliniai, kalinės gimdyvės, ligoniniai ir vaikai turėjo gauti didesnes normas⁶⁸.

Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos valdytojo F. Senkaus 1942 m. aplinkraštyje Nr. 47 dėl kalinių maitinimo suimtieji buvo suskirstyti į keturias kategorijas: nedirbančius, dirbančius, vežamus iš vienos vietos į kitą ir sergančius. Visi kaliniai maitinimo atžvilgiu buvo prilyginti civiliams gyventojams (tačiau kaliniai neturėjo gauti cukraus). Sunkiai ir ilgai dirbantiems kaliniams, kaip ir laisvėje atitinkamą darbą dirbantiems gyventojams, priklausė maisto priedai⁶⁹.

Net oficialios valdžios institucijos ir kalėjimų administracija pripažino, kad kaliniai visuose kalėjimuose buvo maitinami prastai ir tai neigiamai paveikė kalinių sveikatą. 1944 m. kovo 30 d. speciali komisija, patikrinusi kalinių laikymo sanitarines sąlygas ir mitybą, pateikė ataskaitą teisingumo generaliniam tarėjui. Komisija konstatavo, kad bloga suimtųjų mityba „drauge su kitomis kalėjimų blogybėmis pakerta suimtųjų jėgas ir ardo jų sveikatą“⁷⁰. Komisija taip pat pabrėžė, kad kalinių padėtis (sanitarinė būklė ir maitinimas) Vokietijoje kur kas geresnė negu Lietuvos kalėjimuose. Ten kaliniai, be normuotų produktų, gauna daugiau daržovių ir kitų nenormuotų maisto produktų. Pasak komisijos, Lietuvos kalėjimuose dažniausiai duodamos tos pačios kopūstų ar burokų sriubos, labai skystos, be riebalų ir kitų papildų, menkos kokybės ir nemalonaus skonio. Be to, Lietuvos kalėjimuose galioja dvejopos normos: a) bendros ir b) atskiros normos Vokietijos pilietybę turintiems kaliniams. Toks normų skirtumas erzina suimtuosius, kelia tarpusavio neapykantą ir sukuria papildomų rūpesčių kalėjimų administracijai⁷¹. Net ir nustatytus produktų kiekius kalėjimai ne visuomet gaudavo ir dėl to kaliniams tekdavo badauti. Pavyzdžiui, Kauno kalėjime suimtieji vietoj nustatyto 1 kg bulvių per dieną gaudavo 700 g. Kalinio gaunamas maisto daavinys nepatenkindavo net mini-

malių poreikių. KSDK gydytojas R. Masalskis 1944 m. vasario mėn. tyrė 18 kalinių svorį. Jis nustatė, kad pirmą savaitę vidutinis kalinių svoris krito nuo 65,3 kg iki 64,6 kg, o per antrą savaitę sumažėjo dar vienu kilogramu⁷². Iki 1943 m. gruodžio 12 d. visiems suimtiesiems Lietuvoje buvo leidžiama per savaitę iš šalies (šeimos narių, giminaičių ir kt.) gauti 3 kg maisto. Tai iš dalies palengvindavo sunkią kalinių maitinimo būklę. Nuo 1943 m. gruodžio vokiečių valdžia uždraudė perduoti kaliniams papildomų maisto siuntinių. Visi iš šalies gaunami maisto siuntiniai turėjo būti perduodami kalėjimo virtuvei, t. y. patekdavo į bendrą katilą. Dėl to sumažėjo siuntų, nes giminaičiai nebuvo tikri, kad papildomo maisto gaus jų artimieji⁷³. Ištyrusi padėtį Kauno kalėjime komisija padarė išvadą: „Čia patalpinta per 1500 suimtųjų, jų tarpe nėščių moterų, jaunuolių, džiovininkų ir net gimdyvių, kurie kenčia alkį, parazitus ir stoką gryno oro. Be to, daugelis suimtųjų neturi nei apavo, nei drabužių, nei skalbinių ir pagaliau nei primityviausio guolio ir turi gulėti ant plikų grindų. Šitokia suimtųjų būklė nepakenčiama ir ji ne be pagrindo ne tik suimtųjų šeimose, bet ir platesnėje visuomenėje kelia didžiausią susirūpinimą.“⁷⁴

Ligos ir mirtys. KSDK turėjo savo 45 lovų ligoninę. Joje nuolatos gulėdavo apie 30 ligoninių⁷⁵. Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki gruodžio 1 d. dėl sunkių kalinimo sąlygų ir ligų mirė 4 kaliniai⁷⁶. Vienas pirmųjų KSDK mirė (1941 m. rugpjūčio 26 d.) kalinys Ignas Jegelavičius. Į kalėjimą jis buvo pasodintas tų metų birželio 25 d. ir laikomas VSD Kvotų skyriaus viršininko žinioje. Oficiali mirties priežastis – širdies smūgis⁷⁷. Gruodžio 12 d. kalėjimo ligoninėje mirė kalinys Antanas Petrusevičius. Jis buvo kaltinamas komunistiniu veikimu ir tardomas vokiečių saugumo policijos⁷⁸.

Kalėjime pasitaikydavo ir savižudybių. 1942 m. sausio 20 d. pasikorė kalinys Petras

Gobis. Į KSDK jis buvo atsiųstas gestapo įsakymu ir kalėjime teišbuvo vieną dieną. Galimas dalykas, jog supratęs, kas jo laukia, nusprendė verčiau nusižudyti negu būti kankinamas⁷⁹. Vokiečių saugumo policijoje ir SD vertėju dirbęs Viktoras Eidukaitis paliudijo, kad gestapas suimtuosius kankino: „Suimtųjų tardymai vykdavo specialiai įrengtuose kabinetuose. Jų sienose buvo įtaisyti metaliniai kabliai, ant kurių pakabinavo tardomąjį. Dažniausiai prieš tai aukai surišdavo rankas už nugaros ir tada kabinavo. Taip žmonėms būdavo išnarinamos rankos. Tardymo kabinetuose buvo specialių įvairaus dydžio nagaikų. Jomis mušdavo. Be to, mušdavo kumščiais, spardydamo kojomis. Neretai tardomieji jau nepajėgdavo stovėti po tardymo, kiti betardant nuo kankinimų ir mirdavo.

Po tardymo dažniausiai auką sušaudydavo ir tik labai retą išsiųsdavo į kalėjimą ar koncentracijos stovyklą. Tardydavo Albertas Helmutas Rauka SD patalpose [...]“⁸⁰

1942 m. sausio pradžioje KSDK išplito dėmėtiosios šiltinės epidemija. Kalėjimo viršininkas I. Vylius sausio 9 d. pranešė Vyriausiajai sveikatos valdybai, jog kalėjime jau serga 13 kalinių ir 3 tarnautojai. Jis prašė valdybos tarpininkauti, kad ligoniams būtų skirtas pagerinto maisto davinys⁸¹. Epidemijos iš pradžių nepavyko sustabdyti ir ji pavojingai plito. Po dešimties dienų jau sirgo 20 kalinių ir 4 kalėjimo tarnautojai (vienas vidurių šiltine)⁸². Sausio 26 d. kalėjime dėmėtąja šiltine sirgo 30 kalinių ir 5 kalėjimo tarnautojai (1 tarnautojas sirgo vidurių šiltine). Tik per vieną savaitę susirgo dar 10 kalinių ir 1 tarnautojas. Per paskutinę savaitę iki nurodytos datos nuo dėmėtiosios šiltinės mirė du kalėjimo tarnautojai: 41 metų Stasys Klimašauskas ir 44 metų Vladas Mažeika⁸³. Epidemija kalėjime tęsėsi iki 1942 m. sausio pabaigos, tačiau pavienių susirgimų buvo ir vėliau. Pasiaukojamų kalėjimo gydytojų dar-

bu epidemiją pavyko sustabdyti ir ligonius išgydyti⁸⁴. Dėmėtoji šiltinė visiškai įveikta iki 1942 m. kovo 9 d. Iš viso šia liga buvo susirgę 42 kaliniai ir 15 kalėjimo tarnautojų⁸⁵.

1942 m. lapkričio mėn. į kalėjimo ligoninę buvo paguldyti 39 nauji ligoniai, išleista iš ligoninės 31 pasveikęs kalinys⁸⁶.

Nors po dėmėtosios šiltinės epidemijos kalėjime kitų epidemijų daugiau nebuvo, tačiau kalinių mirčių neišvengta. 1942 m. balandžio 25 d. kalėjimo ligoninėje nuo pleurito mirė kalinys Aleksandras Kovaliovas, birželio 6 d. – Kazys Valaitis⁸⁷. Birželio 27 d. kalėjimo ligoninėje nuo tuberkuliozės mirė kalinys Vaclovas Rudauskas, rugpjūčio 28 d. plaučių džiova nuvarė į kapus kalinį Joną Gasiūną, spalio 31 d. nuo kraujo užkrėtimo mirė kalinys Vladas Liubinskas⁸⁸. 1943 m. liepos 12 d. mirė Jonas Stankevičius, liepos 19 d. – Česlovas Grajauskas, liepos 28 d. – Pranas Kiršgalvis, rugsėjo 9 d. – kalinė Teresė Breivaitė⁸⁹.

Oficialiai suimtieji turėjo būti laikomi tinkamai įrengtose ir švariose patalpose, tačiau praktiškai tokios tvarkos buvo neįmanoma palaikyti. Beveik visuose kalėjimuose ir arešto namuose dėl kalinių pertekliaus, dezinfekuojančių medžiagų, muilo, švarios patalynės ir drabužių trūkumo veiksmingai kovoti su parazitais ir ligų sukėlėjais buvo neįmanoma. Kalinius kankino utėlės, blakės, blusos ir kiti parazitai. Dalis kalinių net po kelis mėnesius dėvėdavo tuos pačius neskaltus marškinius ir kitus drabužius. Dėl kuro stokos kalėjimai ilgai būdavo nešildomi, neveikdavo ir pirtys. Išbadėję, nešvarūs ir šalantys kaliniai greitai nusilpdavo ir susirgdavo. Suimtieji dažnai sirgdavo plaučių džiova, šiltine ir kitomis sunkiomis ligomis. Kalėjimų ligoninių higieninė būklė buvo bloga, vaistais taip pat nepakankamai aprūpinama. Dėl to kalinių mirtingumas kalėjimuose ir arešto namuose buvo didelis.

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis–lapkritis) niežais sirgo net 461 KSDK kalinys⁹⁰.

1943 m. spalio 9 d. ir gruodžio 9 d. kalėjime lankėsi Kauno miesto gydytojų komisija. Ji konstatavo, kad kalėjimas perpildytas, be to, jame esama ir daugiau trūkumų, todėl čia gali kilti epidemija. Komisija pareikalavo sumažinti kalinių skaičių, tačiau šis reikalavimas nebuvo įvykdytas. Tiesa, nutarta į KSDK nepriimti naujų kalinių⁹¹.

Kalinių pabėgimai. Kalinių pabėgimai iš kalėjimo buvo gana dažni. Lengviau buvo pabėgti tiems kaliniams, kurie dirbo už kalėjimo ribų (pagalbinuose sklypuose, durpynuose, kirto mišką). Už kalinių pabėgimus budintys prižiūrėtojai buvo baudžiami⁹². 1943 m. rugsėjo 2 d. iš kalėjimo pabėgo suimtas Rapolas Bružas⁹³. Rugsėjo 30 d. iš VI forto pabėgo kalinys Kazys Budreika, spalio 15 d. – Stasys Vaicekauskas, spalio 17 d. – Hubertas Špakauskas, spalio 21 d. – Pranas Žemaitis⁹⁴. Iki 1944 m. pradžios iš KSDK įvairiu laiku pabėgo 82 kaliniai⁹⁵.

Kauno IX fortas. Karinių fortų sistema aplink Kauną pradėta statyti XIX a. pabaigoje. Kaunas turėjo tapti stipria tvirtove, kuri privalėjo stabdyti galimą kaizerinės Vokietijos puolimą į rytus. IX fortas pradėtas statyti 1887 m. aštuoni kilometrai nuo miesto centro. Tačiau 1915 m. rugpjūčio mėn. Vokietijos kariuomenė fortus be didesnio pasipriešinimo užėmė. 1924 m. IX forte buvo įsteigtas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo skyrius, jame įrengta 14 kamerų⁹⁶. Kalėjimo funkcijas IX fortas atliko Lietuvos Respublikos laikais, sovietų ir nacių okupacijos metais. Nacių ir sovietų karo išvakarėse NKVD IX forte laikė 449 kalinius⁹⁷. Vokiečių okupacijos metais IX fortas buvo Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo filialas. Čia taip pat veikė KSDK pagalbinis ūkis. 1941 m. IX fortas liūdnai išgarsėjo kaip žydų masinių žudynių vieta – spalio 29 d. čia įvykdyta didžiausia Lietuvos istorijoje

žydų žudynių akcija. Per vieną dieną IX forte buvo sušaudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai⁹⁸. Grioviams iškasti ir palaikams užkasti vokiečiai dažniausiai atvarydavo sovietų karo belaisvius. Masinių šaudymų metu prižiūrėtojai saugodavo mirčiai pasmerktus žmones ir didelėmis grupėmis perduodavo juos atėjusiems jų pasiimti gestapininkams bei lietuvių policijos batalionų kareiviams⁹⁹. Mažesnės žydų grupės į IX fortą buvo siunčiamos ir vėliau. 1942 m. gegužės 5 d. toliau kalinti ten buvo išsiųstas 21 žydų tautybės asmuo, liepos 6 d. – dar 12 žydų, spalio 16 d. – 9 žydai¹⁰⁰. Forte taip pat buvo kalinami sovietų karo belaisviai. Yra išlikęs 1942 m. vasario 20 d. mirusių žydų tautybės karo belaisvių sąrašas, jame – 12 pavardžių¹⁰¹.

Mažesnėmis grupėmis ir pavieniui IX forte buvo žudomi ir kitų tautybių Lietuvos gyventojai – lietuviai, rusai ir kiti. Tai buvo politiniai kaliniai, pavojingi nacių okupacijai režimui: komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai partizanai ir pogrindininkai, žydų ir sovietinių karo belaisvių gelbėtojai, antivokišką propagandą ir gandus skleidę asmenys. Paprastai jie buvo atvežami į IX fortą iš KSDK. Pirmos žinios apie IX forte kalinamus suimtuosius užfiksuotos 1941 m. liepos 16 d. Tą dieną vakariniame patikrinime IX forte dalyvavo 55 kaliniai¹⁰². Kalinių skaičius forte svyravo nežymiai, išskyrus tuos atvejus, kai buvo vykdomos masinės žydų žudynės. Tačiau šios akcijos trukdavo vieną dieną ir forte vėl likdavo tas pats iki žudynių buvęs kalinių skaičius (sušaudyti atgabenami žydai į kalinių statistiką nebuvo įtraukiami). 1941 m. liepos 26 d. IX forte buvo kalinami 77 kaliniai¹⁰³. Rugpjūčio 3 d. čia buvo likę tik 26 suimtieji. Galimas dalykas, kad dalis kalinių galėjo būti sušaudyti, nes rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte buvo įvykdyta žudynių akcija, kurios metu kartu su žydais sušaudyti ir 4 lietuvių komunistai¹⁰⁴. Vėliau kalinių

skaičius IX forte vėl išaugo ir svyravo tarp 40 ir 50. Gruodžio 1 d. forte buvo likę tik 7 kaliniai¹⁰⁵. Pasak buvusio IX forto vedėjo J. Sliesoraičio, forte kalinamų asmenų skaičius svyravo nuo 50 iki 100. Tai buvo nedidelėmis bausmėmis nuteisti kaliniai. Juos saugojo 8 prižiūrėtojai. Režimas forte buvo griežtas, be to, kai kurie prižiūrėtojai kalinius mušdavo ir iš jų tyčiodavosi.

1942–1943 m. masinės žydų žudynės forto teritorijoje nebuvo vykdomos. 1942 m. kovo 10 d. IX forte buvo nužudyti 37 Kaune veikusios Povilo Malinausko vadovaujamos antifašistinės organizacijos nariai, tarp jų ir buvęs Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Zibertas. J. Sliesoraičio liudijimu, tų metų liepos mėn. gestapininkai atvežė iš centrinio kalėjimo Mickevičiaus gatvėje 10 kalinių ir kitą dieną juos sušaudė¹⁰⁶. Kitas autorius nurodo, kad 1943 m. liepos mėn. forte buvo sušaudyta daugiau kaip 50 Kauno antifašistinės organizacijos „Lietuvos išlaisvinimo sąjunga“ narių¹⁰⁷. Įvairiu laiku IX forte buvo nužudyti LSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Eidukaitis, „Tarybų Lietuvos“ laikraščio sekretorius Juozas Beleckas, dailininkas Tadas Lomsargis, gydytojas Vytautas Žakevičius, poetas Kazys Malinauskas. Dauguma šių žmonių buvo sovietinio režimo pareigūnai ir šalininkai¹⁰⁸.

Nemažų nuostolių patyrė Kaune veikusio sovietinio antifašistinio pogrindžio dalyviai. Vien Kauno komjaunuolių žuvo daugiau kaip 70 žmonių. IX forte buvo sušaudyti antifašistinio pasipriešinimo dalyviai O. Birulynaitė, L. Borisevičius, B. Civilka, J. Čižinauskaitė (nužudyta 1942 m. spalio 17 d.), V. Godliauskas, A. Kersnauskas, A. Paulauskas, M. Rafas, H. Tendzegolskis, P. Unikauskas, seserys M. ir O. Valavičiūtės bei S. ir V. Obelenytės ir daugelis kitų. Dauguma žuvusių sovietinių pogrindininkų buvo lietuviai¹⁰⁹. Pačioje vokiečių okupacijos pabaigoje, 1944 m. liepos

mėn., IX forte buvo nužudytas LKP narys dailininkas Bronius Žekonis¹¹⁰.

Pirmas pabėgimas iš IX forto užfiksuotas 1941 m. liepos 29 d. Tos dienos vakare iš forto pabėgo kalinys Michailas Sergejevas¹¹¹. 1942 m. gegužės 11 d. suimti antifašistinės „Kovos“ organizacijos dalyviai D. Putilovas, Juozas Slavinskas ir F. Vietrinas užpuolė forto sargybinius ir mėgino pabėgti. Grumtynių metu žuvo F. Vietrinas ir D. Putilovas, o J. Slavinskui pavyko pabėgti ir vėliau prisijungti prie sovietinių partizanų. Pagal laikraščio „Į laisvę“ informaciją, šio pabėgimo metu buvo nušautas vienas kalinys, o kiti du bėgliai suimti ir nuteisti mirties bausme¹¹². 1943 m. rugpjūčio 27 d. iš IX forto pabėgo kaliniai Juozas Sinkevičius ir Juozas Mackevičius¹¹³. Gruodžio 25-osios naktį pabėgo nužudytųjų palaikus deginę 64 kaliniai. 14 bėglių pasislėpė Kauno gete ir čia surašė aktą apie nacių okupantų ir kolaborantų įvykdytus nusikaltimus forte¹¹⁴.

1943 m. IX forte laikomų suimtųjų skaičius išaugo. Birželio 15 d. žiniomis, forte buvo kalinami 173 kaliniai, liepos 1 d. – 219, liepos 15 d. – 245 kaliniai¹¹⁵. Spalio 27 d. IX forte buvo palikta tik 12 kalinių¹¹⁶. 1943 m. vasarą pagalbiniam ūkyje dirbo daugiau kaip 70 kalinių (dauguma kriminaliniai nusikaltėliai) ir 12 karo belaisvių bei apie 30 moterų. Suimtieji kasė durpes ir dirbo įvairius žemės ūkio darbus. Tuomet forte dirbo apie 20 tarnautojų¹¹⁷.

Kauno IX forto vedėju 1941 m. rugpjūčio 5 d. buvo paskirtas KSDK vyr. valdininkas J. Sliesoraitis. Jis šias pareigas ėjo iki 1942 m. rudens¹¹⁸. Nuo 1942 m. spalio 11 d. prižiūrėtojai Antanui Etneriui buvo pavesta laikinai eiti IX forto vedėjo pareigas¹¹⁹. Lapkričio 26 d. forto vedėju buvo paskirtas valdininkas Jonas Milišiūnas¹²⁰. 1943 m. birželio mėn. nauju IX forto vedėju paskirtas Benediktas Kuzmickas. Jis šias pareigas ėjo iki spalio mėn., kol fortas buvo perduotas vokiečių

saugumo policijos žinion. Forte dirbę kaliniai buvo perkelti į centrinį kalėjimą Mickevičiaus gatvėje. Masinių kapaviečių vieta aptverta kelių metrų brezentine tvora ir pradėta deginti palaikus¹²¹. Forto vedėjo pavaduotoju nuo 1941 m. rugpjūčio 1 d. iki 1943 m. gegužės 1 d. dirbo Jokimas Barkauskas¹²². Šis pareigūnas griežtai bausdavo blogai dirbančius kalinius, mušdavo juos lazda ir visai iš jų tyčiodavosi. 1942 m. lapkričio mėn. durpyne dirbę 7 karo belaisviai J. Barkauską nuginklavo ir kėsinosi jį nužudyti. Vis dėlto J. Barkauskui pavyko išlikti gyvam ir vėliau jis grįžo į darbą IX forte¹²³.

Žmonės IX forte buvo kalinami ir žudynės jame vyko iki pat nacių okupacijos pabaigos. 1944 m. gegužės mėn. į fortą buvo atvežta apie 900 Prancūzijos žydų. Tikėtina, kad dalis jų nužudyta būtent IX forte¹²⁴. Yra žinoma, kad iš Vilniaus atvykęs vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys, prieš pasitraukdamas iš Kauno į Vokietiją, IX forte sušaudė apie 100 čia dar likusių kalinių¹²⁵.

IŠVADOS

Karo ir nacių okupacijos pradžioje atsikuriančios lietuviškos administracijos pastangomis buvo atnaujinta Lietuvos Respublikos ir sovietinės okupacijos metais veikusi kalėjimų bei priverčiamojo darbo stovyklų sistema. Į savo darbo vietas grįžo didelė dalis nepriklausomos Lietuvos laikų kalėjimų tarnautojų, kurie sovietiniais laikais buvo masiškai atleisti iš savo darboviečių. Lietuvos laikinoji vyriausybė ir jai pavaldžios valdžios įstaigos mėgino atkurti Lietuvos Respublikos laikais veikusią kalėjimų ir bausmių sistemą. Lietuvos kalėjimai buvo pavaldūs Teisingumo vadybos žinioje esančiam Kalėjimų departamentui. Vadovaujantis kalėjimų personalas buvo skiriamas teisingumo generalinio tarėjo įsakymais.

1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus vokiečių civilinę valdžią, išskirtinė teisė vadovauti kalėjimams ir juos prižiūrėti buvo suteikta vokiečių generaliniam komisarui Lietuvai Adrianui Theodorui von Rentelnui. Okupacinė nacių valdžia į didžiausius Lietuvos generalinės srities kalėjimus (taip pat Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą) paskyrė savo komisarų ir komendantų vokiečius. Nacių pareigūnai buvo tikrieji įkalinimo įstaigų vadovai ir kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. Kauno ir Vilniaus (Lukiškių) sunkiųjų darbų kalėjimai buvo didžiausi okupuotos Lietuvos kalėjimai. KSDK buvo kalinami politiniai ir kriminaliniai įvairių tautybių bei amžiaus kaliniai. Pirmomis nacių okupacijos dienomis KSDK daugiausia buvo žydų tautybės suimtųjų. Kauno VII forte 1941 m. liepos mėn. sušaudžius žydus, iki pat nacių okupacijos pabaigos daugumą kalinių sudarė lietuviai, nemažai buvo ir rusų. Kalinių sudėtis nuo 1941 m. rudens iki okupacijos pabaigos iš esmės atspindėjo tautinę Kauno miesto ir apygardos gyventojų sudėtį (likę gyvi Kauno žydai buvo įkalinti Kauno gete). Didesnę kalinių dalį paprastai sudarydavo ne nubastieji ir atliekantys bausmę, bet tardomi kaliniai. Vokiečių saugumo policijos ir SD žinioje esantys suimtieji dažnai buvo kalinami atskirose kamerose. Šių kalinių perdavimas vokiečių saugumo organams dažniausiai reikšdavo, kad jie išvežami sušaudyti.

Žydus ir sovietų karo belaisvius nužudžius arba perkėlus į getą ir belaisvių stovyklas, nuo 1941 m. rudens kalinių skaičius KSDK gerokai sumažėjo. Nuo 1942 m. vidurio suimtųjų skaičius KSDK vėl ėmė augti ir su nelabai dideliais pokyčiais išsilaikė iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Kalinių skaičiaus augimą lėmė stiprėjantis ginkluotas ir neginkluotas Lietuvos gyventojų pasipriešinimas nacių režimui ir vis blogėjančios, ypač miestuose, gyvenimo

sąlygos. Dalį pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir rėmėjų represiniai organai nustatė ir suėmė. Ypač aktyviai buvo persekiojami ir labiausiai nukentėjo sovietinio pogrindžio dalyviai. Lietuvių tautinio pasipriešinimo (antinacinės rezistencijos) dalyviai nukentėjo mažiau. Iš dalies tai lėmė tautinio pogrindžio propaguota ir vykdyta neginkluoto pasipriešinimo taktika, mažiau provokavusi nacių represijas ir skatinusi tausti tautos gyvybines jėgas. Dauguma šaukiamojo amžiaus Lietuvos jaunuolių aktyviai boikotavo okupacinės valdžios organizuojamas darbo ir karines mobilizacijas. Tai sukėlė atsakomąsias nacių represijas. Šimtai mobilizacijos boikotuojančių asmenų buvo suimti ir įkalinti Lietuvos kalėjimuose arba išsiųsti į Vokietiją. Dalis suimtųjų pateko į KSDK. Lietuvos gyventojai taip pat buvo įkalinami už draudžiamų radijo stočių klausymą ir naciams nepalankių žinių bei gandų skleidimą, nelegalų ginklo laikymą, pagalbą žydams ir karo belaisviams, dezertyravimą iš policijos batalionų, pabėgimą iš darbų Vokietijoje bei kitokią okupantų draudžiamą veiklą.

Griežčiausia kalinių baudimo priemonė buvo mirties bausmė (sušaudymas). KSDK filialas buvo Kauno IX forte. 1941 m. rudenį čia masiškai buvo žudomi Kauno miesto žydai. 1941–1943 m. kitų tautybių kalinių šiame forte buvo nedaug, jų šaudymas nebuvo masinis reiškinys. 1941–1944 m. IX forte galėjo būti sušaudyta apie 250–300 nežydų tautybės KSDK suimtųjų. Šių aukų daugumą sudarė lietuvių tautybės komunistai, sovietiniai aktyvistai, partizanai ir pogrindininkai. Dėl sunkių kalinimo sąlygų (maisto, medicininės priežiūros stokos, alinančio darbo, mušimų) kalinių mirtingumas buvo gana didelis. Kauno kalėjime 1942 m. kilusi dėmėtiosios šiltinės epidemija pareikalavo ne tik kalinių, bet ir prižiūrėtojų aukų. Galima spėti, kad nacių okupacijos metais dėl ligų KSDK galėjo mirti kelios dešimtys suimtųjų.

Taikyti kaliniams fizinės bausmės oficialiai buvo draudžiama, tačiau prižiūrėtojai to dažnai nepaisydavo. Kalėjimo tarnautojų elgesį su kaliniais lemdavo jų įsitikinimai ir žmoniškumo laipsnis. Tarp kalėjimų tarnautojų pasitaikydavo asmenų, teikusių įvairią nelegalią pagalbą suimtiesiems, dalyvavusių pasipriešinimo organizacijų veikloje. Lygi-

nant KSDK kalinių padėtį su nacių ir sovietinių konclagerių kalinių padėtimi bei žinant, kokių žiaurumų ten būdavo, galima teigti, kad Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių būklė buvo geresnė. Suimtųjų mirtingumas dėl kalinimo sąlygų čia buvo mažesnis, prižiūrėtojai ne tokie žiaurūs.

Nuorodos

¹ M. Kurganovas, *Mirties akivaizdoje*, Vilnius, 1960, 167 p.; Z. Kondratas, *IX fortas*, Vilnius, 1961, 48 p.; O. Kaplanas, *Devintasis fortas kaltina (Istorinė apžvalga)*, Vilnius, 1962, 64 p.

² A. Faitelsonas, *Heroism and Bravery in Lithuania 1941–1945*, Jerusalem, 1996, 432 p.; to paties, *Pabėgimas iš IX forto*, Kaunas, 1998, 156 p.; to paties, *Непокорившиеся: Летопись еврейского сопротивления*, Тель Авив, 2001, 608 p.

³ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais*, Vilnius, 1970, 433 l., Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), F 26–1475.

⁴ K. Varašinskas, *Karo sukuriuose*, Vilnius, 1970, p. 35, 39–40.

⁵ Teisingumo vadybos ir jai priklausančių įstai-gų, žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 7.

⁶ KSDK viršininko 1941 m. lapkričio 3 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 42.

⁷ Specialiosios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 19.

⁸ KSDK 1944 m. birželio 6 d. priėmimo ir perda-vimo aktas, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 144, l. 1–2.

⁹ KSDK viršininko 1941 m. gruodžio 4 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 23, l. 77–84.

¹⁰ *Ibid.*, l. 77; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1 (A–Ž), Vilnius, 1999, p. 794.

¹¹ LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 77; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 402.

¹² KSDK 1941 m. rugsėjo 22 d. pažymėjimas Nr. 5816, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 1.

¹³ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 12 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 17–18.

¹⁴ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 15 d. įsakymai Nr. 595 ir Nr. 596, LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 128, l. 64.

¹⁵ 1943 m. kovo 26 d. įsakymas KSDK, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 91, l. 74; 1944 m. gegužės 12 d. įsakymas Nr. 110 KSDK, *ibid.*, b. 175, l. 10.

¹⁶ KSDK 1944 m. birželio 6 d. priėmimo ir per-davimo aktas, *ibid.*, b. 144, l. 1.

¹⁷ KSDK viršininko 1941 m. liepos 18 d. raštas Kauno miesto komendantui, *ibid.*, b. 22, l. 163.

¹⁸ KSDK viršininko 1942 m. liepos 16 d. raštas Teisingumo vadybai, *ibid.*, ap. 1, b. 75, l. 30–30 a. p.

¹⁹ KSDK viršininko 1942 m. sausio 15 d. įsaky-mas Nr. 11, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 13.

²⁰ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 14 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 25.

²¹ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 31 d. tardymo protokolai, *ibid.*, l. 209–211.

²² J. Sinevičiaus 1987 m. birželio 22 d. apklausos protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. P-18129, l. 453.

²³ J. Sinevičiaus 1987 m. liepos 1 d. apklausos protokolai, *ibid.*, l. 455; J. Racevičiaus 1987 m. liepos 28 d. apklausos protokolai, *ibid.*, l. 465; *Pragaro vartai–Štuthofas*, Vilnius, 1998, p. 180–182.

²⁴ Kalėjimų inspektoriaus 1941 m. rugsėjo 11 d. raštas KSDK viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 10, l. 6.

²⁵ Vokiečių prokuratūros Kaune 1943 m. rugpjūčio 30 d. liudijimas, *ibid.*, ap. 4, b. 97, l. 231.

²⁶ B. Aušrotas, *Laisvės niekas nežadėjo: Žvalgybos karininko atsiminimai*, Vilnius, 1991, p. 196.

²⁷ KSDK viršininko 1941 m. spalio 24 d. raštas Valstybės saugumo departamento Žinių skyriaus viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 50.

²⁸ KSDK viršininko 1942 m. sausio 15 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 58, l. 74.

²⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naiki-nimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 112.

- ³⁰ Ibid., p. 118–122.
- ³¹ VSD Kvotų skyriaus viršininko 1941 m. birželio 24 d. raštas KSDK viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 24, l. 202–203.
- ³² Kauno miesto policijos 8-osios nuovados viršininko raštas VSD viršininkui, ibid., b. 24, l. 21.
- ³³ 1941 m. birželio 25 d. sulaikytų įtariamų anti-valstybine veikla asmenų sąrašas, ibid., l. 31–31 a. p.
- ³⁴ VSD Kauno apygardos 1941 m. birželio 26 d. raštas KSDK viršininkui, ibid., l. 15.
- ³⁵ Vilijampolės partizanų štabo 1941 m. birželio 28 d. raštas VSD, ibid., l. 106.
- ³⁶ KSDK viršininko 1941 m. liepos 1 d. raštas vokiečių saugumo tarnybai Kaune, ibid., b. 22, l. 32.
- ³⁷ Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr. 3 1941 m. liepos 10 d. raštas, ibid., b. 24, l. 168.
- ³⁸ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, ibid., b. 10, l. 2.
- ³⁹ Ibid., l. 2 a. p.–3.
- ⁴⁰ J. Bendoravičiaus 1949 m. rugsėjo 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17307, l. 24–25.
- ⁴¹ KSDK 1942 m. kalinių dienotvarkė, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 183, l. 32.
- ⁴² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 131.
- ⁴³ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 25–27; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ⁴⁴ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 85–98; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ⁴⁵ KSDK laikomų suimtųjų 1941 m. rugpjūčio 10 d. žinios, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 30, l. 6.
- ⁴⁶ KSDK 1941 m. siunčiamųjų raštų knyga, ibid., b. 8, l. 49.
- ⁴⁷ KSDK 1941 m. kalinių perkėlimų knyga, ibid., b. 7, l. 101–108.
- ⁴⁸ KSDK kalinamų žydų sąrašas, ibid., b. 59, l. 260–261.
- ⁴⁹ KSDK viršininko 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas vokiečių saugumo tarnybos (SD) viršininkui Kaune, ibid., b. 23, l. 34.
- ⁵⁰ KSDK 1941 m. kalinių perkėlimų knyga, ibid., b. 7, l. 133 a. p.–134, 144, 151, 165, 169; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135–136.
- ⁵¹ KSDK 1941 m. kalinių perkėlimų knyga, ibid., b. 7, l. 145, 165, 185; „Pakarti trys raudonieji žudikai ir sovietinių teroristinių grupių vadai“, *Ūkininko patarėjas*, 1941, gruodžio 19.
- ⁵² I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 18–19.
- ⁵³ J. Sinevičiaus 1987 m. birželio 22 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18129, l. 452.
- ⁵⁴ KSDK 1943 m. budinčiojo knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 106, 110–113, 115.
- ⁵⁵ 1942 m. sausio 10 d. karo belaisvių sąrašas, ibid., b. 58, l. 43–47.
- ⁵⁶ Į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą 1941 m. liepos 30 d. perduotų rusų kolūkiečių sąrašas, ibid., b. 37, l. 5–6.
- ⁵⁷ Kalinių judėjimas areštinėse 1941 m. liepos 1–gruodžio 31 d., ibid., f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.
- ⁵⁸ R. Zizas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 111.
- ⁵⁹ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaita, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 18.
- ⁶⁰ 1942 m. rugpjūčio 20 d. žinios apie KSDK suimtuosius, ibid., f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 1.
- ⁶¹ KSDK viršininko 1944 m. sausio 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, ibid., ap. 4, b. 168, l. 72.
- ⁶² V. Daukšos 1949 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15360/3, l. 98.
- ⁶³ LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 147, l. 23, 50, 64, 88–89.
- ⁶⁴ KSDK 1944 m. kovo 31 d. suimtųjų žinios, ibid., b. 130, l. 292.
- ⁶⁵ Ibid., l. 90–91, 95–99, 102.
- ⁶⁶ Mirties bausmė nuteistų KSDK kalinių 1944 m. balandžio 5 d. sąrašas, ibid., b. 168, l. 217.
- ⁶⁷ A. Žuko 1955 m. vasario 8 d. skundas SSRS generaliniam prokurorui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 149 a. p.
- ⁶⁸ Komisijos kalinių maitinimo normoms nustatyti 1941 m. liepos 30 d. aktas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 5, l. 147–148.
- ⁶⁹ Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos 1942 m. birželio mėn. aplinkraštis Nr. 47, ibid., l. 81.
- ⁷⁰ Specialiosios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 11.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² Prof. V. Lašo 1944 m. kovo 10 d. nuomonė kalinių mitybos reikalu, ibid., l. 26–27.
- ⁷³ Specialiosios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, ibid., l. 12.
- ⁷⁴ Ibid., l. 17.

⁷⁵ KSDK viršininko 1942 m. sausio 29 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 11.

⁷⁶ Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 m. liepos 1–gruodžio 1 d., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁷⁷ KSDK viršininko 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas kalėjimų inspektoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 2.

⁷⁸ KSDK viršininko 1941 m. gruodžio 13 d. raštas kalėjimų inspektoriui, *ibid.*, b. 9, l. 5.

⁷⁹ *Ibid.*, b. 28, l. 90.

⁸⁰ Cit. iš V. Žeimantas, *Teisingumas reikalauja*, Vilnius, 1984, p. 64–65.

⁸¹ KSDK viršininko 1942 m. sausio 9 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 4.

⁸² KSDK viršininko 1942 m. sausio 19 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, l. 7.

⁸³ KSDK viršininko 1942 m. sausio 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 83.

⁸⁴ KSDK ligoninės vyr. gydytojo 1942 m. vasario 17 d. raportas kalėjimo viršininkui, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 18.

⁸⁵ KSDK viršininko 1942 m. vasario 24 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, *ibid.*, l. 30.

⁸⁶ Žinios apie kalinių judėjimą KSDK 1942 m. lapkričio mėn., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 64.

⁸⁷ KSDK 1942 m. balandžio 27 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 64, 71.

⁸⁸ *Ibid.*, l. 54, 60, 66.

⁸⁹ *Ibid.*, R-731, ap. 4, b. 95, l. 65, 79, 97, 200.

⁹⁰ 1943 m. sausio–lapkričio mėn. duomenys apie kalinių skaičių ir ligas Lietuvos kalėjimuose, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁹¹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 19.

⁹² J. Bendoravičiaus 1949 m. rugsėjo 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-17307, l. 33.

⁹³ *Ibid.*, b. 95, l. 190.

⁹⁴ *Ibid.*, l. 241, 272, 281, 291.

⁹⁵ Iš KSDK pabėgusių kalinių sąrašas. Be datos, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 168, l. 42–54.

⁹⁶ Z. Kondratas, *op. cit.*, p. 7–8.

⁹⁷ KSDK viršininko 1942 m. sausio 15 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 58, l. 74.

⁹⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

⁹⁹ Z. Kondratas, *op. cit.*, p. 36–39.

¹⁰⁰ Siunčiamų į IX fortą kalinių sąrašai, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 38, l. 35, 47, 81.

¹⁰¹ Žydų tautybės karo belaisvių sąrašas, *ibid.*, b. 58, l. 332.

¹⁰² 1941 m. KSDK kalinių registracijos knyga, *ibid.*, b. 10, l. 16 a. p.–17.

¹⁰³ *Ibid.*, l. 53–54.

¹⁰⁴ *Ibid.*, l. 98–99.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 271–272.

¹⁰⁶ J. Sliesoraičio 1949 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14438/3, l. 35–36; O. Kaplanas, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰⁷ O. Kaplanas, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 13–14.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 15–16.

¹¹⁰ Z. Kondratas, *op. cit.*, p. 33.

¹¹¹ 1941 m. KSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 65.

¹¹² O. Kaplanas, *op. cit.*, p. 16, 17; *Į laisvę*, 1942, birželio 16.

¹¹³ KSDK budinčiojo 1943 m. knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 177.

¹¹⁴ Z. Kondratas, *op. cit.*, p. 42–44; O. Kaplanas, *op. cit.*, p. 19–26.

¹¹⁵ KSDK budinčiojo 1943 m. knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 11–12, 39–40, 70–71.

¹¹⁶ *Ibid.*, l. 300.

¹¹⁷ B. Kuzmicko 1945 m. sausio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 55 a. p.

¹¹⁸ KSDK viršininko 1941 m. rugpjūčio 14 d. įsakymas Nr. 4, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 17, l. 7; J. Sliesoraičio 1949 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14438/3, l. 29.

¹¹⁹ KSDK viršininko 1942 m. lapkričio 5 d. įsakymas Nr. 254, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 39.

¹²⁰ KSDK viršininko 1942 m. lapkričio 28 d. įsakymas Nr. 272, *ibid.*, b. 23, l. 58.

¹²¹ B. Kuzmicko 1945 m. sausio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 52–52 a. p.; Z. Kondratas, *op. cit.*, p. 30.

¹²² J. Barkausko 1944 m. spalio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42022/3, l. 14.

¹²³ *Ibid.*, l. 16.

¹²⁴ O. Kaplanas, *op. cit.*, p. 10.

¹²⁵ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 217–219.

Arūnas Bubnys

KAUNAS HARD LABOUR PRISON IN THE YEARS OF NAZI OCCUPATION (1941–1944)

Summary

At the beginning of the war and Nazi occupation, with the efforts of the recreating Lithuanian administration, the system of prisons and forced labour camps, which operated in the years of the Republic of Lithuania and Soviet occupation, was renewed. A big part of the prison staff members from the years of independent Lithuania who in the Soviet period were massively discharged from their workplaces returned to their places of work. At the beginning of August 1941, with the establishment of the German civil power, the exclusive right to govern the prisons and to supervise them was granted to Adrian Theodor von Renteln, the German General Commissar for Lithuania. The occupational Nazi authorities commissioned their own German commissars and commandants to the major prisons of the Lithuanian general territory prisons (including also the Kaunas Hard Labour Prison). The Nazi officials were the true governors of the imprisonment facilities and controlled the work of the Lithuanian administration of prisons. The Kaunas and Vilnius (Lukiškės) hard labour prisons were the major prisons in the occupied Lithuania. The political and criminal prisoners of various nationalities and of different ages were imprisoned in the Kaunas Hard Labour Prison (KHLPr). In the first days of the Nazi occupation, the majority of the convicts in the KHLPr were of Jewish nationality. In July 1941, in the Seventh Kaunas Fort, after the Jews were shot, until the very end of the Nazi occupation, the major part of the prisoners consisted of the Lithuanians, with Russians also constituting quite a substantial part. The composition of the prisoners from the autumn of 1941 until the end of the occupation reflected in the essence the composition of Kaunas city and district population by nationality (the left alive Kaunas Jews were imprisoned in the Kaunas Ghetto). The greater part of the prisoners was usually constituted not of those punished and serving the punishment but rather of the prisoners under interrogation. The convicts who were at the disposal of the German Security Police and SD most often were imprisoned in separate cells. The conveyance of those prisoners to the German security bodies most often meant that they were taken away to be shot.

After the Jews and Soviet war prisoners were killed or transferred to the ghetto and the camps of prisoners, from the autumn of 1941, the number of the inmates in the KHLPr got reduced considerably. From the middle of 1942, the number of the convicts in the KHLPr started growing again and was maintained with inconsiderable changes until the very end of the German occupation. The growth of the

number of prisoners was predetermined by the armed and not armed resistance of the Lithuanian population against the Nazi regime and still more worsening conditions of life, especially in towns. Part of the resistance movement participants and supporters were identified and arrested by the repressive bodies. The participants of the Soviet underground were persecuted especially actively and suffered to a greatest extent. The participants of the Lithuanian national resistance (anti-Nazi resistance) suffered less. Partly it was predetermined by the not-armed resistance tactic which was propagated and effected by the national underground, which provoked Nazi repressions to a lesser extent and encouraged to save the vital forces of the nation. The majority of the Lithuanian young men of military age boycotted actively the labour and military mobilizations organized by the occupational authorities. This gave rise to the retaliatory Nazi repressions. Hundreds of those boycotting the mobilizations were arrested and imprisoned in the Lithuanian prisons or sent to Germany. Part of the arrested was placed into the KHLPr.

The strictest measure for prisoners' punishment was death penalty (shooting). The KHLPr Branch was in the Ninth Fort. In the autumn of 1941, here the mass massacre of the Jews from Kaunas was conducted. In 1941–1943, the prisoners of other nationalities were not numerous; their shooting was not a massive phenomenon. In 1941–1944, some 250–300 KHLPr convicts of non-Jewish nationality were shot. The majority of those victims were Communists of Lithuanian nationality, Soviet activists, partisans, and the members of the underground organization. Due to the hard conditions of imprisonment (lack of food, medical care, the exhaustive work, beating) the mortality of prisoners was rather high. The epidemic of spotted fever in the Kaunas prison in 1942 resulted not only in the victims of the prisoners but also in the supervisors. It is possible to guess that during the years of the Nazi occupation several tenths of those convicted could die from diseases in KHLPr.

To impose physical penalties on prisoners was strictly forbidden officially, but supervisors often did not pay any heed to this. The behaviour of prison staff with prisoners was predetermined by their convictions and a degree of their humaneness. Among the prison staff there were persons who provided various illegal assistance to those convicted and participants in the activity of the resistance organizations.

Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1949–1953 m.

Šio straipsnio tikslas – ištirti pagrindžio kovą su kolaboravimu, jos ypatumus paskutiniaisiais pasipriešinimo judėjimo metais. Stengtasi atskleisti partizanų veiklą siekiant sustabdyti kolektyvizaciją, kaip ir kodėl keitėsi kovos su valdžios bendradarbiais taktika, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadovybės požiūris į kolaboravimu kaltintus asmenis. Keltas uždavinys nustatyti žuvusių represinių struktūrų narių, partinių ir sovietinių aktyvistų bei kolaboravimu kaltintų civilių gyventojų skaičių, apžvelgti LLKS teisinius norminius aktus, reglamentuojančius bausmes už politinius ir kriminalinius nusikaltimus.

IVADAS

Lietuvos pasipriešinimo judėjimo (1944–1953 m.) istorijos tyrimuose partizanų kova su kolaboravimu iki šiol nėra visapusiškai ir nešališkai nagrinėta. 1946–1948 m. įvykiai yra problemiškesni, kadangi susiję su pagrindžio pastangomis radikaliais metodais sustabdyti provincijos sovietizaciją ir civilių bendradarbiavimą. Tuomet partizanai kartais taikė (daugiausia Dzūkijoje) plataus masto baudžiamųjų akcijų taktiką, nukreiptą prieš sovietinius aktyvistus, įtariamus kolaboravimu civilius ir jų šeimas¹. Prevencinė ir baudžiamoji to laikotarpio rezistencijos vadovybės politika valdžios bendradarbių atžvilgiu dar laukia plataus ir išsamaus tyrimo. Šiame straipsnyje apsiribosime daug mažiau

problemišku paskutiniu kovų laikotarpiu (1949–1953 m.), kai visoje šalyje veikusius kovotojus suvienijo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) organizacija.

Laikotarpio pradžios kriterijai: 1) 1949 m. vasario 10 d. buvo įkurtas LLKS, pasiskelbęs aukščiausiąja politine ir karine tautos vadovybe, nurodęs tolesnio pasipriešinimo okupacinei valdžiai gaires ir, atsižvelgdamas į kintančią socialinę-politinę padėtį, suformulavęs naujus jo tikslus, uždavinius ir būdus; 2) 1949 m. pradžioje suaktyvėjo kova su spartėjančia masine kolektyvizacija. Nors stipriai nusilpęs, ginkluotas pasipriešinimas valdžiai tęsėsi iki 1953 m. rugpjūčio pabaigos, kai MGB sunaikino paskutinę vadovaujančiąją LLKS struktūrą – Žemaičių apygardos štabą. Su jo žūtimi baigėsi organizuotas pasipriešinimas. Pavienės partizanų grupės išsilaikė dar keletą metų, tačiau jos tarpusavio ryšių nepalaikė ir ginkluotų veiksmų nebevykdė. Šios aplinkybės lėmė straipsnio chronologines ribas.

Nepriklausomybės metų Lietuvos istorikų darbuose ir visuomenės pasisakymuose pasitaiko teiginių, esą paskutiniaisiais metais partizanai moraliai degradavo, ėmėsi beprasmių žudynių ir pasipriešinimas išsigimė². Pabandysime patikrinti šią hipotezę ir nustatyti, ar panašūs teiginiai turi pakankamą faktinį pagrindą. Pasistengsime išsiaiškinti, kokia buvo pagrindžio kovos su kolaborantais taktika, jos būdai ir priemonės paskutiniame pasipriešinimo etape.

Sovietinė istoriografija vykdė politinius ir ideologinius valdžios užsakymus. Jos tikslas buvo „demaskuoti“, apjuodinti partizanus ir visą pasipriešinimo sąjūdį. Siekiant sukompromituoti kovą dėl nepriklausomybės, melas ir faktai buvo sumaišyti į vientisą lydinį. Tendencinga faktų atranka – būdingas sovietinio laikotarpio istorikų metodologijos to meto tyrimus neverta kalbėti. Sovietinės istoriografijos sampratą geriausiai atskleidžia apibendrinantys Algirdo Rakūno ir Stasio Laurinaičio darbai³, kuriuose visiškai nutylimas lemiamas valstybės saugumo kariuomenės vaidmuo slopinant pasipriešinimą ir pavergiant Lietuvą. Norėta parodyti, kad pagrindį įveikė vien tik sovietų valdžiai atsidavę lietuviai, kuriuos, jei ne valstybės saugumo divizijos, partizanai būtų išvaikę gal per savaitę. Šiuose darbuose nemažai vietos skiriama „banditų“, „buožių“ pasipriešinimo „socialistinei kaimo gyvenimo pertvarkai“ aprašymui, minimos partizanų akcijos prieš komunistinės valdžios atstovus ir šalininkus.

Specialių studijų, nagrinėjančių kovos su kolaboravimu klausimus, istoriografijoje beveik nėra. Tarp emigrantų darbų pažymėtina Kęstučio Girniaus monografija „Partizanų kovos Lietuvoje“⁴, kurioje autorius aptarė ir analizavo partizanų kovą su tikrais ir tariamais kolaborantais. Pagrindžio vykdytų bausmių, kolaboravimo klausimai trumpai aptarti Nijolės Gaškaitės mokykloms parengtame vadovėlyje „Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai“⁵. Knygoje „Žuvusiųjų prezidentas“ N. Gaškaitė svarstė partizanų teisinių norminių aktų ir smurto klausimus⁶. Autorė parašė specialių straipsnių apie mirties bausmes saugumiečių slaptiesiems bendradarbiams, pasipriešinimo strategiją ir partizaninio karo aukų statistiką⁷. Kituose darbuose ji aptarė kovą su agentais ir sovietiniais pareigūnais, apžvelgė slaptųjų

bendradarbių rūšis, funkcijas, verbavimo motyvus ir būdus, apibendrinu kovą su kolaborantais⁸. Nagrinėdama partizanų bausmių teoriją ir praktiką, autorė pažymėjo, kad „jau atėjo laikas kalbėti apie vieną iš skaudžiausių to meto problemų, apie partizanų vykdytus mirties nuosprendžius“⁹.

Nepakeičiami, unikalūs ir teikiantys tikslų žinių apie kovos su kolaboravimu pobūdį, taktiką Suvalkijoje, Dzūkijoje ir Aukštaitijoje yra Tauro, Dainavos ir Vytauto apygardų dokumentai, skelbti rinkiniuose „Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.)“¹⁰, „Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)“¹¹, „Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.)“¹².

Gausi ir autentiška medžiaga įvairiais kovos su valdžios bendradarbiais aspektais paskelbta profesionaliai sudarytame partizanų spaudos rinkinyje „Partizanai apie pasaulį, politiką ir save“¹³. Pagrindžio visuomeninių santykių teisinio reguliavimo tyrimams svarbūs LLKS vadovybės dokumentai, skelbiami leidinyje „LLKS teisiniai norminiai dokumentai“¹⁴.

Rašant straipsnį daugiausia remtasi pirmniais šaltiniais, kurių didžiausią dalį sudaro Lietuvos SSR slopinimo žinybų ir Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – LKP(b) CK) dokumentinė medžiaga, saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Be to, naudotasi LYA, Genocido aukų muziejaus (GAM) bei Tremties ir rezistencijos muziejaus (TRM) archyvuose saugomais įvairiais originaliais partizanų dokumentais. Pirminių šaltinių patikimumas nevienodas. Remtis saugumiečių dokumentais, kaip ir kitais šaltiniais, reikia kritiškai, bet jų negalima laikyti falsifikatais ir ignoruoti. Esant galimybei, laisvės kovotojų archyvų medžiaga buvo lyginama su tuos pačius įvykius nušviečiančiais represinių struktūrų dokumentais.

Kritiškas požiūris pasitelktas darbe panaudojant vertingas LLKS Tarybos prezidiumo pirmininko Jono Žemaičio-Vytauto¹⁵ ir LLKS Ginkluotųjų pajėgų vado Adolfo Ramanausko-Vanago¹⁶ baudžiamąsias bylas.

Istorikai iki šiol nesusitarė dėl visiems priimtino kolaboravimo apibrėžimo. Pats terminas įsigalėjo, t. y. plačiau paplito viešojoje erdvėje, Prancūzijoje 1940 m. antrojoje pusėje. Vėliau kolaboravimo sąvoka buvo vartojama Olandijoje, Belgijoje, tačiau jos nėra tarptautinės teisės dokumentuose, ji nėra apibrėžta tarpvalstybinių konvencijų. Kolaboravimą prancūzai supranta kaip „bendradarbiavimą su okupuojančiąja valstybe veiklą Vokietijos naudai vokiečių okupacijos Prancūzijoje laikotarpiu 1940–1944 m.“¹⁷. K. Girnius kolaboravimą apibrėžia taip: „Tai tam tikras okupuotos šalies piliečio ryšys su okupacine valdžia, pasireiškiantis talkininkavimu ją įtvirtinant, susidorojant su jos oponentais ar bent juos neutralizuojant. Kolaboravimu laikytini, greta kitų, šie veiksmai: pirma, aktyvus dalyvavimas ar ėjimas atsakingų pareigų okupanto valdžios ir organizacijų struktūrose, antra, žmonių išdavimas ar įskundimas saugumo organams ir trečia, viešas valdžios nusikaltimų teisinimas.“¹⁸ Pastarąjį kolaboracinį veiksmą K. Girnius dažniausiai taiko inteligentijai, pavyzdžiui, turėdamas omenyje viešus, pritariančius pareiškimus po trėmimų ar kitų prievartos aktų. Šiame darbe laikysimės K. Girniaus kolaboravimo sampratos.

PASIPRIEŠINIMAS KOLEKTYVIZACIJAI

1949 m. prasidėjo paskutinis Lietuvos sovietizavimo etapas – masinė kolektyvizacija. Miestuose panaikinus privataus kapitalo įmones, nacionalizavus pramonę, individualūs, privačios nuosavybės teise valdomi

ūkiai liko vienintelė mažiausiai valdžios kontroliuojama erdvė. Lietuvos SSR vyriausybė signalą veikti gavo dar prieš pusantų metų – VKP(b) CK 1947 m. gegužės 21 d. priėmė nutarimą „Dėl kolūkinės statybos Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR“. Jame buvo išdėstyti kolūkių kūrimo principai. Lietuvoje kolektyvizacijos pradžia padaryta 1948 m. kovo 20 d., kai LKP(b) CK ir Ministrų Taryba paskelbė direktyvą „Dėl kolūkių organizavimo Lietuvos TSR“. Slogi artėjančios nelaimės nuotaika persmelkė visą kaimą. Tiesa, kolūkiai pradėti kurti gerokai anksčiau – tų pačių metų sausio mėn. jau buvo suburta 20 kolūkių (juos sudarė 296 kiemai), tačiau dar nebuvo atėjęs laikas sparčiam ir visuotiniam ūkininkų varymui į kolektyvinius ūkius. Iki 1949 m. pradžios (sausio mėn.) iš viso buvo sukurta 614 kolūkių (3,9 proc. visų ūkių)¹⁹.

Kaime sovietų valdžios diegiama kolektyvinio ūkininkavimo sistema buvo nuolatinis partizanų taikiny. Partizanai jautė prislėgtą kaimo gyventojų būseną ir puikiai įsivaizdavo kolektyvizacijos padarinius ateityje. Viename atsišaukime į gyventojus buvo rašoma: „Nekalbant apie kolektyvinio bado grėsmę ir sunkias pragyvenimo sąlygas, jūs netenkate ne tik tėvų ir senelių įgyto turto, bet ir didžiausio turto – savo asmens laisvės ir iniciatyvos, savistovumo ir savarankiškumo, jūs tampate beteisiais baudžiauninkais, kolchozų viršininkų pastumdėliais.“²⁰

1948 m. gegužės mėn. masiškai ištremta apie 40 tūkst. pasiturinčių ūkininkų ir pasipriešinimo dalyvių šeimų narių. Trėmimai ruošė dirvą būsimai esminei kaimo gyvenimo pertvarkai ir turėjo atlikti prevencijos funkciją. Komunistų partijos vadovybė manė tokiu būdu užkirsianti kelią galimiems neklusnumo poreikiams. Trėmimai kaimo žmones stipriai įbaugino, todėl, atėjus masinės kolektyvizacijos laikui, mažai kas bandė priešintis. Daugelis buvo priversti paklusti

ūkiniai sovietų politikai, priimti politinę sistemą kaip neišvengiamą blogį. Ūkininkai vis dažniau atsisakydavo remti partizanus, bent taip stengdamiesi išvengti Sibiro.

Pogrindžio veiksmų prieš kolūkių organizatorius imtasi gerokai anksčiau nei pradėta masinė kolektyvizacija. Nuo 1947 m. spalio 1 d. iki 1949 m. sausio 15 d. partizanai pasmerkė myriop 4 kolūkių pirmininkus ir brigadininkus, 26 kolūkiečius ir jų šeimų narius. Iš 4 kolūkių buvo konfiskuota įvairaus turto: 41 arklys, 15 karvių, 90 kiaulių, 2175 kg grūdų²¹. 1948 m. spalio pradžioje, reaguodamas į laikraščiuose išspausdintą LKP(b) CK nutarimą dėl kolūkių organizavimo, Prisikėlimo apygardos vadas Leonardas Grigonis-Užpalis uždraudė gyventojams stoti į kolektyvinius ūkius ar kaip nors prisidėti prie jų kūrimo. Atsišaukime į gyventojus L. Grigonis-Užpalis perspėjo, kad tie, kurie savo noru bei nerodydami pasipriešinimo į juos stos, bus atiduodami, „kaip nusikaltę pagalbos teikimu priešui, karo lauko teismui, o jų turtas konfiskuojamas“. Karo lauko teismas turėjo bausti šio įsakymo nevykdančius asmenis aukščiausia bausme pakariant arba sušaudant²². Šis rūstus perspėjimas buvo vykdomas – pirmieji stojantys į kolūkius ūkininkai, aktyviai palaikantys kolektyvizaciją, buvo šaudomi, kartais su visa šeima. Tokie atvejai būdingi visai Lietuvai.

Daugiau kaip per ketverius aršios kovos metus ginkluotas pogrindis patyrė daug nuostolių, tačiau 1949 m. pradžioje dar buvo veiksmingas. Devyniose apygardose veikė apie 2090 partizanų²³ (20 rinktinių, 178 būriai)²⁴. Vietinių ginkluotų kolaborantų pajėgos buvo net 7 kartus didesnės. 1949 m. balandžio mėn. LSSR MGB pavaldūs buvo 7319 stribų, kurie veikė 41 būryje, taip pat 946 paramos (savigynos) grupės (7606 ginkluoti asmenys)²⁵. Gausėjo stojančiųjų į komunistų partiją. Vasarą 288 valsčiuose (iš 320) veikė LKP valsčių komitetai²⁶.

1949 m. vasario 10 d. tarp Radviliškio ir Baisogalos įvyko svarbus pasipriešinimo judėjimo istorijos įvykis – Pietų, Vakarų ir Rytų Lietuvos sričių partizanų vadai įkūrė visą pogrindį vienijančią organizaciją – Lietuvos laisvės kovos sąjūdį. Minaičių kaime dešimt dienų posėdžiavę partizanų vadai aptarė tolesnio pasipriešinimo okupacinei valdžiai gaires, taktiką, uždavinius ir būdus. Posėdyje buvo priimta politinė deklaracija, kuri aukščiausiaja Lietuvos politine ir karine valdžia (Lietuvos Respublikos Vyriausybė pogrindyje) paskelbė vyriausiąją partizanų vadovybę. Komunistų partiją deklaracija skelbė neteisėta, o asmenis, bolševikų arba vokiečių okupacijos metu išdavusius Tėvynę bendradarbiavimu su priešu, savo veiksmais ar įtaka pakenkusius tautos išsilaisvinimo kovai, susitepusius išdavystėmis ar krauju, atsakingus nepriklausomos Lietuvos teismui²⁷. Nėra jokios abejonės, kad sovietų valdžia Lietuvoje buvo neteisėta, o partizanų – teisėta. Lietuvos Respublikos Seimas 1999 m. priėmė Įstatymą dėl Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos, kurio 2 straipsnis skelbia: „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Taryba, priimdama 1949 m. vasario 16 d. deklaraciją [...], buvo aukščiausioji politinė ir karinė struktūra, vadovaujanti šiai kovai, vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje.“ Be to, pati deklaracija pripažįstama Lietuvos Respublikos teisės aktu. Tai reiškia, kad partizanų vadovybės nurodymai ir įsakymai krašto žmonėms buvo privalomi, jų pažeidimas, ignoravimas ir nesilaikymas užtraukė baudžiamąją atsakomybę, o ypač sunkiais atvejais – mirties bausmę. LLKS Tarybos nutarimas dėl laisvės kovotojų ir gyventojų santykių pobūdžio nedviprasmiškai apibrėžė teisinę komunistų ir kitų politinių priešininkų padėtį: „VKP(b) nariai, ginkluoti okupacinės valdžios pareigūnai ir visi kiti tautai priešiškais tikslais apginkluoti asme-

nys skaitomi lietuvių tautos priešais ir todėl iškrenta už neliečiamumo ribų.²⁸

Siekdama sustabdyti kolektyvizaciją, LLKS vadovybė 1949 m. pradžioje visiems kovotojų daliniams iškėlė šiuos taktinius uždavinius: 1) uolius kolūkių pareigūnus ir jų kūrimo iniciatorius – aktyvistus – bausti mirtimi; 2) tarp ūkininkų plėsti propagandą priešintis kolektyvizacijai; 3) kolektyvinių ūkių pirmininkus ir kitus pareigūnus priversti atsisakyti savo pareigų.

Be to, vadams buvo suteikta teisė įsakyti „nepatikimiems gyventojams išsikelti į miestus“²⁹. Taigi šis lojalių sovietams asmenų persekiojimo būdas rodo gerokai pakitusias vadų nuostatas.

Partizanų vadų sąskrydžio metu neapėitas ir drausmės klausimas. LLKS Tarybos prezidiumas kreipimesi į sąjūdžio dalyvius ir visus krašto gyventojus pripažino, kad „okupantai, ilgam laikui paralyžiavus sąjūdžio organizuotumą, per savo agentus ir panaudodami kai kur į sąjūdžio laisvės kovotojų eiles įsiskverbusį piktos valios elementą, yra iššaukę kai kur sąjūdžio dvasiai nepateisnamų veiksmų“, todėl sąjūdžio vadovybė, „remiama visų sveikųjų sąjūdžio jėgų“, ėmėsi atsakomybės ir „visomis įmanomomis priemonėmis kovos su laisvės kovotojų partizanų tarpe esančių ar tuo vardu prisidengiančių asmenų piktos valios pasireiškimais ar saviavaliavimais“³⁰. LLKS Gynybos pajėgų vadas pulkininkas leitenantas A. Ramanauskas-Vanagas atsiminimuose visai pagrįstai atkreipė dėmesį į tai, kad atsakomybė už nekaltas aukas krinta ir ant paprastų kaimiečių, kurie kerštaudami už būtas ir nebūtas kaltes sumaniai pasinaudodavo proga sunaikinti asmeninius priešus. Jis rašė: „O juk mums žinoma, kad žmogus žmogui yra vilkas. Šis posakis dera daugumai žmonių. Tenka pabrėžti, kad gyventojų kerštingumo jausmas mažai valdomas. Ypač kolūkinėje santvarkoje okupantas stengiasi ugdyti kerštingumo

ir vieni kitų skundimo jausmą. O žmonės greičiau paseka blogu negu geru. Dažniausiai atsitinka taip, kad įvairiausi kolūkiniai ginčai vėliau panaudojami asmeniniam atkeršijimui. Asmeninėms sąskaitoms suvesti būdavo griebiamasi įvairiausių būdų. Vieni kaimynus įduodavo rusams, kiti partizanams. Skundimai, žinoma, būdavo jau grynai politinio pobūdžio. Sugalvotieji įrodymai dažnai būdavo taip įtikinami, kad ir partizanai būdavo suklaidinami. Ypač nesunku apsirikti buvo tada, kai paliudijimai būdavo duodami keliems kaimynams susitarus iš anksto. Kaip tik buvo reikalinga partizanus paruošti ir pamokyti, kad išvengtų tokių ir panašių klaidų.“³¹ A. Ramanausko-Vanago žodžius patvirtina ir kiti šaltiniai, liudijantys liūdną tiesą, kad nedori kaimo žmonės manipuliudavo kaltinimais išdavystė, suklaidindavo partizanus ir taip sunaikindavo sau nepalankius asmenis.

1949 m. gegužės pradžioje LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis-Vytautas išsiuntė Pietų, Rytų ir Vakarų sričių vadams nurodymą dėl kovos su kolektyvizacija. Jis įsakė pagrindžio spaudoje, atsišaukimais ir žodžiu „energingai raginti gyventojus nepasiduoti varomiems į kolchozus“. Taip pat nurodė neleisti apsigyventi kolūkiuose bolševikų iš kitur atkeltiems asmenims. Tėvūnijų vadams įsakyta sunaikinti bent vieną iš žymiausių jų tėvūnijos „kolchozų organizatorių – apskrities ar valsčiaus partijos sekretorių (partorgą) ar kitą tolygiai kenksmingą bolševikinį pareigūną“³². Sričių vadai šią direktyvą išsiuntė apygardų vadams³³.

Su kolūkių organizatoriais buvo be gailėsčio kovojama visoje Lietuvoje. Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadas Antanas Slučka-Šarūnas 1949 m. kovo 15 d. išleido įsakymą, kuriuo remdamiesi Vytauto apygardos Lokio rinktinės partizanai pradėjo plačią antikolūkinę kampaniją: iki metų pabaigos sušaudė 14 aktyvistų ir jų šeimos narių, kolūkių kūrimo

iniciatoriams plikai kirpo galvas, sovietų santvarkai palankiems sentikiams skuto barzdas³⁴. Gegužės 24 d. partizanai sušaudė Šiaulių valsčiaus Daušiškių pradinės mokyklos vedėją, LSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatę Pranę Jankutę, kuri valsčiuje energingai organizavo 5 kolūkius³⁵. Rugpjūčio mėn. LLKS vardu išėjo įsakymas gyventojams, nurodantis kolūkių pirmininkams, brigadininkams, grandinininkams ir valdybų nariams atsistatydinti iš pareigų. Ginkluota kolūkių apsauga turėjo kuo skubiausiai grąžinti jai išduotus ginklus, antraip buvo žadama nuginkluoti, o pasipriešinusiuosius – sušaudyti. Partizanai negarantavo gyvybės tiems, kurie gyveno su ginkluotais asmenimis. Už įsakymo nevykdymą žadėjo bausti pinigineis bandomis arba mirtimi³⁶.

1949 m. lapkričio 6 d. dviejuose Ukmergės apskrities Deltuvos valsčiaus kaimuose³⁷ Vyčio apygardos 3-iojo rajono (rinktinės) Algio būrys sunaikino 3 kolūkiečių šeimas (15 žmonių). Tarp žuvusiųjų: Veronika Plinskienė³⁸ ir 7 jos vaikai nuo 4 iki 16 metų amžiaus³⁹. Šeimos galva Plinskus buvo tik sužeistas. Galimas daiktas, jog po šaudymo jis buvo palaikytas miręs, todėl ir išliko gyvas. Taip pat žuvo Kazys Andriūnas⁴⁰ ir 3 jo dukros: viena jų suaugusi, kitos – 10 ir 4 metų. Dar žuvo Kazys Gricas, jo žmona ir 2 metų anūkas⁴¹. Kol kas nenustatyta, kieno sumanymu, kokiais sumetimais vadovaujantis buvo įvykdytas šis antpuolis. Reikėtų atlikti specialų tyrimą. Vargu ar antpuolį galėjo sankcionuoti apygardos, rinktinės lygio vadovybė. Neabejotina, kad šis įvykis vertintinas kaip ekscesas, nukrypimas nuo LLKS Baudžiamojo statuto normų. Algio būrys ir ankstesniais metais pasižymė-

jo kaip kriminalinės pakraipos asmenų gauja (apie tai rašyta anksčiau), tik neaišku, kodėl aukštesnieji vadai nesiėmė jokių priemonių jam likviduoti.

Ginkluotas pagrindis puolimų metu 1949 m. iš viso nukovė 1018 žmonių, iš jų 122 – partinio ir sovietinio aktyvo. Saugumiečių duomenimis, žuvo 27 valsčių tarybų deputatai, 5 valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkai ir jų pavaduotojai, 1 valsčiaus vykdomojo komiteto sekretorius, 37 apylinkių tarybų pirmininkai ir jų pavaduotojai, 22 apylinkių tarybų sekretoriai, 7 apylinkių vykdomųjų komitetų instruktoriai, 3 komsorgai, 14 apskričių ir valsčių vykdomųjų komitetų instruktorių, 42 kolūkių pirmininkai ir žemės ūkio bendrijų nariai, 14 kitų sovietinio aktyvo narių, 1 savigynos grupės narys. Be to, žuvo 2 MGB darbuotojai, 18 MVD ir milicijos darbuotojų, 8 MGB vidaus kariuomenės kariškiai, 2 sovietinės kariuomenės kariškiai, 21 stribas. Prie žuvusių civilių priskiriami šie asmenys: 4 stribų ir savigynos grupių dalyvių šeimos nariai, 18 partinio ir sovietinio aktyvo šeimos narių, 227 kolūkiečiai, jų šeimos nariai ir tarybinių ūkių darbuotojai, 193 vargingieji, naujakuriai ir jų šeimos nariai, 278 vidutiniokai ir jų šeimos nariai, 34 pasiturintys ūkininkai ir jų šeimos nariai, 15 darbininkų ir jų šeimos narių, 29 tarnautojai ir jų šeimos nariai, 22 pagrindžio rėmėjai, ryšininkai ir jų šeimos nariai, 7 legalizuoti partizanai, 12 kitų piliečių ir jų šeimos narių. Iš žuvusių civilių 20 buvo komunistai ir kandidatai į VKP(b) narius, 25 komjaunuoliai. Trys žmonės buvo išsivesti į nelaisvę ir dingo be žinios (juos tikriausiai galima laikyti žuvusiais)⁴².

1 lentelė. 1949 m. partizanų antpuolių metu nukautų ir sušaudytų žmonių skaičius

Eil. Nr.	Apskritis	Skaičius
1.	Alytaus	65
2.	Anykščių	21
3.	Biržų	7
4.	Joniškio	19
5.	Jurbarko	19
6.	Kaišiadorių	4
7.	Kalvarijos	22
8.	Kauno m. ir aps.	31
9.	Kelmės	10
10.	Kėdainių	37
11.	Klaipėdos	23
12.	Kretingos	38
13.	Kupiškio	51
14.	Kuršėnų	9
15.	Lazdijų	83
16.	Marijampolės	10
17.	Mažeikių	10
18.	Pagėgių	–
19.	Panevėžio	32
20.	Pasvalio	3
21.	Plungės	32
22.	Prienų	24
23.	Radviliškio	23
24.	Raseinių	46
25.	Rietavo	27
26.	Rokiškio	14
27.	Šakių	30
28.	Šiaulių	19
29.	Šilutės	32
30.	Širvintų	4
31.	Švenčionių	6
32.	Tauragės	61
33.	Telšių	18
34.	Trakų	14
35.	Ukmergės	76
36.	Utenos	34
37.	Varėnos	45
38.	Vilkaviškio	1
39.	Vilkijos	17
40.	Vilniaus aps.	4
41.	Vilniaus m.	–
42.	Zarasų	7
	Iš viso	1028

1 lentelės paaiškinimas. 1949 m. sausio 1–1949 m. gruodžio 23 d. duomenys. Į bendrą nukautų ir sušaudytų asmenų skaičių įeina MGB-MVD darbuotojai, MGB kariuomenės ir Sovietinės armijos kariškiai, stribai, partiniai ir sovietiniai aktyvistai bei kolaboravimu kaltinti civiliai gyventojai. Didžiąją bendro skaičiaus dalį sudaro civiliai. Didžiausi lentelės skaičiai paryškinti. Brūkšnys rodo, kad žuvusiųjų nėra.

Šaltiniai: LSSR MGB 2N valdybos viršininko plk. I. Počkajaus 1949 m. gruodžio mėn. pažyma apie LSSR MGB organų darbo rezultatus, užregistruotus banditinius išpuolius ir netektis jų metu nuo 1949 m. sausio 1 d. iki 1949 m. gruodžio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 320, l. 278–279; laikinai einančio LSSR MGB 2N valdybos viršininko pareigas pplk. Odincovo 1949 m. gruodžio 24 d. pažyma apie LSSR organų darbo rezultatus, užregistruotus banditinius išpuolius ir netektis jų metu nuo 1949 m. gruodžio 1 d. iki 1949 m. gruodžio 23 d., *ibid.*, l. 284–285.

Iš 1 lentelės matyti, kad 1949 m. partizanai aktyviausiai veikė Lazdijų apskrityje (nukauti ir sušaudyti 83 žmonės). Toliau atitinkamai eina Ukmergės – 76, Alytaus – 65, Tauragės – 61, Kupiškio – 51 ir Raseinių apskritys – 46 žuvusieji.

Paskutiniaisiais kovos metais pagrindžiui atsitiktinai pavyko nukauti kelis aukšto rango pareigūnus. 1950 m. rugpjūčio 2 d. Šilalės rajone buvo sugautas ir sušaudytas iš rajono centro važiuojęs LSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Šimašius, o spalio 19 d. Skaudvilės rajone per susišaudymą su stribų apsauga partizanai nukovė LSSR žemės ūkio ministro pavaduotoją Povilą Tryčių⁴³. Šis vadovaujantis ministerijos darbuotojas buvo aukščiausias pareigas ėjęs LKP(b) CK nomenklatūros atstovas, kurį partizanams pavyko nukauti.

Ilgiausiai kovotojų pajėgas ir organizacines struktūras išlaikiusi Žemaičių apygarda net 1951–1953 m. palyginti veiksmingai kovojo su vienkiemio sistemos griovimu, baudė aršesnius kolūkių pirmininkus. 1951 m. sausio

mėn. Žemaičių apygardos vadas Vladas Montvydas-Žemaitis išleido įsakymą gyventojams, kuriame pažymėjo, kad priešas kolūkiečių susirinkimuose renka parašus dėl pavienių ūkių pastatų nugriovimo ir perkėlimo į grupines sodybas – „kolchozų centrus“. Apygardos vadas uždraudė gyventojams pasirašinėti, o partizanams nurodė pasirašiusiuosius bausti bauda „iki 500 rublių arba dvigubai daugiau natūra“. Taip pat buvo įsakyta ginkluotus ar sovietinės valdžios pareigūnus, vykdančius ūkio pastatų griovimą, šaudyti vietoje be teismo, o kolūkių pirmininkus, pirmūnus, propaguotojus, griauinančius vienkiemius ar agituojančius už jų griovimą, perduoti karo lauko teismui. Atvežtus į grupines sodybas pastatus ar medžiagas buvo nurodyta deginti⁴⁴. Panašų įsakymą vasario mėn. išleido Kęstučio apygardos vadas Antanas Bakšys-Germantas⁴⁵. Šie įsakymai 1951–1952 m. buvo vykdomi – sodybų perkėlimas vyko labai sunkiai arba iš viso nevyko⁴⁶. Perkeltos sodybos buvo padeginėjamos, o aktyvesni kolūkių pirmininkai jautėsi labai nesaugiai. Tokia pat kovos su kolektyvinių gyvenviečių kūriniu taktika Žemaičių apygardoje buvo numatyta net 1953 m.⁴⁷

Paskutinę plataus masto akciją prieš kolūkių administraciją Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio ir Lietuvos žaliosios rinktinių būriai įvykdė 1951 m. naktį į rugsėjo 1 d. Tąkart 4 rajonuose partizanai mirties bausmę įvykdė 17 kolaboravimu kaltintų žmonių. Šiaulių ir Joniškio rajonų riboje, Stepeikių kaime, Audros būrys sušaudė „Spartuolio“ kolūkio pirmininką komunistą Juozą Kriaučiūną ir buvusį stribą Marijoną Urmoną. Noreikių, Mantaičių ir Daugėlaičių kaimuose tas pats būrys sušaudė „Raudonosios vėliavos“ kolūkio statybos brigados brigadininką komunistą Joną Daugėlą, kolūkiečius Jurgį Mitkų ir Emiliją Birutytę. Kuršėnų rajono Virbučių, Paeželių

ir Kubelių kaimuose Granito ir Griunvaldo būriai sušaudė apylinkės tarybos pirmininką Antaną Orbaką, jo pavaduotoją Tatjaną Vasilkovą, vidurinės mokyklos vedėją Juozą Brikštą, kolūkiečius Bonifacą Beniką, Praną Steponavičių, jo žmoną Ievą, 3 pilnametystės sulaukusius jų vaikus ir kolūkio brigadininką Joną Slavinską. Akmenės rajono Žardelių ir Kinkų kaimuose partizanai nušovė „Didvyrio“ kolūkio brigadininkę Apoloniją Kaustytę ir Anastaziją Petkutę⁴⁸. Prisikėlimo apygardos akciją galima traktuoti kaip aukštesniosios vadovybės suplanuotą baudžiamąją operaciją. Jos metu daugiausia žuvo kolūkių aktyvistai, tačiau nebuvo nužudyta nė vieno vaiko ar nepilnamečio.

1951 m. pogrindis surengė 187 išpuolius, kurių metu nukovė arba nužudė 272 asmenis, iš jų 10 apylinkių tarybų pirmininkų, 23 kolūkių pirmininkus, 31 slaptąjį bendradarbį, 1 MGB darbuotoją, 4 MVD darbuotojus ir 6 stribus. Partizanai 31 kartą padegė kolūkių pastatus ir susprogdino tribūną Tauragėje⁴⁹. Šie duomenys rodo, kad sunaikinti agentai ir informatoriai sudarė tik 15 proc. iš 209 tais metais partizanų sušaudytų civilių gyventojų⁵⁰.

Per pirmąją 1952 m. pusmetį partizanai įvykdė 48 antpuolius prieš tikrus ar tariamus kolaborantus. Jų metu žuvo 13 apylinkių aktyvistų (apylinkių tarybų pirmininkų, kolūkių pirmininkų ir kt.), 15 eilinių kolūkiečių, 2 darbininkai ir 1 ūkininkas. Gavus neteisingos informacijos ir dėl nepakanamos įvykių analizės žūdavo niekuo dėti žmonės ar net pasipriešinimo dalyviai. Įtarę pradėjus teikti žinias saugumiečiams, partizanai per pusmetį sušaudė 18 savo rėmėjų, ryšininkų ir rezervininkų, iš kurių tik 3 buvo MGB slaptieji bendradarbiai⁵¹. Tai buvo ne tik žuvusiųjų artimųjų tragedija, bet ir didelė pačių partizanų nelaimė, tik nežinojimas neleido jos pajusti. Akivaizdu, kad partizanai sumaniai klaidino emgėbistai, jų slap-

tieji bendradarbiai ir aplinkiniai gyventojai. Saugumiečių globojamiems informatoriams dažniausiai pavykdavo išvengti kulkos, nes su jais buvo dirbama labai profesionaliai.

1952 m. iš viso žuvo 3 apylinkių tarybų pirmininkai, 3 apylinkių tarybų sekretoriai, 9 kolūkių pirmininkai, jų pavaduotojai ir brigadininkai, 10 apylinkių tarnautojų (tarp jų – tarybinio ūkio direktorius, mokytojas, klubo-skaityklos vedėjas, politinio skyriaus sekretorius, finansų darbuotojai, žemės matininkas ir kt.)⁵².

Vis dėlto kolūkių kūrimo buvo neįmanoma sustabdyti. 1950 m. pabaigoje prievarta suburti 6032 kolūkiai (sujungta 229 390, t. y. 62,4 proc., visų ūkių)⁵³. Vykstantys socialiniai, ideologiniai ir ūkiniai pokyčiai nenumaldomai keitė visą kaimo gyvenimo sanklodą. 1951 m. pabaigoje–1952 m. pradžioje į kolūkius buvo prievarta sujungta 343,2 tūkst. valstiečių ūkių, t. y. 93,8 proc. viso jų skaičiaus. Visiškai neefektyvi kolektyvinio žemės dirbimo sistema kėlė kolūkiečiams bado pavojų. Partizanams pasidarė dar sunkiau apsirūpinti daiktais ir maistu. 1952 m. rugsėjo mėn. vykęs LKP VII suvažiavimas pažymėjo, kad Sovietų Lietuvoje nugalėjo kolūkinė santvarka, t. y. respublikos žemės ūkyje „visiškai įsigalėjo socialistiniai gamybiniai santykiai“⁵⁴. Kitais žodžiais, baigėsi Lietuvos sovietizavimas. Ginkluotas pasipriešinimas galutinai neteko socialinės bazės teikiamo materialinio pagrindo.

POGRINDŽIO TEISINIŲ NORMINIŲ AKTŲ SUVIENODINIMAS

1949 m. vasario 10 d. įkūrus LLKS, pagrindžio centralizacijos procesas pasibaigė. Kartu galutinai susiformavo partizanų viešųjų santykių reguliavimo taisyklės. LLKS, kaip aukščiausioji Lietuvos politinė ir karinė vadovybė, suvienodino visuomeninius

santykius reguliuojančius aktus ir galutinai įteisino bausmių vykdymo tvarką. Visos partizanų apygardos privalėjo vadovautis LLKS Baudžiamuoju statutu ir kitais centrinės vadovybės priimtais teisiniais dokumentais. LLKS Baudžiamasis statutas buvo visų apygardų baudžiamosios teisės plėtros vaisius, apimantis vertingiausias partizanų vadų pastabas, pataisymus ir vieningai priimtas. LLKS Tarybos prezidiumo Visuomeninės dalies viršininkas mokytojas Juozas Šibaila-Merainis 1950 m. Tarybos biuletenyje rašė: „Statutų reikalas sąjūdžiui buvo aktualus nuo pat jo organizuotos veiklos pradžios. Šį reikalą gyvai jausdami, paskirai veikią sąjūdžio org. vn-tai pasigamino reikiamus statutus, nuostatus, taisykles bei instrukcijas ir jais vadovavosi savo veikloje. [...] S-džio centralizavimosi proceso eigoje org. vn-tams palaipsniui susijungiant vis į stambesnes formacijas, paskirų susijungiančių org. vn-tų geriausioji statutinė medžiaga buvo apibendrinama ir pritaikoma visiems susijungusiems org. vn-tams. Daugumoje atvejų stambesnės formacijos statutų pagrindus sudarydavo vieno kurio pranašesnio org. vn-to, įeinančio į šios formacijos sudėtį, jau anksčiau turėtoji statutinė medžiaga. Taip, pvz., Vakarų srities visų org. vn-tų nuostatų, taisyklių ir kt. pagrindu buvo paimta Kęstučio apygardos turėtoji statutinė medžiaga, Pietų Lietuvos srities – Tauro apygardos turėtoji medžiaga ir t. t.“⁵⁵

LLKS Baudžiamasis statutas įsigaliojo 1949 m. spalio 10 d.⁵⁶ Statuto bendrojoje dalyje sakoma: „Kiekvienas asmuo, Lietuvos ar svetimos valstybės pilietis, veikias prieš lietuvių tautos interesus arba savo veiksmais darąs ypatingą žalą lietuvių tautos dvasinėms vertybėms ar materialinėms gėrybėms, yra baudžiamas.“⁵⁷ Bausmių rūšys buvo dvi – įspėjimas ir mirties bausmė. Pažymėtina, kad mirties bausmė buvo numatyta bausti anaipol ne visus kolaborantus, o tik

valdžios pareigūnus, „ypatingai žiauriai [išskirta mano. – M. P.] vykdžiusius okupacinės valdžios priemones“, nukreiptas prieš vietos gyventojus⁵⁸. Ši nuostata rodo bandymą švelninti kovos su kolaborantais taktiką. Be to, mirties bausme turėjo būti baudžiama už šnipinėjimą, plėšikavimą, taip pat jei asmuo „nusikalto, iš keršto arba savanaudiškumo sumetimais įskundinėjęs gyventojus okupacinės valdžios organams, kai dėl jo įskundimų ne mažiau kaip du gyventojai buvo ar yra kalinami arba ištremti“. Dalį nubaustų asmenų turto buvo galima konfiskuoti. Taip pat statute nurodoma, jog „kas, naudodamasis savo padėtimi, sąmoningai stengiasi išrauti iš lietuvių širdies tautinę sąmonę ir įskiepyti jam nutautinimo dvasią, tas baudžiamas mirties bausme“⁵⁹. LLKS Baudžiamųjų nuostatų 48 straipsnis skelbė: „Kas nusikalto tyčia įvykdęs žmogžudystę (nenusikaltusio asmens), tas baudžiamas mirties bausme.“⁶⁰

Pasipriešinimo pabaigoje LLKS Baudžiamųjų statuto straipsniai buvo ne kartą atitinkamai panaudoti. 1949 m. birželio mėn. buvę Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės partizanai Alfonsas Bucevičius-Studentas, Julius Jarmalavičius-Tankistas ir Stasys Burneika-Vyturys LLKS Gynybos pajėgų vado A. Ramanausko-Vanago sudaryto karo lauko teismo buvo sušaudyti už žmonių plėšimą, palaidą gyvenimą ir „nepagrįstus nužudymus“⁶¹. Už daugelį nepateisinamų susidorojimų myriop buvo nuteistas Dzūkų grupės vadas Vanagas, tačiau jam pavyko pabėgti⁶². 1949 m. Tauro apygardoje dar veikė centrinis karo lauko teismas, į kurio sudėtį įėjo apygardos prokuroras⁶³, tačiau apie šio teismo priimtus sprendimus nieko nežinoma.

Nors rečiau nei ankstesniais metais, kai kurie mažai vadovybės paisantys partizanai nusižengdavo vidaus taisyklėms ir vykdavo ekscesus. 1949 m. gegužės 17 d. Kretingos apskrities Mosėdžio valsčiuje partizanai su-

šaudė apylinkės tarybos sekretorę Bičkienę ir 5 jos šeimos narius: kolūkiečių vyrą, 2 sūnus ir 2 dukteris, kitus 3 vaikus primušė⁶⁴. Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės Vyčio tėvūnijos teritorijoje tų pačių metų rudenį buvo nužudytas visiškai nekaltas ūkininkas su vaiku, atvažiuavę į mišką malkauti. Vietiniai gyventojai pasmerkė tos apylinkės kovotojus, kurie, nubausdami kaltininkus, bandė reabilituotis. 1950 m. liepos 12 d. tos pačios tėvūnijos kovotojai sunaikino dviejų žuvusių brolių partizanų 4 asmenų šeimą. Kaip rašė rinktinės vadas, „po įvykio žmonės taip didžiausiai pasipiktino ir galbūt ne vienas taurus lietuvis, prieš tai rėmęs kovotojus, nuo jų atšals ir net gali susidėti su priešu“. Tos dvi šeimos tariamai buvo susektos dirbančios informatoriais, tačiau, vado nuomone, „tai nereiškia, kad jie visi kalti, ir kodėl gi neatsižvelgta į tai, kad tos šeimos sūnūs jau dėl bendro reikalo padėjo galvas“. Abiem sušaudyme dalyvavusiems kovotojams buvo pareikštas papeikimas ir griežtas paskutinis išspėjimas. Ateityje pasikartojus panašioms įvykiams, kaltininkus buvo žadama atiduoti karo lauko teismui⁶⁵. Vėliau tėvūnijų vadams buvo įsakyta visiems baudžiamiems asmenims pradėti bylas, priimti nutarimą ir pasiūsti į rinktinės štabą, kad „būtų tas nutarimas patvirtintas, o po to vykdyti, kas nutarta“⁶⁶. Apibendrinant pasakytina, kad, nepaisant išimčių, negalima kalbėti apie paskutiniuosius pasipriešinimo metais padažnėjusias beprasmes taikių gyventojų žudynes.

1951 m. vasario mėn. Pietų Lietuvos srities vadas Sergijus Staniškis-Viltis parengė LLKS Teismų nuostatų projektą ir LLKS Drausmės statutą bei nurodė apygardoms nuo balandžio 1 d. jais vadovautis. Taip pat įsakė griežtai vadovautis LLKS Baudžiamųjų nuostatų projektu, o srities apygardose iki tol veikusių atskirus teismų nuostatus ir LLKS Baudžiamąjį statutą paskelbė nusto-

jusius galios⁶⁷. Nežinoma, ar S. Staniškis-Viltis buvo suderinęs šiuos pakeitimus su LLKS Tarybos prezidiumu, ar tai buvo jo asmeniniai veiksmai. 1952 m. liepos mėn. S. Staniškio-Vilties paskirtas organizacinis teismas nagrinėjo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės Vyčio tėvūnijos partizano B. Petkevičiaus-Pipiro bylą. Partizanas buvo kaltinamas neteisėtu, „nepilnai išaiškintu“ kolaborantų sušaudymu, „chuliganizmu“, „savavališku pasišalinimu iš dalinio ir į jį negrįžimu“. Teismas, tuometinėmis aplinkybėmis negalėdamas nustatyti, ar partizanas įvykdė neteisėtą žmogžudystę, paliko jį teisti jau atgavus nepriklausomybę, tačiau atėmė iš jo puskarininkio laipsnį ir pašalino iš LLKS organizacijos be teisės vėl kada į ją grįžti⁶⁸.

1951 m. birželio mėn. LLKS gynybos pajėgų štabo Žvalgybos skyriaus viršininkas J. Lukša-Mykolaitis pakartotinai išleido patobulintą instrukciją Nr. 4, skirtą persekiojamiems ir baudžiamiems asmenims. Joje nurodoma, kad visiems civiliams, įtariamais „varant priešišką“ veiklą lietuvių tautos ir LLKS atžvilgiu, turi būti pradedama „persekiojamų asmenų byla“. Pasak instrukcijos, civiliais gyventojais buvo laikomi tie Lietuvoje gyvenantys piliečiai, kurie nėra atsikėlę į Lietuvą ar bolševikų atkelti. Bylos buvo pradedamos už politinius ir kriminalinius nusikaltimus. Okupantų statytiniams (valdžios struktūrų darbuotojams) turėjo būti pildomos „okupacinių pareigūnų anketos“. Bylą pradeda Žvalgybos skyriaus pareigūnas, o esant užtekčiai kaltės įrodymų, ji perduodama karo lauko teismui. Niekas iš baudžiamo asmens artimųjų negali būti baudžiamas, jei nėra tiesioginis nusikaltimo bendrininkas. Nepilnamečiams ir seniems bausmė turėjo būti švelninama. Su likviduotų asmenų lavonais buvo nurodyta elgtis pagarbiai, o jų artimiesiems – garantuoti saugumą, jeigu jie lojalūs sąjūdžiui. Mirties bausmė nubaudę maitintojus, partizanai

privalėjo pasirūpinti „globa šeimos narių, kurie yra jos reikalingi“. Ši instrukcija turėjo būti pagrindinė ir galioti visoje Lietuvoje⁶⁹. Taip atrodė kolaborantų ar kriminalinių nusikaltėlių baudimo tvarkos teorija, t. y. idealus variantas, siekiamybė.

Ar buvo griežtai laikomasi baudžiamuosiuose statutuose išdėstytų normų, elgiamasi pagal nusistatytas taisykles? Pogrindžio drausmės palaikymo ir bausmių reguliavimo dokumentuose atsiskleidė moralinės partizanų vadų nuostatos, kovotojų elgesio siekiamybė, tačiau kasdienybėje tai būdavo įgyvendinama įvairiai. Dėl sunkių veikimo sąlygų, moralinių normų nepaisymo partizanai dažnai pažeidinėjo daugelį taisyklių, statutų ir instrukcijų nurodymų. Troškimas matyti teisų, pavyzdinę ir nepriekaištingai veikiantį karį retokai sutapdavo su rūsčia kovos realybe.

BAUDŽIAMOSIOS POLITIKOS POKYČIAI IR POGRINDŽIO PADARYTI NUOSTOLIAI

Pasipriešinimo išsekimas ir naujų kovos formų paieška. 1949 m. sausio 9 ir 16 d. vyko rinkimai į liaudies teismus. Oficialiais duomenimis, balsavo 98,5 proc. rinkėjų. Ginkluoto pogrindžio atoveiksmis buvo gana vangus ir apsiribojo atsišaukimų platinimu. Daugiausia jų išplatinta Prienų, Alytaus ir Lazdijų apskrityse. Vienintelis reikšmingesnis ginkluotas antpuolis įvykdytas Prienų apskrities Birštono valsčiuje, kur apšaudžius sunkvežimį žuvo LKP Prienų apskrities komiteto Kadro skyriaus viršininkas Semionovas, 2 kareiviai ir vairuotojas (1 karys buvo sunkiai sužeistas). Partizanai susirinko nukautųjų ginklus ir dingo⁷⁰. Pažymėtina, kad pogrindis aktyviai rinkimuose dalyvavusių žmonių nebaudė mirtimi (anksčiau tai buvo daroma). Saugumiečiai neužfik-

savo nė vieno rinkėjo sušaudymo atvejo⁷¹. Partizanų vadovybė, matyt, suprato tokių akcijų beprasmiškumą, todėl nelabai kreipė dėmesio į rinkimų spektaklį, kurio pabaiga iš anksto žinoma.

Pasipriešinimo saulėlydžio metais valstybės saugumo slaptųjų bendradarbių vaidmuo kovoje su pagrindžiu nepaprastai išaugo. 1949–1953 m. absoliuti dauguma partizanų žuvo nuo išdavysčių. 1949 m. pradžioje visoje Lietuvoje dar veikė apie 1770 partizanų. Tais pačiais metais net 80 proc. partizanų žuvo ar buvo suimti informatoriui pranešus, 6 proc. – tardymo metu gautų duomenų pagrindu ir tik 14 proc. – dėl kitų priežasčių⁷². 1950 m. pradžioje MGB turėjo žinių apie 1130 veikiančių partizanų. Jų ieškoti saugumiečiams padėjo dauguma iš 7910 įskaitoje figūravusių slaptųjų bendradarbių⁷³. 1951 m. agentūrinį tinklą sudarė 3770 agentų (iš jų 14 vidaus agentų), 21 655 informatoriai, 599 rezidentai ir 615 susitikimų bei konspiracinių butų laikytojų (iš viso 26 639 slaptieji bendradarbiai). Ši „armija“ žmonių skaičiumi net kelis kartus lenkė MGB vidaus kariuomenę. Daugelis informatorių ir agentų neatitiko keliamų reikalavimų, faktiškai nedirbo arba su jais nebuvo palaiškoma nuolatinio ryšio. Visai vengiančių dirbti slaptųjų bendradarbių tais pačiais metais buvo 20 proc., o ketvirtadalį visų pagalbininkų MGB užverbavo prievarta⁷⁴. Saugumiečiai fiziškai nepajėgė vadovauti tokiam milžiniškam agentų tinklui, todėl 1952 m. apie 19 tūkst. (71 proc.) slaptųjų bendradarbių paslaugų buvo atsisakyta⁷⁵. Iš jų net 437 asmenys buvo išbraukti iš sąrašų už išsisukinėjimą nuo užduočių⁷⁶, 120 – už dezinformaciją ir 497 – už sąmoningą ar nesąmoningą išsikonspiravimą. 2 dezinformatoriai, 2 išsikonspiravusius asmenis, 33 abiem pusėms dirbusius žmones MGB patraukė baudžiamajon atsakomybėn⁷⁷. Liko apie 7,7 tūkst. slaptųjų bendradarbių.

Matyt, šis skaičius buvo optimalus. Karinėse operacijose ir pasalose buvo naudojami 6453 stribai⁷⁸.

1951 m. pradžioje 6 apygardose, 13 rinktinių iš viso veikė 986 partizanai. Iš jų 837 priklausė 137 būriams ir 25 slapstėsi pavieniui⁷⁹. Pasipriešinimo judėjimas 1951 m. patyrė didžiulių nuostolių – žuvo 590 partizanų, MGB suėmė 548 rezervininkus ir 10 legalizavo. Be to, MGB suėmė 3437 žmones, iš jų 540 ryšininkų, 791 rėmėją, 1155 priklausančius „antitarybiniam elementui“ ir 403 „nacionalistinių organizacijų ir grupių narius“. Tais pačiais metais Lietuvą nusiaubė vienas didžiausių pokario trėmimų: MGB ištrėmė 5136 šeimas, iš jų 4009 buvo vadinamosios buožių (pasiturinčių ūkininkų) šeimos. 995 partizanų ir rėmėjų šeimos iškeldintos atsakant į „teroristinius aktus“. Iš viso ištremti 20 357 žmonės. Taip pat MGB suėmė 154 savo slaptuosius bendradarbius, iš jų 110 – už ryšį su partizanais ir „veidmainiavimą“, 5 – už dalyvavimą antisovietinėje veikloje. 11 slaptųjų bendradarbių pasirinko laisvės kovotojo kelią, 176 buvo ištremti⁸⁰.

1952 m. sausio 1 d. MGB įskaitoje figūravo 780 partizanų. Iš jų 660 priklausė 105 grupėms ir 76 slapstėsi pavieniui. Be to, respublikoje tuomet gyveno 8936 legalizuoti asmenys: 2664 buvę partizanai, 4696 vengusieji mobilizacijos į sovietinę armiją arba dezertyrai ir 1576 kiti nelegaliai gyvenę asmenys⁸¹. Ši statistika iškelia keblų klausimą – kur dingo dar apie 27 tūkst. legalizuotųjų⁸²? Galima numanyti, kad vieni jų buvo suimti ar ištremti, nužudyti stribų ir saugumiečių, kiti grįžo į mišką, išvyko į kaimynines respublikas, mažą dalis buvo sušaudyta pačių partizanų. Minėti skaičiai tik patvirtina liūdnas 1945 m. nėjusių legalizuotų partizanų prognozes. Totalitarinis režimas paliko ribines mirties, lagerio, tremties, išdavystės ar labai trapios laisvės alternatyvas. Gali būti, kad anksčiau ar vė-

liau buvo represuota dauguma legalizuotų pasipriešinimo dalyvių.

1948–1951 m. masiniai trėmimai, areštai iš esmės sunaikino socialinę pasipriešinimo bazę, pakeitė visuomenės socialinių sluoksnių santykį. Laisvės kovotojų palaikymas tapo neperspektyvia, mirtiną pavojų keliančia veikla. Pasipriešinimą rėmę ir pasiturintys ūkininkai buvo išstumti iš Lietuvos. Nuvarginti, įbauginti žmonės beveik atsi-ribojo nuo laisvės kovotojų. Pogrindį rėmė tik labai nedidelė ištikimiausia rizikuojančių ūkininkų dalis. Labai padaugėjo civilių (ne informatorių) savanoriškų įskundimų ir išdavysčių. Negana to, saugumo karininkams vis dažniau pavykdavo užverbuoti rėmėjus, ryšininkus, rezervininkus, slapta suimtus partizanus. Remdamasis jų tardymo metu pateiktais parodymais, MGB sudavė pogrindžiui skaudžiausius smūgius. MGB specialiosios grupės, sudarytos iš užverbuotų buvusių partizanų (neretai vadų), skverbėsi į organizacines pogrindžio struktūras, taip naikindamos jas iš vidaus. Tokiam infiltravimui partizanai negalėjo nieko priešpriešinti. Kovoti su šiais pačiais pavojingiausiais agentais iš esmės buvo neįmanoma.

1951 m. pabaigoje suvarius kaimo gyventojus į kolūkius ir pasibaigus kaimo sovietizavimo procesui bei dar labiau išaugus vienaip ar kitaip bendradarbiaujančių su komunistine valdžia gyventojų skaičiui, pogrindžiui reikėjo imtis kitokių kovos priemonių. 1952 m. sausio 1 d. komunistinio jaunimo (LLKJS) gretos turėjo 84,5 tūkst. narių⁸³. Užkirsti kelio bendradarbiavimui su valdžia buvo neįmanoma. Pats bendradarbiavimas jau tapo labiau karjeros, įsitvirtinimo gyvenime veiksmu, o ne priešiška tautai veikla. Partizanai matė, kad represijos nedaro ir negali daryti didesnio poveikio bendrai politinei padėčiai ir jų saugumui. Norėdami išvengti lagerių, tremties ir išlikti, civiliai pakludavo valdžios nurodymams, o kilus

dilemai, ką pasirinkti, saugesne išeitimi laikė bendradarbiavimą su vietine administracija, o ne pogrindžio rėmimą. A. Ramanauskas-Vanagas 1952 m. pradžioje atsiminimuose rašė: „Ir štai tokiomis neįsivaizduojamai sunkiomis bei pavojingomis aplinkybėmis turi kovoti ir veikti partizanai dar ir šiandien. Tiesa, dauguma jų jau garbingai žuvę nelygioje kovoje, o kiti, kuriems dar yra lemta tęsti šventą Lietuvos laisvinimo kovą, turi keisti savo kovos metodus bei priemones. Šiandien neįmanoma išnaikinti visus šnipus ir kitus tautos išgamas. [...] Dabar stengiamasi mažiau judinti ir pačius šnipus, geriau aplenkti juos ir perspėti gyventojus saugotis jų spendžiamų spąstų. [...] Šiandien, esant tokiam skaičiui šnipų ir į juos panašių tautos išgamų, jokių būdų neįmanoma suregistruoti visus jų padarytus nusikaltimus ir tuos dokumentus išsaugoti ateičiai.“⁸⁴ Panašiai mąstė dauguma partizanų, todėl karo lauko teismų veikla gerokai aprimo. Dažniausiai kolaborantai buvo sušaudomi tik išaiškėjus akivaizdžiai išdavystei ar pareigūnams uoliai atliekant valdžios nurodymus, kurie gyventojams darydavo ypatingą žalą, pavyzdžiui, vykdam teisminį ūkininkų persekiojimą, turto nusavinimą ar kitokį ekonominį ir psichologinį smurtą.

Pasikeitusius kovos su kolaboravimu kaltinamais gyventojais būdus iliustruoja sušvelnėję Tauro ir Vytauto apygardų partizanų veiksmas. Kovos taktikos pokyčius liudija Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadų 1950 m. pabaigoje priimtas sprendimas. Matydami kraujo liejimo beprasmiškumą, vadai nutarė komunistų valdžios talkininkus iš kaimo išginti nesigriebdami kraštutinių priemonių. Laisvės kovotojai atvykdavo pas sovietų valdžios rėmėją, išaiškindavo tokiam, kuo jis kaltinamas, ir liepdavo pasirašyti pasižadėjimą, kad vienas arba su šeima visam laikui išvyks į miestą. Pažado neįvykdžius, turėjo įsigalioti mirties bausmė⁸⁵. Kažin ar

tokio grasinimo galėjo nepaisyti režimo rėmėjai, ypač tie, kurie gyveno vienkiemiuose. Šis kovos būdas buvo paprastas, bekraujis ir veiksmingas.

Tauro apygardos vadas Viktoras Vitkauskas-Saidokas 1950 m. pradžioje išleido operatyvinį įsakymą, kuriame pažymėjo, kad nepakankamai dėmesio skiriama jaunajai lietuvių tautos kartai, nes „nesubrendusį jaunuolio ar jaunuolės protą“ priešas klasta stengiasi patraukti į savo stovyklą. Apygardos rinktinių ir tėvūnių vadai buvo įpareigoti aplankyti mokytojus, verbuojančius pionierius bei komjaunuolius, ir asmeniškai paaiškinti pionierių bei komjaunuolių „organizacijų tikslus ir daromą žalą tautai bei jaunimui“. Vadai turėjo aplankyti pionierių ir komjaunuolių tėvus, išaiškinti jiems, ko per šias organizacijas siekia bolševikai. Tuos mokytojus, tėvus ir vyresniojo amžiaus komjaunuolius, kurie ir toliau dirbs „pražūtingą tautai ir jaunajai kartai darbą“, buvo įsakyta bausti piniginėmis bandomis: nepaklausius pirmo įspėjimo – iki 100 rb, antro – iki 300 rb, o jiems rodant priešišką nusistatymą pagrindžio organizacijai ir sąmoningai nevykdant partizanų direktyvų, „pasielgti kaip su tautos išdavikais“⁸⁶. Vykdydami vadovybės įsakymą, rinktinės vadai laiškais ar kitais būdais įteikdavo pionierių ir komjaunimo organizacijų vadovams įspėjimo lapelius⁸⁷. Panašiai buvo elgiamasi ir kituose Lietuvos regionuose.

Vytauto apygardos štabo viršininkas leitenantas Vincas Žaliaduonis-Rokas 1949 m. pabaigoje savo daliniams išsiuntė tarnybinį raštą „Šis tas iš partizanų taktikos“⁸⁸, kurio viename skyriuje, pavadintame „Kaip elgtis su civilinės ir karinės administracijos organais?“, rašoma: „Dar ir dabar dauguma partizanų klaidingai mano, kad jeigu kas iš lietuvių tarnauja kokioje nors įstaigoje, tai jis jau komunistas, jis yra didžiausias mūsų priešas, kuris reikia naikinti be pasigailėjimo. Tas ypač ryškiai buvo jaučiama pradžioje

mūsų partizaniškos kovos ir to pasėkoje buvo sunaikinta nemaža žmonių, kurie nieko bendro neturėjo su komunizmu, su mūsų priešu, o buvo toki pat lietuviai kaip ir mes. Dar blogiau! Šis mūsų neapgalvotas žingsnis daugelį mūsų tautiečių nugrėžė nuo mūsų, įdavė jiems ginklą į rankas prieš mus. Patys pasidarėme sau daugiau priešų ir pradėjome brolių žudišką kovą visai be reikalo. Jeigu yra valdžia – bus ir civilinė administracija, o jeigu ji bus – geriau tegu susideda iš savo tautiečių, o ne iš okupantų, žydų, vietinių maskolių ir t. t. Mūsų uždavinys juos pamokyti, kokiais būti tarnautojais: visur ir visada būti lietuviu, lietuviui visuomet padėti, neprisidėti prie naikinimo tautos. Žodžiu, diegti vienybės idėją. Bus geriau mums ir mūsų tautai, jeigu mes nuo tokių tarnautojų neatsiskirsime kaip nuo priešų, o stengsimės ir toliau su jais skaitytis kaip su savo tautiečiais, kaip su broliais, kurie kenčiame vieną priespaudą, vieną terorą.“⁸⁹ Ginkluotus civilius gyventojus V. Žaliaduonis-Rokas suskirstė į tris grupes ir kiekvieną jų įvertino. Pirmąją, anot jo, sudarė įsitikinę sovietinės santvarkos šalininkai, nusistatę kovoti su pogrindžiu. Šiuos reikėjo naikinti. Antrajai priklausė norintys apsiginti nuo plėšimų. „Prieš šią kategoriją neretai kalti mes patys. Kame reikalas? Reikalas tame, kad mūsų tarpe buvo vienas kitas toks, kuris dabartinę savo padėtį išnaudojo blogam, užsiėmė plėšimu, norėjo įsigyti lengvu būdu turto ateičiai. Tiesa, tokių nedaug buvo. Gaila, kad dėl mūsų pačių neryžtingumo nebuvo tokie veiksmai užgniaužiami pačioje pradžioje, neleidžiant pakenkti visam partizanų vardui“⁹⁰, – savo nurodymuose rašė partizanų vadas. Šių žmonių, V. Žaliaduonio-Roko nuomone, jokių būdu negalima buvo bausti mirtimi. Į trečiąją grupę įėjo tie, kuriems ginklas buvo įbruktas prievarta. Jų taip pat buvo negalima liesti. Priešo slaptuosius informatorius V. Žaliaduonis-Rokas suskirstė į dvi rūšis: dirbančius iš idėjos, kuriuos rei-

Represinių struktūrų, partinių ir sovietinių aktyvistų bei civilių gyventojų nuostoliai karinių operacijų ir partizanų antpuolių metu 1949–1953 m. (statistinės analizės duomenys ir rezultatai). Atlikus daugelio šaltinių analizę, pavyko nustatyti apytikrius represinių struktūrų, partinių ir

sovietinių aktyvistų bei civilių gyventojų nuostolius 1949–1953 m., kurie apibendrinti toliau pateikiamose lentelėse. 2 lentelėje žuvusių MGB ir MVD darbuotojų skaičiai šiek tiek skiriasi nuo pateiktų 3 lentelėje, kurie yra tikslesni.

2 lentelė. 1949–1952 m. partizanų puolimų metu nukautų ir sušaudytų žmonių skaičius

Metai	1949	1950	1951	1952	Iš viso
Įvykdyta antpuolių	560	285	187	93	1125
Jų metu žuvo žmonių	1018	494	272	92	1876
Iš jų					
MGB darbuotojų	1	1	1	–	3
MVD darbuotojų ir milicininkų	14	12	4	3	33
MGB kariuomenės kariškių	8	–	–	–	8
Sovietinės armijos kariškių	2	–	–	–	2
stribų	21	12	6	1	40
partinių ir sovietinių aktyvistų	122	83	52	17	274
kolūkiečių ir tarybinių ūkių darbuotojų	227*	178**	153***	45	603
varginių ūkininkų	193	29	–	–	222
vidutiniokų ūkininkų	273	134	31****	7*****	445
pasiturinčių ūkininkų	34	3	–	–	37
darbininkų	15	8	1	5	29
tarnautojų	29	33	17	5	84
kitų civilių gyventojų	76	1	7	9	93
Iš visų sunaikintųjų:					
VKP(b) narių ir kandidatų į narius	20	16	24	3	63
VLKJS narių	25	5	5	3	38

* Kitur – 269. Žr.: LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 24 d. pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui apie banditų išpuolių metu 1949, 1950 ir 1951 m. žuvusių piliečių skaičių pagal socialinę padėtį, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 56/30, l. 14.

** Kitur – 195. Žr.: ibid.

*** Kitur – 179. Žr.: ibid.

**** Kitur – 29. Žr.: ibid.

***** Kitur – 4. Žr.: LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1953 m. gegužės 18 d. pažyma apie banditinius antpuolius Lietuvos SSR per 1952 m., ibid., b. 56/44, t. 1, l. 224.

Šaltiniai: LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 24 d. pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui apie banditų išpuolių metu 1949, 1950 ir 1951 m. žuvusių piliečių skaičių pagal socialinę padėtį, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 56/30, l. 14; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. rugpjūčio 21 d. pažyma apie

įvykdytus banditinius antpuolius ir jų metu patirtas netektis nuo 1949 m. sausio 1 d. iki 1952 m. rugpjūčio 1 d., *ibid.*, l. 132; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio mėn. pažyma apie banditinius antpuolius ir netektis jų metu per 1952 m., *ibid.*, b. 56/44, l. 42.

3 lentelė. 1949–1953 m. ginkluoto pagrindžio antpuolių metu padaryti nuostoliai

	Metai Nuos- tolių pobūdis	1949	1950	1951	1952	1953	Iš viso
1. MGB darbuotojai	nukauta sužeista dingo be žinios	2 – –	1	1	–	– – –	2 2 –
2. MVD darbuotojai ir mili- cininkai	nukauta sužeista dingo be žinios	18 7 –	17	4	3	– – –	42 7 –
3. MGB kariuomenės ir Sovietinės armijos karininkai	nukauta sužeista dingo be žinios	10 2 –	–	–	–	– – –	10 2 –
4. MGB kariuomenės ir Sovietinės armijos kareiviai	nukauta sužeista dingo be žinios	+	–	–	–	– – –	– – –
5. Stribai	nukauta sužeista dingo be žinios	21 3 –	12	6	1	1 – –	41 3 –
Iš viso (1–5 eilutės)	nukauta sužeista dingo be žinios	51 12 –	30	11	4	1 – –	97 12 –
6. Partiniai ir sovietiniai aktyvistai	nukauta sužeista dingo be žinios	122 17 –	83	52	17	1 – –	275 17 –
7. Civiliai gyventojai	nukauta sužeista dingo be žinios	843 3	386	209	71	13 – –	1522 – 3
Iš viso (1–7 eilutės)	nukauta sužeista dingo be žinios	1016 99 a 3	499	272	92 13 a	15 5 a –	1894 117 3

4 lentelė. Represinių struktūrų, partinių ir sovietinių aktyvistų nuostoliai karinių operacijų metu 1949–1953 m.

	Metai Nuos- tolių pobūdis	1949	1950	1951	1952	1953	Iš viso
MGB darbuotojai	nukauta sužeista dingo be žinios	16 15 – b	6	6 12	5	2 6 – c	35 33 –
MVD darbuotojai ir milicininkai	nukauta sužeista dingo be žinios	+	+	+	2	– – –	2 – –
MGB kariuomenės ir Sovietinės armijos karininkai	nukauta sužeista dingo be žinios	43 71 –	25	15 17	13 14 – d	1 3 – c	97 105 –
MGB kariuomenės ir Sovietinės armijos kareiviai	nukauta sužeista dingo be žinios	+	+	+	+	1 10 – d	1 10 –
Stribai	nukauta sužeista dingo be žinios	37 29 –	28	23 13	12 4 – d	1 1 – d	101 47 –
6. Partiniai ir soviet- iniai aktyvistai	nukauta sužeista dingo be žinios	6 6 –	3	–	–	– – – c	9 6 –
Iš viso	nukauta sužeista dingo be žinios	102 121 –	62	44 42*	35 b 18 –	5 21 a	248 202 –

5 lentelė. Represinių struktūrų, partinių ir sovietinių aktyvistų bei civilių gyventojų nuostoliai karinių operacijų ir ginkluoto pogrindžio antpuolių metu 1949–1953 m. (3 ir 4 lentelių sudėtiniai duomenys)

	Metai Nuos- tolių pobūdis	1949	1950	1951	1952	1953	Iš viso
1. MGB-MVD darbuotojai ir milicininkai	nukauta sužeista dingo be žinios	36 22 –	24	11	10	2 – –	83 22 –
2. MGB kariuomenės ir Sovietinės armijos kariškiai	nukauta sužeista dingo be žinios	53 73 –	25	15	13 14 –	1 13 –	200 100 –
3. Stribai	nukauta sužeista dingo be žinios	58 32 –	40	29 13 –	13 4 –	2 1 –	142 50 –
Iš viso (1–3 eilutės)	nukauta sužeista dingo be žinios	147 127 –	89	55 13 –	36 18	5 14 –	332 172 –
4. Partiniai ir sovietiniai aktyvistai	nukauta sužeista dingo be žinios	127 23 –	86	52	17	1 – –	283 23 –
5. Civiliai gyventojai	nukauta sužeista dingo be žinios	843 3	386	209	71	13 – –	1522 – 3
Iš viso (4–5 eilutės)	nukauta sužeista dingo be žinios	970 23 3	472	261	88	14 – –	1805 23 3
Iš viso (1–5 eilutės)	nukauta sužeista dingo be žinios	1117 150 3	561	316	124 18	19 14 –	2137 182 3

3–5 lentelių paaiškinimai. Brūkšnys žymi, kad nuostolių nėra; tuščia vieta – kad duomenų nerasta. Kryžiuokas rodo, kad duomenys įeina į ankstesnės eilutės skaičius, žvaigždutė žymi, kad duomenys neišsamūs (daugiau kaip). Raidžių reikšmės: a – šie duomenys gauti ne sudėjus lentelėje esančius skaičius, o paimti iš atskirų dokumentų; b – iki spalio 1 d.; c – iki spalio 25 d.; d – iki rugpjūčio 21 d.

Šaltiniai: LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 24 d. pažyma LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 56, b. 30,

l. 14; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. rugpjūčio 21 d. pažyma apie karinių operacijų metu patirtus nuostolius, *ibid.*, l. 131; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. rugpjūčio 21 d. pažyma apie banditinių išpuolių metu patirtus nuostolius, *ibid.*, l. 132; LSSR MGB organų 1949 m. sausio 1–1949 m. gruodžio 31 d. kovos su ginkluotu pogrindžiu ir užregistruotų banditinių išpuolių apskaitos žurnalas, *ibid.*, ap. 38, b. 16, l. 1–259; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 14 d. tarnybinis raštas SSSR 2-osios vyriausiosios valdybos

viršininko pavaduotojui plk. Novikui, *ibid.*, ap. 56, b. 30, l. 8; LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. balandžio 18 d. pažyma apie LSSR MVD darbo rezultatus 1952 m., *ibid.*, b. 45, l. 103; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio 16 d. pažyma, *ibid.*, b. 44, t. 1, l. 47; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio 19 d. raportas SSSR MGB apie LSSR MGB agentūrinį-operatyvinį darbą kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu 1952 m., *ibid.*, b. 43, t. 3, l. 98; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. gruodžio mėn. ataskaita SSSR valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui apie LSSR MGB darbo likviduojant nacionalistinį pagrindį ir ginkluotas gaujas rezultatus 1952 m., *ibid.*, l. 119; LSSR vidaus reikalų ministro plk. K. Liaudžio 1954 m. sausio mėn. tarnybinis raštas SSSR vidaus reikalų ministrui gen. plk. S. Kruglovui, *ibid.*, ap. 55, b. 1, l. 1–2; LSSR MVD organų 1953 m. sausio 1–1953 m. gruodžio 31 d. įvykdytų operacijų ir patirtų nuostolių apskaitos žurnalas, *ibid.*, ap. 51, b. 27, l. 1–200; LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo L. Martavičiaus 1953 m. gegužės mėn. pažyma apie LSSR MVD darbo rezultatus nuo 1953 m. sausio 1 d. iki 1953 m. gegužės 18 d., *ibid.*, ap. 56, b. 44, t. 1, l. 215; LSSR vidaus reikalų ministro J. Vildžiūno 1953 m. rugpjūčio 8 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 328; LSSR MVD 4-osios valdybos viršininko mjr. P. Raslano 1953 m. spalio 25 d. pažyma, *ibid.*, b. 43, l. 1; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. rugsėjo 30 d. pažyma apie LSSR MGB kovos su nacionalistiniu pagrindžiu ir gaujomis rezultatus nuo 1944 m. liepos 15 d. iki 1952 m. spalio 1 d., *ibid.*, b. 30, l. 175; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio 19 d. pažyma apie banditinius išpuolius ir netektis dėl jų Lietuvos SSR teritorijoje nuo 1944 m. liepos 15 d. iki 1952 m. gruodžio 31 d., *ibid.*, b. 45, l. 52; H. Šadžius, „1944–1945 metai: sovietinė prievartos mašina prieš ginkluotą pagrindį Lietuvoje“, *Lietuvos rytas*, 1994, sausio 29; vasario 5, 12, 19, 26; kovo 12, 19, 26, 29; balandžio 2, 9; *Lietuvos partizanų...*, p. 233–234, 345–347, 499–500.

IŠVADOS

1. Paskutiniam pasipriešinimo laikotarpiui (1949–1953 m.) būdinga ginkluoto pagrindžio pajėgų išsekimas, kovos su kolaboravimu silpnėjimas. Nors išdavysčių skaičius ir

bendradarbiavimo su valdžia mastas išaugo, visuomenės parama partizanams gerokai sumažėjo. Prisitaikymo prie esamos padėties nuotaikos apėmė plačius visuomenės sluoksnius, todėl partizanų kovos būdai ir priemonės švelnėjo. Vyravo žodiniai ar raštiški išpėjimai. Mirties bausmės dažniausiai taikytos uoliausiems valdžios talkininkams. 1951 m. pabaigoje kolektyvizacija ir sovietizavimas ėjo į pabaigą, represijos prieš valdžios bendradarbius nebeteko aktualumo ir prasmės.

2. 1949 m. LLKS, kaip aukščiausioji Lietuvos politinė ir karinė vadovybė, suvienodino visuomeninius santykius reguliuojančius aktus ir galutinai įteisino bausmių kolaboravimu kaltinamiems asmenims vykdymo tvarką. Teisdamos kolaboravimu ar kriminaliniais nusikaltimais įtariamus asmenis, visos apygardos turėjo griežtai vadovautis LLKS Baudžiamuoju statutu.

3. Tyrimo metu nustatyti ir lentelėse pateikti duomenys atskleidžia, kad paskutiniais pasipriešinimo metais iš esmės buvo kovojama su partiniais ir sovietiniais aktyvistais bei bendradarbiavimu kaltinamais civiliais. Antpuoliai prieš MGB pareigūnus, MGB kariuomenės kariškius, MVD darbuotojus ir sribus tapo nereikšmingu ir antraeilium dalyku.

4. Naujų istorijos šaltinių analizė nepatvirtina dalies visuomenės istorinėje sąmonėje glūdinčios versijos apie pasipriešinimo išsigimimą paskutiniais metais dėl padažnėjusių beprasmių civilių gyventojų ir jų šeimų žudynių. Atvirkščiai, galima kalbėti apie gerokai sušvelnėjusią, palyginti su 1946–1948 m., kovos su kolaborantais taktiką. Teroristinių akcijų (šeimų žudymų) ir ekscesų prieš civilius ir sovietinius aktyvistus sumažėjo. Paskutiniame kovos etape pagrindis beveik nebevykdė plataus masto baudžiamųjų akcijų ne vien dėl to, kad praretėjo pačių partizanų gretos, bet ir dėl pagrindžio baudžiamosios politikos kolaborantų atžvilgiu pokyčių.

Nuorodos

¹ M. Pocius, „Partizanų kova su čekistų slaptaisiais bendradarbiais: Pietų Lietuva 1945–1947 m., *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001, Vilnius, 2002, t. 2, p. 161–186.

² V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 56.

³ A. Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 m.*, Vilnius, 1976, p. 134–214; S. Laurinaitis, A. Rakūnas, *Kovoje už socialistinę Lietuvą*, Vilnius, 1983, p. 54–132.

⁴ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 361–400.

⁵ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, Vilnius, 1997, p. 47–50, 101–106, 123–126.

⁶ N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas: Jono Žemaičio biografija*, Vilnius, 1998, p. 8, 14, 70, 98–99, 164, 211–212.

⁷ N. Gaškaitė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 18, p. 93–110; N. Gaškaitė, „Partizanų garbė“, Partizanų kovos Šiaulių krašte: Archyvinė medžiaga, atsiminimai, Šiauliai, 1996, p. 4–14; N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(5), p. 24–40; N. Gaškaitė, „Ką sako partizaninio karo statistika“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 17, p. 54–63.

⁸ N. Gaškaitė-Žemaitienė, „MGB-KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje“ (toliau – N. Gaškaitė-Žemaitienė, „MGB-KGB agentūra...“), *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 97–105; N. Gaškaitė-Žemaitienė, „The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953“, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius, 1999, p. 23–45.

⁹ N. Gaškaitė, „Partizanų baudžiamoji teisė“, *Lietuvos aidas*, 1994, sausio 5.

¹⁰ *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.): Dokumentų rinkinys* (toliau – *Lietuvos partizanų Tauro...*), Vilnius, 2000.

¹¹ *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.): Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003.

¹² *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): Dokumentų rinkinys* (toliau – *Lietuvos partizanų Vytauto...*), Vilnius, 2003.

¹³ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m.: Partizanų spaudos publikacijos*, sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė, Vilnius, 1998.

¹⁴ *LLKS teisiniai norminiai dokumentai: Sa-*

vanoriškosios krašto apsaugos tarnybos savanorio bibliotekėlė (toliau – *LLKS teisiniai norminiai...*), Vilnius, 1995.

¹⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3.

¹⁶ Ibid., b. 44618/3.

¹⁷ *Nouvelle Encyclopedie Bordas*, Paris, 1989, vol. 2, p. 1173.

¹⁸ K. Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujoji romuva*, 1996, Nr. 2.

¹⁹ *Lietuvos TSR istorija*, Vilnius, 1975, t. 4, p. 202–206.

²⁰ Laisvės kovotojų partizanų atsišaukimas į gyventojus, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 20, l. 75.

²¹ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo P. Kapralovo 1949 m. vasario 4 d. pažyma A. Sniečkui, ibid., ap. 3, b. 320, l. 52.

²² *Prisikėlimo ugnis* (Prisikėlimo apygardos leidinys), 1948 m. spalio 1 d., Nr. 6, Genocido aukų muziejaus fondai (toliau – GAMF), GEK 2030, inv. Nr. 85.

²³ Kitais duomenimis, 1949 m. vasario 1 d. Lietuvoje veikė 1770 partizanų. Žr.: A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 282.

²⁴ Valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. Župikovo 1952 m. balandžio 16 d. pažyma apie lietuvišką nacionalistinę pogrindį ir LSSR MGB organų darbo rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 146, l. 60.

²⁵ Valstybės saugumo ministro pavaduotojo P. Kapralovo 1949 m. balandžio 16 d. pažyma apie kiekį ir skaičių gyventojų ginkluotų grupių kovoje su banditizmu Lietuvos SSR teritorijoje 1949 m. balandžio 15 d., ibid., b. 30, l. 270.

²⁶ *Lietuvos TSR istorija*, p. 205.

²⁷ *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 311–313.

²⁸ LLKS Tarybos 1949 m. vasario 12 d. nutarimas dėl laisvės kovotojų ir gyventojų santykių pobūdžio, ibid., p. 310–311.

²⁹ Ibid., p. 306.

³⁰ Ibid., p. 318–319.

³¹ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...: Partizanų gretose*, Vilnius, 1999, p. 449.

³² LLKS Tarybos prezidiumo pirmininko J. Žemaičio-Vytauto 1949 m. gegužės 8 d. tarnybinis raštas Jūros, Kalnų ir Nemuno sričių vadams, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3 (A. Ramanausko baudž. b.), t. 17, l. 4–5.

³³ Pietų Lietuvos srities vado A. Ramanausko-Vanago 1949 m. birželio 1 d. įsakymas Nr. 14 Dainavos

ir Tauro apygardų vadams, GAME, LSSR VSK prie Ministrų Tarybos sudarytas partizanų dokumentų rinkinys Nr. 2, d. 2, l. 270.

³⁴ *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 16, p. 89.

³⁵ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1949 m. rugsėjo mėn. pažyma apie banditinius antpuolius LSSR teritorijoje nuo 1949 m. gegužės 1 d. iki 1949 m. rugsėjo 9 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 318, l. 87–89.

³⁶ LLKS laisvės kovotojų partizanų 1949 m. rugpjūčio 15 d. įsakymas Nr. 2 gyventojams, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 219, l. 73.

³⁷ Saugumo dokumentuose nurodomi Atkočių ir Etykancy kaimai.

³⁸ Kitur – Jalinskienė ir Jalinskas.

³⁹ Valstybės saugumo komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1957 m. liepos 6 d. tarnybinis raštas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 267, l. 90.

⁴⁰ Kitur – Andriukas.

⁴¹ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1949 m. lapkričio 7 d. operatyvinė suvestinė Nr. 263 SSSR valstybės saugumo ministrui Abakumovui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 326, l. 192; Išrašas iš archyvinės bylos Nr. 38/19, saugomos Valstybės saugumo komitete prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos, apie banditinius pasireiškimus, įvykdytus ginkluotų nacionalistinių gaujų dalyvių, veikusių Lietuvos SSR apskričių teritorijoje nuo 1949 m. liepos 1 d. iki 1949 m. gruodžio 31 d., *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 87, l. 43(81).

⁴² Nuostolių žurnalas, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 38/16(595), l. 128–204.

⁴³ Valstybės saugumo darbuotojo mjr. G. Čvanovo išrašas iš archyvinės bylos Nr. 42/34, saugomos KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos, apie banditinius išpuolius, įvykdytus ginkluotų nacionalistinių gaujų dalyvių, veikusių Lietuvos SSR apskričių teritorijoje nuo 1950 m. liepos 1 d. iki 1950 m. gruodžio 31 d., *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 88, l. 45, 58.

⁴⁴ Žemaičių apygardos vado V. Montvydo-Žemaičio 1951 m. sausio 10 d. įsakymas Nr. 1 gyventojams, *ibid.*, f. K-5, ap. 2, b. 12, l. 8.

⁴⁵ Kęstučio apygardos vado A. Bakšio-Germanto 1951 m. vasario 16 d. įsakymas apygardai, GAME, GEK 4630, inv. Nr. 424, l. 628.

⁴⁶ Žemaičių apygardos vado V. Montvydo-Žemaičio 1951 m. gruodžio 30 d. įsakymas apygardai Nr. 12, LYA, f. K-5, ap. 2, b. 12, l. 9.

⁴⁷ Žemaičių apygardos vado V. Montvydo-Že-

maičio 1953 m. sausio 1 d. tarnybinis raštas BUV ir ŠAV apie Žemaičių apygardos veiklą ir nuostolius 1952 m., *ibid.*, l. 25–26.

⁴⁸ Informacijos apie buržuazinių nacionalistų nužudytus asmenis ir teroristinę veiklą visoje Lietuvos teritorijoje 1950–1953 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 88, l. 89–90.

⁴⁹ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 14 d. tarnybinis raštas SSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. lt. L. Canavai, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 56/30(397), l. 1–4.

⁵⁰ M. Pocius, „Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: represinių struktūrų nuostoliai ir civilinių gyventojų netektys“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, Vilnius, 1998, p. 198–222.

⁵¹ LSSR MGB ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 liepos mėn. tarnybinis raštas LKP(b) sekretoriui A. Sniečkui apie priemones likviduojant buržuazinių nacionalistų ginkluotą gaują Lietuvos SSR nuo 1952 m. sausio 1 d. iki 1952 m. liepos 1 d., LYA, f. K-1, ap. 10, b. 141, l. 296–298.

⁵² LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1953 m. gegužės 18 d. pažyma apie banditinius antpuolius Lietuvos SSR per 1952 m., *ibid.*, ap. 3, b. 56/44, t. 1, l. 224.

⁵³ *Lietuvos TSR istorija*, p. 203–206.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 209.

⁵⁵ LLKS Tarybos biuletenis Nr. 2, 1950 m. liepos mėn., LYA, f. K-5, ap. 2, b. 18, l. 5.

⁵⁶ *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Laisvės kovos 1944–1953 metais*, sud. D. Kuodytė, A. Kašėta, Kaunas, 1996, p. 357.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 357.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 357–358.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 358.

⁶⁰ LLKS Baudžiamųjų nuostatų projektas, *LLKS teisiniai norminiai...*, p. 102.

⁶¹ A. Ramanausko 1956 m. gruodžio 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 265, l. 24.

⁶² A. Ramanausko 1957 m. gegužės 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 1, l. 95.

⁶³ Laikiniai einančio apygardos vado pareigas V. Vitkausko-Saidoko 1949 m. sausio 10 d. įsakymas, *Lietuvos partizanų Tauro...*, p. 343–344.

⁶⁴ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1949 m. rugsėjo mėn. pažyma apie banditinius antpuolius LSSR teritorijoje nuo 1949 m. gegužės 1 d. iki 1949 m. rugsėjo 9 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 318, l. 87–89.

⁶⁵ Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Pužo-Gintaro 1950 m. gruodžio 5 d. raportas Nr. 150 apygardos vadui V. Vitkauskui-Saidokui, Tremties ir rezistencijos muziejaus archyvas (toliau – TRMA), 3 rinkinys, GEK-1608.

⁶⁶ Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Pužo-Gintaro 1950 m. liepos 26 d. įsakymas rinkinei, *Lietuvos partizanų Tauro...*, p. 433–434.

⁶⁷ Tauro apygardos Žalgirio rinktinės vado Sakalo 1951 m. rugpjūčio 5 d. įsakymas Nr. 6 rinkinei, GAME, PJ (DK-2), 1, S GEK 4035, inv. Nr. 851.

⁶⁸ Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Šermukšnio-Žilvino 1952 m. rugsėjo 15 d. įsakymas Nr. 12 rinkinei, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 226, l. 254.

⁶⁹ LLKS gynybos pajėgų štabo Žvalgybos skyriaus viršininko J. Lukšos-Mykolaicio 1951 m. birželio 15 d. instrukcija Nr. 4 dėl persekiojamų ir baudžiamų asmenų, GAME, LSSR VSK prie Ministrų Tarybos sudarytas partizanų dokumentų rinkinys Nr. 2, l. 234–236.

⁷⁰ LSSR valstybės saugumo ministro D. Jefimovo 1949 m. sausio 9 d. spec. pranešimas SSSR valstybės saugumo ministrui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 324, l. 16.

⁷¹ Ibid.

⁷² N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.* (toliau – N. Gaškaitė ir kt., *Lietuvos partizanai...*), Kaunas, 1996, p. 355.

⁷³ LSSR MGB A skyriaus 1-ojo poskyrio viršininko majoro Suchodolskio (Suchodolskij) 1950 m. kovo 5 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 377, l. 99.

⁷⁴ N. Gaškaitė-Žemaitienė, „MGB-KGB agentūra...“, p. 103.

⁷⁵ N. Gaškaitė ir kt., *Lietuvos partizanai...*, p. 386.

⁷⁶ Saugumiečiai vartojo rusišką terminą „dvorušničiat“ – veidmainiauti, dviveidžiauti, t. y. dirbti abiem pusėms.

⁷⁷ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. birželio mėn. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 144, l. 11–14.

⁷⁸ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 14 d. tarnybinis raštas SSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. lt. L. Canavai, ibid., ap. 3, b. 56/30(397), l. 1–4.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² Iš viso 1944–1946 m. buvo legalizuota apie 36 tūkst. žmonių.

⁸³ *Lietuvos TSR istorija*, p. 147.

⁸⁴ A. Ramanauskas-Vanagas, op. cit., p. 319–320.

⁸⁵ Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Pužo-Gintaro 1950 m. gruodžio 5 d. raportas Nr. 150 apygardos vadui V. Vitkauskui-Saidokui, TRMA, 3 rinkinys, GEK-1608.

⁸⁶ Tauro apygardos Vytauto rinktinės vado A. Matusevičiaus-Neptūno 1950 m. balandžio 12 d. operatyvinis įsakymas Nr. 1 rinkinei, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 229, l. 92.

⁸⁷ Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Pužo-Gintaro 1950 m. gruodžio 5 d. raportas Tauro apygardos vadui V. Vitkauskui-Saidokui, TRMA, 3 rinkinys, GEK-1610.

⁸⁸ *Lietuvos partizanų Vytauto...*, p. 321–334.

⁸⁹ Ibid., p. 322–323.

⁹⁰ Ibid., p. 324.

⁹¹ Ibid., p. 324–325.

⁹² Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Pužo-Gintaro 1950 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 21 rinkinei, *Lietuvos partizanų Tauro...*, p. 425–426.

⁹³ Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado A. Pužo-Gintaro 1950 m. spalio 7 d. raportas apygardos vadui V. Vitkauskui-Saidokui, TRMA, 3 rinkinys, GEK-1614.

⁹⁴ Kėstučio apygardos Šalnos tėvūnijos (Aušrelės būrio) vado S. Jurgaičio-Žemaičio ir štabo Visuomenės skyriaus viršininko V. Dautarto-Žaibo 1952 m. kovo 17 d. įsakymas grandies vadui Drąsuoliui, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 223, l. 231.

⁹⁵ Žemaičių apygardos vado V. Montvydo-Žemaičio 1951 m. gruodžio 30 d. įsakymas apygardai Nr. 12, ibid., f. K-5, ap. 2, b. 12, l. 9.

⁹⁶ Valstybės saugumo darbuotojo mjr. G. Čvanovo išrašas iš archyvinės bylos Nr. 46/33, saugomos KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos, apie banditinius išpuolius, įvykdytus ginkluotų nacionalistinių gaujų dalyvių, veikusių Lietuvos SSR apskričių teritorijoje nuo 1951 m. sausio 1 d. iki 1951 m. gruodžio 31 d., ibid., f. 3377, ap. 55, b. 88, l. 137.

⁹⁷ D. Kuodytė, „Vyčių sąjunga“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 7, p. 84–134.

Mindaugas Pocius

FIGHT OF THE LITHUANIAN PARTISANS AGAINST COLLABORATION IN 1949–1953

Summary

The last period of resistance (1949–1953) is characterized by the extenuation of the underground forces and weakening of the struggle against collaboration. Even though the number of treasons and a scale of collaboration increased, support of the public to the partisans decreased significantly. Sentiments of the adaptation to the existing situation encompassed the broad layers of society, therefore the methods and measures of the partisan fights became mitigated. Verbal and written warnings prevailed. Death penalties most often were imposed on the most ardent helpers of authorities. Collectivization and Sovietization was nearing completion at the end of 1951; repressions against the collaborators with authorities lost importance and meaning.

In 1949, LLKS (Lithuanian Fight for Freedom Movement), as the supreme political and military government of Lithuania, made acts, which regulated public relations, uniform, and finally legally enforced the procedure of execution of penalties on the persons accused of collaboration. In judging the persons, suspected of collaboration and criminal crimes, all districts had to be strictly guided by the LLKS Penal Statute.

Data identified during investigation and provided in tables reveal that in the last years of resistance, the fight in the essence was directed against party and Soviet activists as well as civil people accused of collaboration. Attacks against MGB officials, MGB Army military men, MVD employees and “stribai” became a matter of minor importance.

Analysis of new historical sources does not confirm the version which is imprinted in the historic consciousness of the public about the degeneration of the resistance in the last years because of the more frequent senseless massacre of civil people and their families. On the contrary, it is possible to speak about the considerably softer tactic of the fight against collaborators, as compared to the years 1946–1948. The terrorist actions (family massacre) and excesses against civil and Soviet activists reduced in number. At the last stage of the fight, the underground almost did not exercise broad-scale punitive actions not only because the ranks of partisans became less, but also owing to the changes in the punitive policy in respect of the collaborators.

KGB propagandinės akcijos prieš politinę lietuvių išeivijos veiklą XX a. septintajame–devintajame dešimtmečiais

Šio darbo tikslas – apžvelgti propagandines priemones, kurias KGB pasitelkė prieš išeivius ir jų užsienyje vykdomą Lietuvos laisvinimo politiką; išskirti kultūros, meno ir mokslo sritis, kuriomis buvo siekiama pasinaudoti skleidžiant komunistinę ideologiją, politiką ir sovietinės Lietuvos laimėjimus; įvertinti šių propagandinių akcijų poveikį.

IVADAS

1940 m. Sovietų Sąjunga okupavo ir aneksavo Lietuvą. Tuo pačiu metu ji siekė savo agresyvius veiksmus pateikti tarptautinei bendruomenei kaip savanorišką Lietuvos įstojimą į SSRS. Vieni iš svarbiausių lietuvių išeivijos organizacijų uždavinių buvo kovoti už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, remti antisovietinį ginkluotą ir neginkluotą pasipriešinimą sovietinėje Lietuvoje, paviešinti sovietinės okupacinės valdžios Lietuvoje vykdomus nusikaltimus, aktualizuoti Lietuvos ir kitų Baltijos šalių okupacijos klausimą tarptautiniu lygmeniu ir taip siekti tarptautinės bendruomenės paramos atkuriant nepriklausomybę. XX a. septintasis dešimtmetis yra svarbus laikotarpis išeivijos kovoje dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Dėl Vakarų abejingumo Baltijos šalių

likimui išeivijos veikloje 1961 m. buvo jaučiamas šio toks sąstingis, tačiau jis truko neilgai. 1962 m. išeiviai pradėjo JAV valdžios institucijoms rašyti rezoliucijas dėl Baltijos šalių okupacijos. Kartu jie suvokė, kad vien reikalavimais ir prašymais JAV imtis veiksmų nieko nepasieks. Reikėjo konkrečiais faktais įrodyti sudėtingą padėtį okupuotoje Lietuvoje. Lietuvių išeiviams pavyko nemažai nuveikti. 1962 m. išeivius priėmė JAV prezidentas Johnas Kennedy'is. 1965–1966 m. JAV Kongresas ir Atstovų Rūmai priėmė rezoliucijas, smerkiančias Baltijos šalių okupaciją. 1967 m. išeivijos organizacijos 1968-uosius (tada sukako 50 metų nuo nepriklausomos Lietuvos valstybės paskelbimo 1918 m.) paskelbė Laisvės kovų metais ir siekė suaktyvinti Lietuvos laisvės kovą¹. Norėdama aktualizuoti ir internacionalizuoti Baltijos šalių okupacijos klausimą, išeivija pasinaudojo ir 1975 m. Helsinkio sutartimi. Per Europos valstybių atstovų susitikimus, kuriuose buvo analizuojama, kaip laikomasi Helsinkio susitarimo, išeiviai organizavo įvairias akcijas, primenančias neišspręstą Baltijos šalių okupacijos klausimą.

Politinė lietuvių išeivijos veikla formavo neigiamą Sovietų Sąjungos įvaizdį, o tai negalėjo neatkreipti KGB dėmesio. Vienas iš svarbiausių KGB žvalgybos ir ideologinės

kontržvalgybos padalinių uždavinių buvo susilpninti ir pralaužti išeivių vykdomą Lietuvos laisvinimo politiką, trukdyti jiems kelti Lietuvos okupacijos klausimą tarptautiniu lygmeniu, skaldyti užsienio lietuvių pajėgas. Sovietinei valdžiai buvo svarbu pakeisti išeivijos požiūrį į Sovietų Lietuvą ir taip pakirsti jos vykdomą nepripažinimo politiką. Nuo septintojo dešimtmečio sovietinis saugumas kovai su politine išeivijos veikla vis dažniau pasitelkdavo tokias ideologinio poveikio ir viešąją nuomonę formuojančias priemones kaip propaganda, kontrpropaganda ir kompromitavimas.

Ideologinės ir propagandinės sovietų akcijos sulaukė nemažo istorikų ir politologų dėmesio kaip svarbi SSRS užsienio politikos dalis. Išskirtini Suzanne's Labin², Martino Ebono³, Johno C. Clewso⁴, Raymondo Sleeperio⁵, I. V. Kiseliovo⁶, Oliverio Thomsono⁷ darbai, tiriantys sovietinės propagandos ir dezinformacijos taikymą. Jie analizuoja propagandos vietą ir vaidmenį įgyvendinant SSRS vidaus ir užsienio politiką. Autorių pateikiami propagandinių ir dezinformacinių akcijų pavyzdžiai rodo būdus ir kanalus, kuriais buvo skleidžiama sovietinei valdžiai palanki informacija.

Lietuvių istoriografijoje propagandinės ir ideologinės KGB akcijoms prieš išeiviją skiriama nedaug dėmesio. Kiek daugiau domimasi išeivių kompromitavimu. Jis irgi laikytinas propagandos forma. Paminėtini Juozo Banionio⁸ tyrimai, Juozo Starkausko⁹, Arvydo Anušausko¹⁰, Kristinos Burinskaitės¹¹ publikacijos. Arūnas Streikus¹² apibūdina išeivijos ir Sovietų Lietuvos kultūrinių santykių dinamiką bei įvertina sovietinės propagandos ir kompromitavimo svarbą ir KGB indėlį.

Šis straipsnis remiasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) KGB 1-ojo (žvalgybos) skyriaus veiklos dokumentais. Šis skyrius vykdė propagandines akcijas Vakarų

valstybėse. Kartais jam talkino ir 5-asis skyrius, atsakingas už ideologinę kontržvalgybą, ir 2-asis vidaus kontržvalgybos skyrius. KGB 1-ojo skyriaus planai, ataskaitos, agentūriniai pranešimai atskleidžia, kokių tikslų KGB siekė, kokie faktai buvo panaudojami propagandai ir kontrpropagandai. Informacijos apie KGB vykdomas akcijas galima rasti ir LSSR KGB pirmininko ataskaitose LKP CK. Labai informatyvūs Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugijos „Tėviškė“ dokumentai, kurie atspindi propagandinių akcijų vykdymą Lietuvoje ir užsienyje per žiniasklaidą ir turizmą.

KGB PROPAGANDINIŲ AKCIJŲ TIKSLAI IR SKLAIDOS FORMOS

Sovietinė valdžia propagandą laikė svarbia užsienio ir vidaus politikos įgyvendinimo priemone. Propaganda naudota nuo pat SSRS įkūrimo, tačiau ypač aktyviai ją imta taikyti nuo šeštojo dešimtmečio, kai pasikeitė SSRS vidaus ir tarptautinė padėtis. KGB irgi ėmė keisti savo veiklos taktiką. Šalia represijų jis pasitelkė ir ideologinio poveikio priemones. Jurijui Andropovui 1967 m. tapus SSRS KGB pirmininku, propagandos ir kitų ideologinio poveikio priemonių taikymas buvo dar labiau akcentuojamas. Komunistų partija ir KGB gerai suvokė informacijos, propagandos ir manipuliavimo viešąją nuomonę galimybes ir privalumus. Atitinkamai suformuota visuomenės nuomonė galėjo paveikti ir Vakarų demokratinių šalių vyriausybių, kurios, priešingai nei totalitarinėse valstybėse, reaguoja į visuomenės nuomonę, sprendimus. Tokiomis priemonėmis sovietinė valdžia tikėjosi įgyvendinti savo užsienio politikos uždavinius.

KGB taikė įvairius viešosios nuomonės formavimo metodus, pasitelkdamas vadinamąsias aktyviasias priemones (*active*

measures) – propagandą, kompromitavimą, gandus ir t. t. Sovietinis saugumas naudojo propagandą, kad formuotų neigiamą tarptautinės bendruomenės viešąją nuomonę apie lietuvių išeivijos politinę veiklą. Diskredituodamas ir iškraipydamas išeivijos veiklų idėjas, suteikdamas jų veiklai neigiamą atspalvį, sovietinis saugumas siekė mažinti jų rėmėjų gretas ar patraukti juos į savo pusę. Propagandinių akcijų taikinyb buvo ne tik tarptautinė bendruomenė, bet ir išeivijos organizacijos. Propaguojant sovietinės Lietuvos laimėjimus buvo norima formuoti teigiamą išeivijos požiūrį į SSRS, jos vykdomą politiką, ideologiją ir santvarką. Sovietinė valdžia taip siekė pralaužti izoliacinę išeivijos politiką, kad ji užmegztų glaudesnius ryšius su Lietuva, bei paneigti išeivių skleidžiamą informaciją apie SSRS kaip melagingą ir neatitinkančią tikrovės. Paviešindamas arba tendencingai iškraipydamas istorijos faktus, KGB siekė sukiršinti išeivijos organizacijas tarpusavyje. Veiksmus, kurių KGB ėmėsi prieš išeivius, lėmė įsitikinimas, kad išeiviai ir Lietuvos kitaminčiai yra Vakarų įrankis kovoje prieš SSRS, kad jie, skleisdami vakarietiškas vertybes, gyvenimo būdą ir ideologiją SSRS viduje, kompromituoja socializmą, socialistinę santvarką ir pakerta socialistinių šalių vienybę¹³. Taigi KGB buvo aktualu skleisti propagandą tarp atvykstančių į Lietuvą užsieniečių, studentų, meno žmonių, bandant juos palenkti į savo pusę, o esant galimybei – užverbuoti ar panaudoti savo propagandinėse akcijose.

Propagandinės akcijos buvo vykdomos pasitelkiant įvairias priemones. Ypač didelę reikšmę KGB teikė spaudai ir kitoms žiniasklaidos rūšims. Propagandinėms akcijoms vykdyti KGB pasitelkė Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugiją „Tėviškė“. Ši draugija tarpininkavo leidžiant prosovietinius leidinius, rengė straipsnius spaudai, organizavo renginius ir turistines

keliones į Lietuvą. KGB propagandinės akcijos buvo glaudžiai susijusios su išeivijos kompromitavimu. Tai akivaizdžiai matyti iš „Tėviškės“ 1966 m. suformuluotų propagandinių akcijų tikslų „vykdyti propagandą ir kontrpropagandą tarp išeivijos, skatinti tėvynės meilę, artinti su tėvyne, atitraukti nuo išeivijos, kompromituoti išeivių organizacijas ir jų politines akcijas“¹⁴. Propagandinės akcijos dažniausiai buvo vykdomos per respublikinės spaudos leidinius „Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“, „Gimtas kraštas“ ir per užsienyje leidžiamus komunistinius ar prokomunistinius laikraščius, tokius kaip „Laisvė“, „Vilnis“, „Vienybė“ ar Vokietijoje leidžiamas „Nemuno kraštas“. Sovietinės Lietuvos laimėjimų propagandai buvo naudojamas ir turizmas. Sovietinė valdžia buvo ypač suinteresuota, kad Lietuvą aplankytų garsūs išeiviai. Kultūriniai ir moksliniai maiškai irgi buvo panaudojami propagandiniais tikslais. Į turistų grupes KGB infiltruodavo savo darbuotojus ar agentus, turinčius atitinkamą legendą. Jie vykdavo ne tik žvalgybines, bet ir propagandines užduotis, netgi būdavo tam atitinkamai rengiami. Štai prieš kelionę kartu su Jaunimo teatro trupe į JAV 1987 m. KGB operatyvinis darbuotojas buvo instruktuojamas tokiomis politikos ir istorijos temomis kaip sovietinės valstybės kursas, pertvarka, SSRS ir JAV santykiai. Taip jis turėjo pasirengti galimai diskusijai su išeiviais apie revoliucinius 1918 ir 1940 m. įvykius, partizaninį judėjimą, Sovietų Lietuvos ekonomikos, mokslo ir kultūros laimėjimus¹⁵ ir bandyti pakeisti išeivių nuomonę apie Sovietų Lietuvą. KGB siekė panaudoti ir asmeninius žmonių ryšius su išeiviais. Per agentus ir patikimus asmenis siųsdavo laiškus, propagandinę literatūrą, nuotraukų reprodukcijas, magnetofono juostas, mėgėjiškus kino filmus ir kitą medžiagą, kuri turėjo iliustruoti sovietinės sistemos laimėjimus¹⁶. Sovietinė valdžia panaudojo

kultūrą ir mokslą ne tik savo laimėjimams propaguoti, išeivijos veiklai diskredituoti, bet ir kultūriniam išeivijos poveikiui Lietuvos inteligentams neutralizuoti¹⁷.

KGB ne tiek siekė propaguoti sovietinės Lietuvos laimėjimus, kiek norėjo diskredituoti ir skaldyti išeiviją, pakenkti Lietuvos laisvinimo veiklai.

KGB PROPAGANDINĖS AKCIJOS ŽINIASKLAIDOJE

Spauda ir knygų leidyba. Spaudos svarbą propagandinėms akcijoms pabrėžė ir vienas iš „Tėviškės“ prezidiumo narių Pranas Petronis, teigdamas, kad per spaudą „eina mūsų balsas“¹⁸. Turbūt geriausiai KGB su spauda siejami tikslai atsiskleidžia LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus rašte apie leidinį „Nemuno kraštas“. Jame teigiama, kad „siekiant pagilinti esamus išeivijos prieštaravimus, kompromituoti jų vadus, propaguoti Lietuvos SSR pasiekimus 1964 m. įkurtas „Nemuno kraštas“¹⁹. Užsienio skaitytojams buvo skirtas ir Lietuvoje leidžiamas laikraštis „Gimtas kraštas“. KGB stengėsi, kad sovietinei valdžiai palankių straipsnių pasirodytų ir kituose išeivijos leidiniuose, pavyzdžiui, „Santaros-Šviesos“ leidžiamuose „Akiračiuose“, „Metmenyse“ ir kitur. Siekiant praplėsti skaitytojų ratą, buvo norima, kad prosovietiniai laikraščiai, ypač „Gimtas kraštas“, pasirodytų ir anglų kalba²⁰. Propaguoti sovietinės Lietuvos pasiekimams buvo pasitelkiami ne tik užsakyti, KGB ir kitų propagandistų parengti straipsniai, bet ir vizualioji medžiaga. Štai periodiniam leidiniui „Tėvynės balsas“ „Tėviškė“ ketino perduoti nuotraukų serijas „Vaizdai iš Lietuvos“, „Statanti Lietuva“. Buvo publikuojami pasakojimai apie Lietuvos kultūros darbuotojus, pramonę, sportą, mokyklų gyvenimą, spausdinami grožinės literatūros kūriniai.

Propagandinėms akcijoms buvo pasitelkiami ir reemigrantai. Jų grįžimo į Lietuvą istorijos turėjo paliudyti geras gyvenimo sovietinėje Lietuvoje sąlygas²¹. Spauda buvo panaudojama ir sovietinės politikos propagandai, formuojant teigiamą SSRS įvaizdį ir darant spaudimą tarptautinei bendruomenei. Pavyzdžiui, KGB 1-asis skyrius per objektą „Krasavec“ planavo pateikti Italijos spaudai straipsnį, kuriame buvo teigiama, kad tik nuo gerų SSRS ir Vakarų valstybių santykių priklauso tolesnė pertvarkos eiga, Katalikų bažnyčios ir Sąjūdžio padėtis, todėl išeivija turinti paveikti JAV prezidento George'o Buscho administraciją, paspartinti derybas, ypač dėl nusiginklavimo. Katalikų bažnyčia, pasinaudodama savo autoritetu, turinti aktyviai įsitraukti į kovą už taiką²². Taip išeivijai ir Katalikų bažnyčiai buvo daromas netiesioginis spaudimas remti SSRS politiką. Į užsienį, ir ypač, KGB terminais kalbant, liberaliai, t. y. prosovietškai, nusiteikusiai išeivijai, buvo reguliariai siunčiama įvairios politinės medžiagos: komunistų partijos suvažiavimų, plenumų, sesijų, partijos vadovų kalbos²³. Štai 1978 m. pagrindinis propagandinės veiklos baras buvo propaguoti ir aiškinti lietuvių išeiviams naująją LSSR konstituciją²⁴, ypač išryškinant joje įtvirtintas socialines teises.

1987–1989 m. atėjus pertvarkai, respublikos gyventojai ir išeiviai ėmė kelti svarbius XX a. Lietuvos istorijos klausimus, kurie sovietinės valdžios buvo tendencingai iškraipyti arba nutylėti. KGB irgi nutarė pateikti savą įvykių interpretaciją. Spauldoje pasirodė straipsnių, neva atskleidžiančių nepriklausomos Lietuvos valdžios bendradarbiavimą su nacistine valdžia, kuriuose bandoma visuomenei įteigti, esą ginkluotas pasipriešinimas buvo inspiruotas vokiečių, arba atskleisti žymių nepriklausomos Lietuvos veikėjų orientaciją į SSRS²⁵. Taip lietuvių sovietinė valdžia su KGB pagalba siekė

diskredituoti kitaminčių tiesos paieškas ir buvusios nepriklausomos Lietuvos santvarką. KGB inicijavo straipsnius, kurie turėjo atgrasinti nuo siekio atkurti nepriklausomą Lietuvą ir patvirtinti Lietuvos įstojimo į SSRS teisėtumą. Pavyzdžiui, po KGB darbuotojų spaudimo operatyviniam objektui „Tarui“ leidiniui „Argumentai ir faktai“ buvo parengtas straipsnis apie tai, kokią didžiulę ekonominę žalą Lietuva patirtų išstodama iš SSRS. Vokietijoje leidžiamam laikraščiui „Nemuno kraštas“ nusiūsta medžiaga, neva įrodanti Baltijos šalių įstojimo į SSRS teisėtumą²⁶.

Sovietinė valdžia labai operatyviai reagojo į išeivijos skleidžiamą neigiamą informaciją apie Sovietų Lietuvą. Ji pasitelkė įvairius menininkus, kultūros veikėjus, teisininkus ir ekonomistus rengti propagandinei literatūrai apie sovietinės Lietuvos pasiekimus²⁷. Didelio atgarsio tarp išeivių sulaukė „Tėviškės“ platinamos anglų, rusų ir lietuvių kalbomis išleistos buvusių KGB agentų knygos: Juozo Mikuckio (agento „Tuvimo“) „Šioje ir anoje pusėje“, Juozo Jakaičio „Išdavystės keliu“, Vytauto Alseikos (agento „Oresto“) „Trys dešimtmečiai emigracijoje“. Visos jos buvo nukreiptos prieš pagrindines išeivijos organizacijas, ypač prieš Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą (toliau – VLIK'as). Taip pat buvo leidžiamos ir platinamos knygų ir dokumentų serijos „Faktai kaltina“, „Dokumentai kaltina“ apie partizaninį judėjimą, išeivijos organizacijas ir Katalikų bažnyčią. Šios knygos ir dokumentų rinkiniai irgi buvo nukreipti prieš išeivijos organizacijas, tendencingai interpretavo Lietuvos istorijos faktus ir diskreditavo Lietuvos laisvinimo veiklą.

Vietinių ir išeivijos autoritetų panaudojimas sovietinei propagandai ir kontrpropagandai. Žymių išeivių ar nepriklausomos Lietuvos veikėjų pasisakymai spaudoje buvo dar vienas propagandos ir išeivijos

kompromitavimo būdas. Paminėtini nepriklausomos Lietuvos veikėjų Juozo Keliuočio ir Vlodo Tiškaus-Tiškevičiaus straipsniai apie sovietinės kultūros ir ūkio pasiekimus. Pažymėtina, jog KGB spaudė šiuos žmones pasisakyti spaudoje. Pavyzdžiui, J. Keliuotis²⁸ pasmerkė išeivijos bandymus panaudoti kultūrinį bendradarbiavimą „piktiesiems“ tikslams, kurie nukreipti prieš Sovietų Sąjungą. V. Tiškus-Tiškevičius²⁹ kreipėsi į išeivijos jaunimą kritikuodamas tariamus išeivijos prasimanymus apie Sovietų Lietuvą³⁰. Taip KGB per žymius menininkus ir visuomenės veikėjus siekė kompromituoti išeivijos organizacijas ir atitraukti jaunimą nuo politinės veiklos. Tai sulaukė nemažos ir nevienareikšmės išeivių reakcijos. KGB šių straipsnių poveikį įvertino taip: „Išeivija nutraukė su jais ryšius. [...] To mes ir siekėme.“³¹ Tai tik dar kartą įrodo, kad sovietinės Lietuvos pasiekimų propaganda buvo glaudžiai susijusi su išeivijos ir Lietuvos kitaminčių kompromitavimo akcijomis.

Propagandai buvo pasitelkiami ne tik žymūs vietiniai asmenys, bet ir išeivijos atstovai. Taip norėta parodyti, kad ne visi išeiviai atmeta bendradarbiavimą su sovietine Lietuva, kad yra ir tokių, kurie demonstruoja savo nepasitenkinimą ir nepritarimą išeivių nuostatai nepripažinti sovietinės Lietuvos. KGB siekė prisivilioti į Lietuvą vieno iš lietuvių išeivijos laikraščių redaktorių, kad būtų galima jį panaudoti propagandinėse akcijose prieš lietuvių išeivius³². Norėdamas paskatinti išeivius užmegzti glaudesnius ryšius su Sovietų Lietuva ar net į ją sugrįžti, KGB talkininkavo sovietinėms institucijoms leidžiant Lietuvoje buvusių pažangių ir liberalių rašytojų Jono Meko ir Mariaus Katiliškio, kitų išeivijos menininkų darbus, kurie išreiškia tėvynės ilgesį ir atskleidžia išeivio likimo neperspektyvumą³³. Sovietinė valdžia padėjo Antanui Bimbai 1967 m. išleisti knygą apie Lietuvą „Klesti Nemuno kraštas: Lietu-

va 1945–1967“. KGB spaudos biuro 1989 m. ataskaitoje pažymima, kad per agentą „Tiesai“ buvo parengtas interviu su išeivijos dailininku Vytautu Jonynu ir kolekcininku Mykolu Žilinsku. 1990 m. planuose buvo numatyta, be įvairių straipsnių istorine tematika, suorganizuoti „Tėviškės“ veikloje dalyvaujančių Vytauto Jonyno, Zenono Rekašiaus, Leopoldo Mockūno, I. Gintauto pasisakymus spaudoje, kuriuose jie pasmerktų ekstremizmą ir nacionalizmą ir ragintų taikiai spręsti klausimus³⁴. Ekstremistiniais veiksmais čia buvo laikoma Sąjūdžio, Lietuvos laisvės lygos ir kitų kova už nepriklausomybę. LSSR KGB 1-ojo skyriaus veiklos pagal EM liniją (lietuviškoji išeivija) 1989 m. ataskaitoje pateikiami propagandinio darbo rezultatai: per agentus „Karalių“ ir „Justiną“ „Tiesoje“ ir „Gimtajame krašte“ buvo publikuotas interviu su autoritetingu tarp išeivių vyskupu Pauliumi Baltakiu, kuriame jis ragino susitaikyti su esama padėtimi, be kita ko, ir su Lietuvos įstojimu į SSRS. Vyskupas taip pat pasisakė prieš ekstremistinius veiksmus³⁵.

KGB buvo svarbu užmaskuoti savo vaidmenį šiose akcijose. Todėl buvo prisidengiama trečiaisiais asmenimis, ypač siekiant sukiršinti išeivijos organizacijas, griauti jas iš vidaus. KGB norėjo parodyti, kad ne visi išeiviai patenkinti „Santaros-Šviesos“ politika ir veikla, ir planavo parengti anoniminių – neva organizacijos nario – straipsnį, išreiškiantį nusivylimą jos veikla³⁶. O siekiant diskredituoti išeivijos veikloje aktyviai besireiškiančius buvusios nepriklausomos Lietuvos veikėjus numatyta respublikinėje ir sąjunginėje spaudoje publikuoti „čekų diplomato užrašus“ apie 1926 m. perversmą, atskleisti „tikrąjį“ nepriklausomos Lietuvos lyderių veidą, tuometinę jų orientaciją į nacistinę Vokietiją³⁷. Būtina įvertinti ir šių akcijų kontekstą, mat tuo metu JAV vyko karinių nusikaltėlių, Antrojo pasaulinio karo metais bendradarbiavusių su nacistais,

paieškos. Šia medžiaga KGB norėjo mesti šešėlį ant išeivijos ir jos veiklos.

Nors spauda buvo pagrindinė sovietinės propagandos sklaidos forma, pasitelkta ir televizija, radijas bei kinas. Buvo kuriamos išeivijai skirtos televizijos laidos apie įvairias vidaus ir užsienio politikos aktualijas, kuromis siekta paneigti tiek išeivių, tiek Lietuvos kitaminčių pasauliui platinamą informaciją apie sovietų politiką ir nusikaltimus. Išeivijai skirtose rubrikoje „Mūsų nuomonė“ buvo aptariamos tokios vidaus politikos ir aktualijų temos kaip žmogaus teisių gynimas, disidentai, sovietinio deputato statusas ir t. t. Parengtos laidos „Šmeižikai teisiųjų suole“ apie Antaną Terlecką ir Julijų Sasnauską, keturiasdešimties laidų ciklas prieš antikomunizmą ir jo ruporus Vakarų spaudoje ir televizijoje. Akademikas Juozas Jurginis sukūrė istorinės tematikos laidų ciklą „Istorija mūsų akimis“. Pasirodė laidų, nukreiptų prieš „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ neva skleidžiamą melą. Rubrika „Pasaulis Lietuvoje ir Lietuva pasaulyje“ turėjo nušviesti sovietinės Lietuvos pasiekimus, joje dalyvaudavo užsienio svečių. Taip pat buvo parengta laidų apie sovietinę tikrovę, „dviejų tautų draugystę“ (vienoje jų kalbėjo ir V. Alseika³⁸), propagandinių dokumentinių filmų apie Lietuvą, jos kultūrą, žmones („Mes – Lietuva“, „Dainų šventė“)³⁹. Dokumentinis filmas „Aš, Alseika“ turėjo diskredituoti VLIK'ą⁴⁰. Į užsienį buvo siunčiami ir meniniai filmai: 1978 m. į Vokietiją nusiųsta „Velnio nuotaka“. Nuo 1964 m. užsieniečiams kasdien buvo transliuojama vienos valandos radijo laida apie tarptautinius įvykius bei SSRS ir LSSR gyvenimą⁴¹. Propaguoti sovietinės Lietuvos pasiekimams pasitelktos ir parodos, festivaliai. Per „Tėviškės“ draugiją buvo organizuojamos Lietuvos grafikos parodos Vakarų Vokietijoje, Čikagoje, Londone ir Geteborge, knygų paroda Hamburge, lietuviškų filmų festivalis Niujorke⁴².

Taigi KGB pasinaudojo Vakaruose gyvuojančia žodžio laisve vykdyti savo propagandinėms akcijoms, nušviečiančioms tariamus socialistinės sistemos pasiekimus, ir skleisti melui apie lietuvių išeiviją.

MENO VERTYBIŲ SUSIGRĄŽINIMAS PROPAGANDINIŲ AKCIJŲ KONTEKSTE

Meno ir kitų kultūros vertybių susigrąžinimas irgi buvo panaudojamas sovietinei propagandai, kiršinti išeivijai bei pralaužti jos vykdomai izoliacinei politikai. Vakaruose gyvenantys lietuvių išeiviai buvo sukaupę vertingas meno ir istorinių vertybių kolekcijas. Sovietinė valdžia siekė susigrąžinti jas į Lietuvą, atitraukti menininkus nuo dalyvavimo politinėje išeivijos organizacijų veikloje ir taip sustiprinti jų ryšius su Lietuva. Įkurtas Kultūros fondas meno vertybėms susigrąžinti. Jis siekė per „Tiesos“ ir „Moscow News“ korespondentą Vilių Kavaliauską⁴³ susigrąžinti meno kūrinius iš V. Jonyno, Adomo Galdiko, Kazimiero Žoromskio, Viktoro Vizgirdo, Magdalenos Stankūnienės. KGB irgi bandė panaudoti šį fondą savo tikslams. LKP ir KGB labai stengėsi įkalbėti M. Žilinską, kuris 1933–1936 m. buvo Valstybės saugumo departamento Spaudos skyriaus viršininkas, o vėliau dirbo Ministro Pirmininko kanceliarijoje⁴⁴, grąžinti savo meno kolekciją į Lietuvą bei panaudoti tai propagandai formuojant teigiamą išeivijos požiūrį į sovietinę Lietuvą. Įtikinti „Konsulą“ (taip KGB dokumentuose buvo vadinamas M. Žilinskas) grąžinti kolekciją buvo pasiūlytos įvairios priemonės: agentų įkalbinėjimas, materialinė pagalba M. Žilinsko seserims, jo giminaičių kvietimas į Lietuvą, visuomenei žinomų žmonių padėkos laišku inicijavimas⁴⁵. Be to, buvo numatyta išlieti M. Žilinsko biustą, nutapyti jo portretą, pa-

rengti interviu su juo, sukurti apie jį filmą, nusiųsti pas jį Vilniaus universiteto rektorių Joną Kubilių, kad šis įtikintų grąžinti meno kolekciją⁴⁶. Šiomis priemonėmis KGB siekė ne tik įtikinti M. Žilinską, bet ir paskatinti kitus išeivius dalyvauti Kultūros fondo veikloje ir aktyviau bendrauti su sovietine Lietuva.

KULTŪRINIAI IR MOKSLINIAI MAINAI BEI TURIZMAS KAIP SOVIETINĖS PROPAGANDOS TERPĖ

Siekdamas įgyvendinti užsibrėžtus tikslus, KGB taip pat bandė pasinaudoti kultūrinių ir mokslinių mainų bei turizmo teikiamomis galimybėmis. Organizuodama turistines keliones į Lietuvą ir kultūros renginius, sovietinė valdžia bandė pagausinti žmonių, palaikančių SSRS, skaičių bei sukiršinti juos su ta išeivijos dalimi, kuri buvo kategoriškai nusiteikusi prieš bet kokius ryšius su sovietine Lietuva. Lietuvių meno kolektyvų gastrolės JAV, jų atgarsiai išeivijoje rodo, kad kartais KGB pavykdavo įgyvendinti savo planus. Štai 1985 m. Marcelijus Martinaitis, Vytautas Marcinkus, Algimantas Bučys ir Laimonas Noreika, kviečiami „Santaros-Šviesos“, du mėnesius svečiavosi JAV. Čia jie dalyvavo šios organizacijos suvažiavime, literatūros vakaruose. Sovietinis saugumas šią viešnagę įvertino kaip pasisėkusią, nes, pasak KGB, dėl minėtų kūrėjų dalyvavimo suvažiavime nebuvo antisovietinių pasisakymų, o išeivių surengtuose literatūros vakaruose lietuviai kalbėjo apie Lietuvos pasiekimus⁴⁷. Ši kelionė sulaukė nevienareikšmės išeivių reakcijos ir kritikos. „Naujienose“, „Dirvoje“ ir „Darbininke“ pasirodė straipsnių, kaltinančių „Santarą-Šviesą“ kolaboravimu, kad ji išduodanti kovos už nepriklausomybę idėjas ir skaldanti išeiviją. Matydamas tokią reakciją, KGB ir toliau ragino skaldyti išeiviją, kompromituoti išeivius⁴⁸. Agento „Algirdo“ nuomone,

1986 m. JAV vykę operos solistų Virgilijaus Noreikos ir Nijolės Ambrazaitytės koncertai irgi sukiršino išeiviją⁴⁹. Teatrų ir atskirų menininkų gastrolės buvo akylai stebimos KGB. Į tokias keliones visada vykdavo ir agentai arba KGB operatyviniai darbuotojai, veikiantys prisidengę „Tėviškės“ darbuotojų vardu. Štai per Jaunimo teatro gastroles JAV 1988 m. KGB agentai ne tik sekė, su kuo lietuviai bendrauja, bet ir rinko informaciją apie išeiviją⁵⁰.

Tam tikros KGB akcijos buvo nukreiptos ir prieš „Santarą-Šviesą“. Ši organizacija pasisakė už asmeninius ir kultūrinius ryšius su Sovietų Lietuva, tuo tarpu VLIK'as ir kitos konservatyvesnės organizacijos buvo kategoriškai nusiteikusios prieš tokį bendradarbiavimą. KGB savaip interpretavo „Santaros-Šviesos“ siekį palaikyti ryšius su Lietuva ir išvelgė grėsmę sovietinei sistemai dėl šios organizacijos galimos įtakos kitaminčiams Lietuvoje ar galimo šnipinėjimo. KGB manymu, „Santara-Šviesa“ savo ideologinę diversiją perkėlė į Lietuvą. Ji neva rūpinasi lietuvių tauta, bet iš tiesų yra priešiška nusiteikusi sovietinės Lietuvos atžvilgiu⁵¹. Vis dėlto KGB siekė panaudoti šios organizacijos atvirumą savo tikslams. Sovietinis saugumas per propagandines akcijas bandė formuoti kuo palankesnę „Santaros-Šviesos“ narių nuomonę apie sovietinę Lietuvą, skatinti juos aktyviau bendradarbiauti su gimtine bei padaryti organizaciją atviresnę, taip pat ir KGB agentams. Ne mažiau svarbus KGB tikslas buvo panaudoti „Santarą-Šviesą“ kiršinant kitas išeivių organizacijas ir taip skaldyti išeiviją bei trukdyti jos politinei veiklai.

Norint palenkti „Santarą-Šviesą“ į savo pusę, jos nariai per „Tėviškės“ draugiją buvo kviečiami atvykti į Lietuvą. Štai 1987 m. buvo organizuota kelionė, kurios metu į Lietuvą atvyko dvidešimt vienas „Santaros-Šviesos“ narys. KGB rengėsi šiai kelionei. Jis ėmėsi atitinkamų priemonių, kad įgyvendintų savo

operatyvinius ir propagandinius tikslus: per agentus rinkti informaciją apie šios kelionės dalyvius ir išeiviją, užkirsti kelią galimai jų propagandai prieš SSRS ir nelegalios literatūros platinimui. Siekiant parodyti teigiamą sovietinės Lietuvos įvaizdį ir paneigti išeivijos informaciją, turistams buvo suteikta galimybė lankytis įvairiuose istorijos ir kultūros objektuose. KGB norėjo panaudoti šią kelionę propagandiniais tikslams, todėl planavo „Literatūroje ir mene“, „Kultūros baruose“, televizijoje ir radijuje parengti teigiamų išeivių atsiliepimų apie viešnagę⁵². Be abejo, tokie straipsniai ir laidos buvo skirti išeivijai.

Didelį dėmesį KGB skyrė ne vien „Santaros-Šviesos“ narių „ideologiniam apdorojimui“. Norėta paveikti ir visą išeivijos jaunimą, nes, saugumiečių manymu, jaunajai išeivių kartai lengviau daryti poveikį nei senajai. Sutelkti savo dėmesį į jaunimą KGB vertė atlikta išeivijos analizė. Saugumo darbuotojai padarė išvadą, kad senoji išeivijos karta jau nebeturi tokio visuomeninio poveikio emigracijai, o jaunoji karta mažiau dėmesio kreipia į antitarybinius tėvų pasakojimus⁵³. Lietuvių kalbos kursai Vilniaus universitete ir turizmas buvo pagrindinės priemonės, kurių Lietuvoje imtasi darant poveikį išeivijos jaunimui. Iš 1971 m. sovietinės turizmo agentūros „Inturist“ informacinės-propagandinės veiklos ataskaitos galima susidaryti vaizdą, kokiais maršrutais ir į kokius objektus buvo vežiojamas Lietuvoje išeivijos jaunimas ir kiti turistai. Jiems buvo rengiamos propagandinės tematikos ekskursijos. Jie buvo vežami į tikslingai parinktas istorines vietas, tokias kaip Paneriai, supažindinami su sovietinės Lietuvos pasiekimais žemės ūkyje, pramonėje, kultūros ir mokslo srityse, lankydavo Druskininkų kurortą, dalyvaudavo įvairiuose kultūros renginiuose⁵⁴. Norint diskredituoti VLIK'ą, formuoti neigiamą išeivijos nuomonę apie jį, lietuvių

išeiviams jų kelionių Lietuvoje metu buvo surengti susitikimai su V. Alseika, organizuota paroda apie tariamus VLIK'o nusikaltimus⁵⁵. Buvo ribojamas lankytinų vietų skaičius ir lankymosi Lietuvoje laikas. Vilnius, Kaunas, Druskininkai ir Trakai buvo atviri užsienio turistams. 1985 m. „Tėviškė“ nutarė, kad to jau nebepakanka, nes išeiviams norima parodyti Klaipėdą, Palangą, pailginant jų buvimo Lietuvoje laiką iki 7–10 dienų⁵⁶. Tai rodo, kad turistų srautas į Lietuvą didėjo. Užsieniečiai Lietuvoje buvo akylai stebimi KGB agentų. 1986 m. birželio 18 d. kaip „Tėviškės“ svečiai Lietuvoje viešėjo penkiolika lietuvių kilmės jaunuolių. Norėdamas gauti sau naudingos informacijos apie juos (ypač ieškota kompromituojančios medžiagos), užkirsti kelią jiems platinti nelegalią literatūrą, KGB ėmėsi įvairių agentūrinių-operatyvinių veiksmų. Buvo apieškomie svečių viešbučio numeriai, verbuojami iš pačių turistų arba infiltruojami savi agentai. Turistais irgi buvo pasinaudojama išeivijai skirtose propagandinėse akcijose⁵⁷.

Sovietinė valdžia stengėsi trumpam ar visam laikui į Lietuvą pasikviesti garsius išeivijos menininkus, kurie buvo linkę bendrauti su Lietuva ir turėjo autoritetą tarp išeivių⁵⁸. Norėta, kad į Lietuvą atvyktų istorikė Vanda Sruogienė, „Vienybės“ korespondentas Albertas Zalatorius, menotyrininkas Jonas Kreivėnas⁵⁹. Taip sovietinė valdžia ir KGB siekė skatinti žmones lankytis Lietuvoje bei per juos vykdyti propagandines akcijas, iškeliančias Sovietų Lietuvos pasiekimus.

Moksliniai mainai – dar viena KGB veiklos vykdant propagandines ir operatyvines užduotis sritis. KGB pasinaudojo Vilniaus universiteto organizuojamais lietuvių kalbos kursais išeivijos lietuviams rinkdamas informaciją apie išeiviją, verbuodamas agentus ir skleisdamas propagandą. Sovietinio saugumo įsitikinimu, išeiviai galėjo pasinaudoti šiais kursais, kad rinktų duomenis apie mūsų šalį

arba kad per jų lankytojus siųstų nelegalią informaciją į Lietuvą⁶⁰. Tuo KGB ir aiškino savo kišimąsi į šių kursų veiklą bei bandymus rinkti žinias apie jų lankytojus. Nors buvo tvirtinama, kad kursų dalyviai turėtų būti atrenkami pagal išsilavinimą ir interesus, iš tiesų į juos buvo priimami tie, kurie galėjo būti naudingi KGB. Agentai iš pradedančiųjų žurnalistų, literatų, kitų meno ir literatūros atstovų bei operatyviniai darbuotojai, pasinaudoję Švietimo ministerijos ar „Tėviškės“ draugijos priedanga, atliko išsamią interesantų analizę ir ieškojo kompromituojančios medžiagos, bandė „teisina“ linkme kreipti kursantus, jų sovietinės tikrovės supratimą⁶¹. Tačiau šių asmenų judėjimas po Lietuvą buvo kontroliuojamas, „kad jie nepastebėtų to, ko nereikia, tad rekomenduojama uždrausti bekontrolį judėjimą, ypač į uždraustas vietas, neleisti nepriežastinio paskaitų ar kultūrinių renginių praleidimo“⁶². Siekiant užimti ir kontroliuoti kursų lankytojų laisvalaikį, buvo kruopščiai organizuojama jų kultūrinė programa, įtraukiant į ją lankymąsi Rašytojų, Dailininkų sąjungose ir kitur. Taip pat buvo planuojama spaudoje, televizijoje parengti lietuvių kalbos kursų dalyvių atsiliepimų apie šį renginį ir viešnągę Lietuvoje. Agentas „Robotas“ įvertino šių kursų reikšmę kaip įvairiapusę, nors manytina, kad tai buvo labiau siekiamybė nei realybė. Anot agento, kursai keičia kursantų stereotipus apie Lietuvą, supažindina juos su Lietuvos pasiekimais, užmezgami įvairūs ryšiai⁶³. KGB bandė pasinaudoti ne tik Vilniaus universiteto lituanistikos kursais. Prisidengęs moksliniais mainais, jis pasikvietė į Lietuvą agentus „Algimantą“ ir „Ieškotoją“ kaip Vilniaus universiteto ir Mokslų akademijos stažuotojus. Viešnągės Lietuvoje metu iš jų buvo stengiamasi gauti naudingos informacijos apie „Santarą-Šviesą“⁶⁴.

KGB stebėjo ne tik JAV, bet ir kitų šalių lietuvių išeiviją ir bandė daryti jai įtaką. Buvo

atkreiptas dėmesys ir į Baltistikos institutą Švedijoje. Jo organizuojamose konferencijose lankėsi aktyvūs lietuvių išeiviai Tomas Venclova, Aleksandras Štomas, Rimvydas Šilbajoris, Tomas Misiūnas. KGB supratimu, šis institutas buvo įkurtas ideologinei kovai prieš SSRS⁶⁵. Todėl per agentus buvo norima kuo daugiau žinoti, kas jame vyksta, ir pakreipti jo veiklą sau naudinga linkme, kad institutas daugiau bendradarbiautų su sovietinės Lietuvos mokslininkais nei su išeiviais, kad pastarieji nesinaudotų šiuo institutu antisovietinei veiklai⁶⁶. Užverbuoti mokslininkai konferencijų ar stažuočių metu vykdė agentūrines užduotis. Pavyzdžiui, 1986 m. buvo planuojama pasiųsti į šį institutą agentą „Rimvydą“, Vilniaus valstybinio universiteto istorijos profesorių, kuris turėjo ištirti padėtį institute⁶⁷. KGB rengėsi į instituto organizuojamą IX konferenciją nusiųsti savo agentų, kad jie užmegztų ryšius su instituto vadovybe ir išsiaiškintų, ar ji ketina bendradarbiauti su Lietuva⁶⁸. Numatyta per „Tėviškę“ pakviesti į Lietuvą operatyvinio tyrimo bylos objektą „Tkač“, kuris yra šiame institute įtakingas ir gali suteikti naudingos politinės ir kontržvalgybinės informacijos⁶⁹.

IDEOLOGINĖS AKCIJOS PRIEŠ POLITINĘ IŠEIVIJOS VEIKLĄ

Tai, kad KGB propagandinės akcijos buvo politizuotos ir naudojamos prieš išeiviją, rodo jų kontekstas. Pavyzdžiui, prieš išeiviją nukreiptų straipsnių pasirodymo laikas neretai sutapdavo su svarbiausiais išeivijos organizacijų renginiais. Pagrindinis tokių sovietinių ir KGB propagandinių akcijų tikslas buvo diskredituoti išeivijos renginius, menkinti jų įtaką, mažinti tarptautinę paramą keliama Baltijos okupacijos klausimui. Štai 1989 m. Europos Parlamentui rengiantis

priimti rezoliuciją Baltijos šalių okupacijos klausimu, KGB agentai ir operatyviniai darbuotojai gavo užduotį „rinkti medžiagą ir ją panaudoti sukelti nesutarimams tarp Europos Parlamento ir Pabaltijo išeivijos organizacijų dėl Lietuvos okupacijos klausimo“⁷⁰.

KGB vykdė propagandines ir kompromitavimo akcijas prieš tokius nemažą išeivių ir tarptautinės žiniasklaidos dėmesio sulaukusius išeivijos renginius kaip Pasaulio lietuvių jaunimo festivalis (1972 m.), kurį organizavo Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB), VLIK'as, Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT), „Santara-Šviesa“, ir Baltijos laisvės ir taikos kruizas (1985 m.). Šiems renginiams, jų skleidžiamoms idėjoms diskredituoti ir kad atitrauktų išeivius nuo dalyvavimo juose, KGB naudojo agentūrines ir propagandines priemones. Kad nuvertintų jaunimo festivalį, sovietinė valdžia jo metu planavo kultūros darbuotojų kelionę į JAV, turėjusią propaguoti Lietuvos pasiekimus ir taip neva parodyti, jog išeivija skleidžia melą apie sovietinę Lietuvą. Per agentus norėta paveikti „Filosofą“, kad jis savo laikraštyje atskleistų festivalio organizatorių nesutarimus ir nesklaidumus, neva nusikalstamą organizatorių veiklą nepriklausomoje Lietuvoje ir taip juos diskredituotų. Išeivijos jaunimas, užuot vykęs į festivalį, buvo kviečiamas aplankyti Lietuvą. Šios kelionės metu irgi norėta jaunimą nuteikti prieš politinę išeivijos veiklą, ją diskredituoti. Periodinės spaudos leidiniuose „Nemuno kraštas“, „Laisvė“ ir „Vilnis“ siekta pavaizduoti festivalį kaip antisovietinį judėjimą, o ne kaip renginį, buriantį išeivijos jaunimą dirbti tėvynės labui⁷¹.

Vienas ryškiausių ir didžiausio atgarsio sulaukęs išeivijos renginys Baltijos taikos ir laisvės kruizas irgi buvo tapęs KGB propagandos ir diskreditavimo akcijų taikiniu. Jį organizavo estų ir latvių išeivių organizacija Pasaulio baltų santalka. Lietuviams jame ats-

tovavo VLIK'as, tad neatsitiktinai sovietinių propagandistų akcijos buvo nukreiptos prieš šią organizaciją. Ne tik išeivija, bet ir KGB rengėsi šiam įvykiui. Siekdamas diskredituoti kruizą ir jo organizatorius, suformuoti neigiamą tarptautinę viešąją nuomonę apie jį, KGB pateikė kitoms propagandos institucijoms tariamai kompromituojančios informacijos apie VLIK'ą ir išeivių veiklą nepriklausomoje Lietuvoje. Sovietinė valdžia ir KGB pasitelkė net grasinimus. Per atvykstančius į Lietuvą emigrantus ir turistus buvo norima perduoti kruizo dalyviams žinią, kad šį renginį sovietinė valdžia laiko priešišku ir kad tiems, kurie jame dalyvaus, ateityje gali būti uždrausta lankytis Lietuvoje. O norint atitraukti jaunus žmones nuo dalyvavimo šiame kruize, liepos pabaigoje buvo planuojama pakviesti į Lietuvą jaunimo grupę⁷².

Tokiomis propagandinėmis akcijomis KGB siekė diskredituoti ne vien šiuos išeivių renginius, bet ir apskritai išeivijos Lietuvos laisvinimo veiklą. Juk tiek kruizas, tiek pasaulio lietuvių jaunimo festivaliai ir kiti renginiai buvo skirti priminti pasauliui apie Baltijos šalių okupaciją ir atkreipti dėmesį į žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje.

KGB IDEOLOGINIŲ IR PROPAGANDINIŲ AKCIJŲ POVEIKIS

Trūkstant objektyvių šaltinių vertinti propagandines KGB akcijas sudėtinga. Be to, ne visada įmanoma atsekti, kad už tokių akcijų stovi KGB. Tačiau ir iš KGB dokumentų galima daryti tam tikras išvadas apie jo vykdytų propagandinių akcijų veiksmingumą, nors jis ir buvo linkęs pernelyg gerai vertinti savo veiksmų poveikį bei priimti tam tikrus įvykius kaip sau naudingus.

KGB dokumentai akivaizdžiai rodo, kad sovietinis saugumas ir kitos propaganda skleidusios institucijos skyrė nemažai dė-

mesio šioms akcijoms. Tačiau kartu tie patys dokumentai liudija, kad planus, rekomendacijas ne visada pavykdavo įgyvendinti kaip tikėtasi. Tai atspindi „Tėviškės“ susirinkimų protokolai, kuriuose jaučiami nuolatiniai raginimai aktyvinti propagandinį darbą įvairiose srityse. Gal sovietiniam saugumui kartais ir pasisėkdavo sukelti trintį tarp išeivių, bet jų suskaldyti, nutraukti jų bendradarbiavimo nepavykdavo. Išeiviai labai kritiškai vertino informaciją iš sovietinės Lietuvos. Jie gaudavo alternatyvių, objektyvesnių duomenų iš Lietuvos disidentų, kunigų ar giminaičių. O juk veiksminga propaganda galima tik ten, kur stinga alternatyvios informacijos. Keliaujantys į Lietuvą žmonės irgi žinojo, į kokią šalį vyksta ir kas jų ten laukia, nors negalima atmesti ir to, kad kai kurie sovietinės Lietuvos pasiekimai galėjo daryti įspūdį. Šmeižto ir kompromitavimo akcijos negalėjo neatkreipti išeivijos dėmesio. Saugumui irgi buvo labai įdomi išeivijos reakcija. Štai agentas „Ignotas“ savo agentūriniame pranešime rašo apie audringą išeivių reakciją į pasirodžiusią V. Alseikos knygą „Išdavystės keliu“. Jis pažymi, kad kiti serijos „Faktai kaltina“ leidiniai nesulaukė tokios audringos išeivių reakcijos, mat šioje knygoje VLIK'as kaltinamas bendradarbiavęs su nacistine valdžia⁷³.

Pertvarkos laikotarpiu sąlygos vykdyti sovietines propagandines akcijas dar pasunkėjo, nors pačių akcijų padaugėjo, nes suaktyvėjo ir išeivijos veikla. Suintensyvėjus išeivių ryšiams su Lietuva, padažnėjus jų kelionių į gimtinę, KGB buvo sunkiau cenzūruoti ir kontroliuoti informaciją. Todėl jo propagandinės akcijos tapo neveiksmingos.

IŠVADOS

1. Sovietinė valdžia naudojo propagandą savo vidaus ir užsienio politikos uždaviniams

įgyvendinti. Nuo septintojo dešimtmečio propaganda ir kiti viešąją nuomonę formuojantys veiksmai tapo viena svarbiausių KGB priemonių prieš kitaminčius šalies viduje ir lietuvių išeiviją Vakaruose.

2. Ideologinėmis ir propagandinėmis akcijomis KGB siekė šių tikslų: pristatyti ir propaguoti sovietinę politiką ir ideologiją, Sovietų Lietuvos pasiekimus įvairiose srityse; pralaužti išeivijos vykdomą izoliacinę politiką ir patraukti išeivius prie Lietuvos; diskredituoti išeivijos veiklą, nukreiptą prieš SSRS; kiršinti išeivijos organizacijas tarpusavyje. Todėl propagandinės kompromitavimo akcijos buvo nukreiptos prieš didžiausias išeivijos organizacijas VLIK'ą, „Santarą-Šviesą“, PLB ir ALT.

Nuorodos

¹ J. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 233.

² S. Labin, *The Technique of Soviet Propaganda*, New York, 1960.

³ M. Ebon, *The Soviet Propaganda Machine*, New York, 1976.

⁴ J. C. Clews, *Communist Propaganda Technique*, New York, Washington, 1964.

⁵ R. Sleeper, *Mesmerized the Bear: the Soviet Strategy of Deception*, New York, 1987.

⁶ M. B. Киселев, *Психологические аспекты пропаганды*, interaktyvus, <http://www.psyfactor.org/propaganda>.

⁷ O. Thomson, *Historia propagandy*, Warszawa, 2001.

⁸ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimo byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002; to paties, „Helsinkio susitarimų įtaka Lietuvos laisvės bylai“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1; to paties, „Belgrado susitikimas: Lietuvos laisvinimo lūkesčiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1; to paties, „Madridio konferencija: aktyvinamas Lietuvos laisvės bylos kėlimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1; to paties, „Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1.

3. Propaganda buvo skleidžiama per agentus ir žiniasklaidą. Naudotasi ir tokimis kultūrinio ir visuomeninio gyvenimo sritimis kaip turizmas, įvairūs kultūriniai renginiai, mokslinis ir kultūrinis bendradarbiavimas. Siekdamas sustiprinti savo akcijų poveikį, KGB bandė pasinaudoti žymiais tiek Lietuvos, tiek išeivijos veikėjais.

4. KGB propagandinės akcijos tarp išeivių retai kada buvo veiksmingos, nors kartais saugumui ir pavykdavo pasinaudoti išeivijos nesutarimais. Vis dėlto KGB nepasisekė suskaldyti išeivių ir susilpninti jų Lietuvos laisvinimo kovos. Alternatyvūs informacijos šaltiniai Lietuvoje ir istorinė pačių išeivių patirtis leido jiems objektyviai vertinti prosovietinę tikrovę.

⁹ J. Starkauskas, „KGB bandymai sukiršinti JAV lietuvių ir žydus“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001.

¹⁰ K. Burinskaitė, „Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2; tos pačios, „KGB kova su išeivija ideologinėmis ir propagandinėmis priemonėmis XX a. devintajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1.

¹¹ A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, *Metai*, 1996, Nr. 11; to paties, „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21; to paties, „Tinklas kolekcijos pagrobimui, arba 16 paveikslų KGB galerijai. Du KGB slaptosios veiklos aspektai“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3); to paties, „KGB ir kolekcininkai“, *Lietuvos archyvai*, 1999, Nr. 13; to paties, „KGB kultūriniai mainai“, *Ekstra*, 2002, kovo 25; to paties, „KGB taikiny – Lietuvos diplomatinė tarnyba“, *Darbai ir dienos*, 2002, Nr. 30.

¹² A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20.

¹³ F. Bobkovo pranešimo tezės: imperializmo ideologinė diversija prieš SSRS ir SSRS KGB kova su ja, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-35, ap. 10, b. 325, l. 25–28.

¹⁴ Lietuvos kultūrinių ryšių su išeivijos lietuviais komiteto 1966 m. veiksmų planas, *ibid.*, f. K-3, ap. 1, b. 23, l. 1.

¹⁵ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. lapkričio 10 d. pasiruošimo užsienio komandiruotei planas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 352, l. 213.

¹⁶ Išrašas iš KGB priemonių siekiant sustiprinti kovą su reakcinėmis lietuvių išeivijos organizacijomis ir sumažinti specialiųjų tarnybų galimybes jas panaudoti antisovietinėse akcijose plano, *ibid.*, ap. 3, b. 664, l. 170–171.

¹⁷ A. Streikus, *op. cit.*, p. 42.

¹⁸ Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugijos „Tėviškė“ prezidiumo posėdžio, įvykusio 1978 m. kovo 24 d., protokolai Nr. 1, LYA, f. K-3, ap. 6, b. 2, l. 2.

¹⁹ Apie žurnalą „Nemuno kraštas“, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 300, l. 299.

²⁰ Agento „Ignoto“ 1977 m. lapkričio 20 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 299, l. 142.

²¹ Lietuvos kultūrinių ryšių su išeivijos lietuvių komiteto 1964 m. darbo ataskaita, *ibid.*, f. K-3, ap. 1, b. 15, l. 14.

²² Atsakymas į 1988 m. gruodžio 9 d. raštą Nr. I-I-2859 dėl „aktyviųjų priemonių“ parengimo, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 233, l. 110–111.

²³ Lietuvos kultūrinių ryšių su išeivijos lietuvių komiteto 1966 m. veiksmų planas, *ibid.*, f. K-3, ap. 1, b. 23, l. 8.

²⁴ Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugijos „Tėviškė“ prezidiumo posėdžio, įvykusio 1978 m. kovo 24 d., protokolai Nr. 1, *ibid.*, b. 2, l. 4.

²⁵ Kontrpropagandinių priemonių aiškinant respublikos gyventojams ketvirtojo ir penktojo dešimtmečių įvykius Lietuvoje planas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 333, l. 33–34.

²⁶ Atsakymas į 1989 m. lapkričio 17 d. raštą „z“/4-622, *ibid.*, l. 294.

²⁷ J. Banionis, „Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m.“, p. 123.

²⁸ Juozas Keliuotis (1902–1983) – rašytojas, vertėjas. 1945–1947 ir 1952–1956 m. kalintas sovietiniuose lageriuose. Kadangi laikėsi nepriklausomos Lietuvos idealų, neparašė viešos atgailos, jo straipsniai buvo nespausdinami, o jis pats – sekamas KGB. 1971 m. „Kultūros baruose“ pasirodė J. Keliuotio straipsnis „Tiltas, kurio dar nėra“, 1972 m. „Literatūros“ žurnale – interviu su juo „Kelias, kurį pasirinko mano Lietuva“.

²⁹ Vladas Tiškus-Tiškevičius (1906–1975) – agronomas, visuomenės veikėjas. 1941–1967 m. buvo ištremtas. 1972 m. „Valstiečių laikraštyje“ pasirodė jo straipsnis „Vardan tiesos“, o „Gimtajame krašte“ – „Pažink Lietuvą tokią, kokia ji yra“.

³⁰ Buvusių nepriklausomos Lietuvos autoritetų panaudojimo kovoje su nacionalistais šalies viduje ir išeivijos organizacijomis patirties apžvalga, LYA, f. K-35, ap. 3, b. 709, l. 35–44.

³¹ *Ibid.*, l. 44.

³² Svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių prieš JAV specialiąsias tarnybas 1972–1974 m. planas, *ibid.*, b. 689, l. 86.

³³ LSSR KGB priemonių siekiant sustiprinti kovą su išeivijos centrais ir organizacijomis ir sumažinti priešininkų specialiųjų tarnybų galimybes juos panaudoti antisovietinėse akcijose planas, *ibid.*, b. 660, l. 221–224.

³⁴ Atsakymas į 1989 m. lapkričio 17 d. raštą „z“/4-622, *ibid.*, ap. 2, b. 333, l. 295.

³⁵ LSSR KGB 1-ojo skyriaus veiklos pagal EM liniją 1989 m. ataskaita, *ibid.*, b. 646, l. 38.

³⁶ Agentūrinių-operatyvinių priemonių prieš „Santarą-Šviesą“ planas, *ibid.*, ap. 3, b. 689, l. 274.

³⁷ Dėl bendro aktyviųjų ir kontrpropagandinių priemonių taikymo, *ibid.*, ap. 2, b. 333, l. 55–56.

³⁸ Agento „Ignoto“ 1981 m. vasario 17 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 301, l. 174–176.

³⁹ „Inturisto“ informacinio-propagandinio darbo su užsienio turistais 1971 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 46, b. 771, l. 259.

⁴⁰ J. Banionis, „Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m.“, p. 125.

⁴¹ Lietuvių kultūrinių ryšių su kraštiečiais užsienyje komiteto 1964 m. ataskaita, LYA, f. K-35, ap. 1, b. 15, l. 9.

⁴² KGB priemonių siekiant sustiprinti kovą su reakcinėmis lietuvių išeivijos organizacijomis ir sumažinti priešininko specialiųjų tarnybų galimybes jas panaudoti antisovietinėse akcijose planas, *ibid.*, ap. 3, b. 660, l. 223.

⁴³ Apie respublikos Kultūros fondo papildymą, *ibid.*, ap. 2, b. 236, l. 175–176.

⁴⁴ A. Anušauskas, „KGB ir kolekcininkai“, p. 23.

⁴⁵ Objekto „Konsulo“ agentūrinių-operatyvinių priemonių 1986 m. planas, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 221, l. 13–14.

⁴⁶ Papildomų priemonių dirbant su „Konsulu“ sąrašas, *ibid.*, l. 38–39.

⁴⁷ Pažyma apie Lietuvos SSR kultūros darbuotojų kelionę į JAV, *ibid.*, b. 306, l. 29.

⁴⁸ *Ibid.*, l. 30.

⁴⁹ Pažyma apie pokalbį su agentu „Algirdu“ dėl jo kelionės į JAV 1986 m. balandžio mėn., *ibid.*, l. 104.

⁵⁰ Pažyma apie priedangos kūrimą operatyviam darbuotojui, *ibid.*, b. 332, l. 216–219.

⁵¹ Svarbiausių KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių prieš išeivijos organizaciją „Santarašviesa“ 1972–1974 m. planas, *ibid.*, ap. 3, b. 689, l. 264–265.

⁵² KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių prieš turistus iš JAV planas, *ibid.*, ap. 2, b. 323, l. 124.

⁵³ Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugijos „Tėviškė“ prezidiumo posėdžio, įvykusio 1978 m. kovo 24 d., protokolai Nr. 1, *ibid.*, f. K-3, ap. 6, b. 2, l. 1.

⁵⁴ „Inturisto“ informacinio-propagandinio darbo su užsienio turistais 1971 m. ataskaita, *ibid.*, f. K-35, ap. 46, b. 771, l. 244–246.

⁵⁵ J. Banionis, „Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m.“, p. 125.

⁵⁶ „Tėviškės“ draugijos 1985 m. gruodžio 26 d. pasiūlymai ir samprotavimai, kaip 1986 m. geriau įgyvendinti internacionalinę ir socialistinę Tarybų Lietuvos gyvenimo propagandą, LYA, f. K-3, ap. 6, b. 15, l. 100.

⁵⁷ Agentūrinių-operatyvinių priemonių, taikomų į Lietuvą atvykstančiam lietuvių kilmės jaunimui, planas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 317, l. 211–214.

⁵⁸ Svarbiausių KGB agentūrinių priemonių siekiant sustiprinti kovą su išeivijos centrais ir organizacijomis ir sumažinti priešininko specialiųjų tarnybų galimybes juos panaudoti priešiškos antisovietinės akcijose planas, *ibid.*, ap. 3, b. 660, l. 221.

⁵⁹ Lietuvos kultūrinių ryšių su išeivijos lietuviais komiteto 1966 m. veiksmų planas, *ibid.*, f. K-3, ap. 1, b. 23, l. 3.

⁶⁰ Pagrindinių agentūrinių-operatyvinių priemonių, taikomų lietuvių išeivijos jaunimo atstovams, atvykstantiems į Vilniaus universiteto rengiamus lietuvių kalbos kursus, planas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 312, l. 147.

⁶¹ V. Kapsuko valstybiniame universitete lietuvių kilmės užsieniečiams organizuojamų lietuvių kalbos

ir literatūros kursų kontržvalgybinės priežiūros agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, l. 308.

⁶² *Ibid.*, l. 292.

⁶³ Agento „Roboto“ 1984 m. rugpjūčio 6 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 178–180.

⁶⁴ Svarbiausių KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių prieš išeivijos organizaciją „Santarašviesa“ 1972–1974 m. planas, *ibid.*, ap. 3, b. 689, l. 268–269.

⁶⁵ Atsakymas į 1987 m. kovo 9 d. šifruotą telegramą Nr. 111095/RT dėl Baltistikos instituto Švedijoje, *ibid.*, ap. 2, b. 341, l. 254.

⁶⁶ Apie priemones kovoti su ideologine diversija, nukreipta prieš sovietinės Baltijos šalis panaudojant Baltistikos institutą Švedijoje, *ibid.*, l. 273.

⁶⁷ Atsakymas į 1986 m. vasario 25 d. raštą Nr. 5/2-230 dėl Baltistikos instituto, *ibid.*, l. 198.

⁶⁸ Atsakymas į 1987 m. gegužės 14 d. raštą Nr. 184/1330 dėl Baltistikos instituto, *ibid.*, l. 260–261.

⁶⁹ Atsakymas į 1987 m. kovo 9 d. šifruotą telegramą Nr. 111095/RT dėl Baltistikos instituto Švedijoje, *ibid.*, l. 255–256.

⁷⁰ Dėl bendro aktyviųjų ir kontrpropagandinių priemonių taikymo, *ibid.*, b. 333, l. 56.

⁷¹ Agentūrinių-operatyvinių priemonių siekiant sumažinti Pasaulio lietuvių jaunimo festivalio antisovietinį pobūdį ir lokalizuoti priešiškus veiksmus planas, *ibid.*, ap. 3, b. 689, l. 105–106.

⁷² Pasiūlymai, kaip trukdyti Taikos ir laisvės kruizui, *ibid.*, ap. 2, b. 344, l. 68–69.

⁷³ Agento „Ignoto“ agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 299, l. 142.

Gauta 2009 02 09
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Kristina Burinskaitė**KGB PROPAGANDA ACTIONS AGAINST POLITICAL ACTIVITY
OF LITHUANIANS ÉMIGRÉ IN 1970s–1990s.****Summary**

One of the main tasks of Lithuanian KGB was to weaken, discredit and suppress political activity of Lithuanian émigrés to liberate Lithuania, to change their attitude toward Soviet Lithuania. Propaganda, the formation of positive public opinion about the Soviet system, politics, achievements and a negative opinion about émigrés were one of the main weapons against the political activity of émigrés. To form such public opinion, the KGB used mass media, tourism, and the Lithuanian language and literature courses at Vilnius University, science exchange, cultural activity, tours of Lithuanian artists to Western countries. Speeches of famous Lithuanians (some of them were forced to speak positively about Soviet achievements) and émigrés were

also used by the Soviets as a means of propaganda. The return of the valuables of art was also used as propaganda, to set at variance the émigrés and to break their isolation policy toward Soviet Lithuania. Propaganda actions were politicized and used against the émigrés, since the time of their implementation coincided with the important émigré events. KGB developed wide propaganda actions against the world Lithuanian youth congress and the Baltic cruise of freedom and peace. It is difficult to evaluate the effectiveness of KGB actions due to the lack of objective sources. Although KGB paid great attention to propaganda activity, the results, however, were inadequate to their efforts.

Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose XX a. septintajame dešimtmetyje: telkėsi naujoji karta

Straipsnyje apžvelgiama pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų Vakaruose – ALT, VLIK'o, LLK ir PLB – politinė veikla praeito šimtmečio septintajame dešimtmetyje. Tuo laikotarpiu Vakarų ir Rytų santykiai sušvelnėjo ir atrodė, kad Rytų Europoje įsitvirtina status quo. Tačiau lietuvių išeivija – laisvoji lietuviija – ir toliau stiprino Lietuvos laisvinimo sąjūdį, konkrečiais veiksmais vienydama visų baltiečių išeivių politines jėgas.

IVADAS

XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje tarp dviejų pasaulio polių – JAV ir SSRS – vyksantis šaltasis karas siek tiek atlėgo. Tuo metu paspartėjęs dekolonizavimas, o su juo ir besiplečiantis Trečiojo pasaulio revoliucijos procesas tarytum prognozavo, kad Vakarai užleidžia pozicijas Rytams. Tokį išpūdį dar labiau stiprino sovietų laimėjimai kosmose, komunistų pergalė Kuboje, 1961 m. pastatyta Berlyno siena. Nors „Berlyno siena galiausiai atitvėrė Rytų Europą nuo Vakarų Europos“¹, susikūrė du priešiški poliai ėmė ieškoti bendros kalbos: susitarta dėl branduolinių ginklų kontrolės, jų ribojimo, nutiesta „karštoji linija“ tarp Baltųjų rūmų ir Kremliaus ir pan. 1961 m. sovietų vadovas Nikita Chruščiovas iškėlė vadinamąjį taikaus sambūvio principą, kuriuo turėtų būti grindžiami skirtingos socialinės santvarkos valstybių santykiai.

„Labiausiai stebinantis Vakarų–Rytų santykių bruožas šeštąjį dešimtmetį ir septintojo pradžioje buvo tas, kad visą šį laikotarpį iniciatyvos turėjo Sovietų Sąjunga. Sovietų vadovų politika buvo dinamiška net nepalankiomis sąlygomis; jie skatino naujus veiksmus, kurstė krizes, skelbė ultimatumus, prireikus darė neįtikėtinas nuolaidas – netgi tuomet, kai padėtis namų fronte ar komunistinėje stovykloje anaipol nebuvo stabili. O Vakarų politikai, atvirkščiai, atrodė užsisvajoję, netgi apatiški; kartkarčiais jie gyvai sureaguodavo į sovietų žingsnius, bet retai imdavosi iniciatyvos.“² Matyt, Vakarus klaidino nuomonė, kad mirus diktatoriui Josifui Stalinui šaltasis karas baigėsi, todėl, patiriant demokratiinių šalių vidaus opozicijos įtaką, ketinta mažinti gynybos išlaidas. Atrodė, jog įsiviešpatavo ramūs laikai ir Rytų Europoje įsitvirtina *status quo*. Įsivyraujanti tokia Vakarų ir Rytų politika stiprino sovietinę Baltijos kraštų okupaciją ir tarsi gesino Lietuvos laisvės vilties kibirkštį.

Tačiau lietuvių išeivija Vakaruose – laisvoji lietuviija – nenurimo ir telkėsi į Tėvynės laisvinimo sąjūdį. „Pavergtas kraštas laisvės kovai įpareigojo ne vieną ar kitą grupę, ne vieną ar kitą asmenį, bet visą tautą, ir ypač tuos lietuvius, kurių rankos neapsunkintos vergijos grandinėmis.“³ Nagrinėjamu laikotarpiu laisvoji lietuviija, vienijanti svarbiausias Lietuvos laisvinimo organizacijas – Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK),

Amerikos lietuvių tarybą (ALT), Lietuvos laisvės komitetą (LLK), Pasaulio lietuvių bendruomenę (PLB), – tikslino ir tobulino savo veiklos taktiką. Pažymėtina, kad septintojo dešimtmečio pradžioje keliant Lietuvos laisvės bylą ALT toliau atstovavo JAV lietuviams, VLIK'as ėmėsi vadovaujančiojo vaidmens, LLK atstovavo Lietuvai bendrame Vidurio ir Rytų Europos laisvinimo procese, o PLB talkino šioms organizacijoms. Kita vertus, rodė, kad šaltojo karo pašalo atšildymas turėjo reikšti Lietuvos okupacijos „iššaldymą“. Visgi atkaklūs lietuvių, latvių ir estų žygiai dėl savo kraštų laisvės buvo pastebėti JAV aukštuosiuose sluoksniuose. 1961 m. Valstybės departamentas paskelbė netrafaretinį pareiškimą: „Mes pakartojame savo atsisakymą pripažinti Estijos, Latvijos ir Lietuvos inkorporavimą į Sovietų Sąjungą, panaudojant prievartą. Tų kraštų žmonės turi teisę patys išsirinkti sau valdžias, naudotis savo neatimamomis žmogaus teisėmis ir pagrindinėmis laisvėmis. Mes laukiame tos dienos, kada jos ir vėl bus nepriklausomos ir laisvos nuo svetimųjų viešpatavimo ir kišimosi į jų vidaus reikalus.“⁴

Nors iš pirmo žvilgsnio Baltijos kraštų aneksijos nepripažinimas laikytinas tik simbolinę reikšmę turinčiu veiksniu, tačiau išties tai buvo svarbus argumentas tolesnei laisvinimo veiklai. Įpusėjus septintajam dešimtmečiui Sovietų Sąjungoje į valdžią atėjęs Leonidas Brežnevas mėgino sutvirtinti Rytų bloką⁵. „Jame dar neseniai Rusijos dominavimo dogma buvo priimta, Kinijos ir Albanijos nepaklusnumas iš pamatų sukrėtė Rusijos autoritetą tiek Rytų Europos socialistiniuose kraštuose, tiek ir nerusiškose sovietinėse respublikose.“⁶ Antra vertus, abi supervalstybės – JAV ir SSRS – bendromis pastangomis stengėsi užtikrinti tarptautinį stabilumą, derino tarpusavio interesus.

Besiformuojančią sudėtingą, Lietuvos laisvės bylą nepalankią tarptautinę padėtį

Lietuvos diplomatinės tarybos (LDT) vadovas Stasys Lozoraitis vertino taip: „Vakarų santykiai su Sovietų Sąjunga paskutinio karo metu ir po jo vaizdžiai parodo, jog „nauji“ metodai susilpnino Vakarų padėtį ir sustiprino sovietų padėtį. Nemaža politikų ir ypač diplomatų Vakaruose turi keistą palinkimą ieškoti vadinamųjų „konstruktyvių“ sprendimų net ir tais atvejais, kada vienintelis galimas metodas yra atsakyti kontrahentui ar priešui: ne, nesutinkame, nesutiksime.“⁷ Šiais žodžiais tarsi išreikšta tuometinė lietuvių nuostata, jog Lietuvos laisvės bylos principai negali būti keičiami. Vadinasi, sovietų okupacijos smerkimas, Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimas, Nepriklausomybės atkūrimas – visų lietuvių siekiai, kurių negali keisti jokios naujovės. Taip dar kartą patvirtinta septintojo dešimtmečio laisvosios lietuvių trijų uždavinių – „rezistencijų“ – tiesa ir prasmė: „Pirma, rezistencija prieš bolševikinį melą mūsų tautoje ir laisvajame pasaulyje; antra, rezistencija prieš mūsų pačių intelektualinį nerangumą; trečia, rezistencija prieš laisvojo žmogaus tikėjimą bolševikų šūkiams“⁸.

Šiame straipsnyje apžvelgiama septintojo dešimtmečio pagrindinių laisvosios lietuvių politinių organizacijų (ALT, VLIK'o, LLK, PLB) Lietuvos laisvinimo veikla, atskleidžiamas kiekvienos jų indėlis bei nušviečiami mėginimai derinti tarpusavio veiksmus ir laisvės kovoje vienytis su kitų dviejų Baltijos tautų – latvių ir estų – išeiviais. Visa apimančių Lietuvos laisvinimo sąjūdį Vakaruose nušviečiančių darbų lietuvių istoriografijoje nėra. Nagrinėjamo laikotarpio lietuvių išeivijos politinės veiklos klausimais daugiausia rašė Vakarų lietuviai Leonardas Dambriūnas, Juozas V. Danys, Juozas Girnius, Juozas Kojelis, Antanas Maceina, Leonardas Šimutis, Antanas Trimakas⁹. Be to, paminėtini išeivijos leidiniuose („Aidai“, „Eltos informacijos“, „Į laisvę“, „Lietuvių dienos“, „Pasaulio lietuvis“

ir kt.) skelbti fragmentinio pobūdžio darbai, nušviečiantys šių organizacijų veiklą ar apžvelgiantys vienus ar kitus aptariamo laikotarpio metus. Svarbus ir J. Kojelio straipsnių rinkinys „Iš nakties į rytą“, išleistas 1996 m. Kaune. Todėl, be minėtų autorių, remtasi ir Lietuvoje prieinamais archyvų šaltiniais: Lietuvos atstovybėse Didžiojoje Britanijoje ir JAV sukauptais ALT, VLIK'o, LLK ir PLB dokumentais, dabar saugomais Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA), bei negausia sovietinio saugumo (KGB) Lietuvos SSR padalinio septintojo dešimtmečio archyvine medžiaga (daugiausia spaudos iškarpos ir minėtų laisvosios lietuvių organizacijų charakteristikos), esančia Lietuvos ypatingajame archyve (LYA).

DIDŽIAUSIAS ALT SIEKIS – LIETUVOS LAISVĖ

Amerikos lietuvių taryba (ALT), toliau remdamasi senosios lietuvių išeivijos pajėgomis, į XX a. septintąjį dešimtmetį žengė nuveikusi daug prasmingų darbų Lietuvos laisvinimo sąjūdyje. Organizacija, išplėtojusi veiklą JAV, 1959 m. priimtoje programoje pabrėžė: „Mes kovojame ne tik už tautinę nepriklausomybę, bet ir už demokratinę santvarką.“¹⁰ Iškėlus aiškią Lietuvos valstybės viziją, ALT labai svarbia prielaida laikė tai, kad JAV nekeistų politikos sovietų okupuotos Lietuvos atžvilgiu. 1959 m. Vasario 16-osios proga JAV valstybės sekretorius Johnas F. Dullesas patikino Amerikos lietuvius, kad JAV nepripažįsta Lietuvos aneksijos ir viliasi Lietuvą matyti vėl laisvą¹¹. Tai ALT teikė tvirtesnio ryžto toliau darbuotis siekiant, kad Lietuva būtų laisva. Ji ir toliau rengė memorandumus, rezoliucijas, kurios ne tik JAV administracijai, bet ir visuomenei primintų Lietuvos laisvės bylą.

1959 m. įvykusiame ALT suvažiavime jos pirmininkas Leonardas Šimutis nurodė

būsimąją laisvosios lietuvių veiklos kryptį: „Jeigu mes patys tautos reikalų neremsime, iš svetimųjų paramos tikrai nesulauksime. Visa Lietuvos laisvinimo našta yra sukrauta ant mūsų pečių.“¹² Priimtuose dokumentuose organizacija kėlė bendradarbiavimo su kitomis sovietų okupuotomis Rytų Europos tautomis idėją ir numatė, kaip atkurti Lietuvos nepriklausomybę, būtent, reikalauti, kad Sovietų Sąjunga atitrauktų karines ir saugumo pajėgas iš okupuoto krašto, pasakui leistų laisvais demokratiniais rinkimais išsirinkti savo valdžią. Numatyta kreiptis į Jungtinių Tautų Organizaciją (JTO) dėl sovietų pavergtos Rytų Europos, taip pat Lietuvos, išlaisvinimo.

Ypač svarbu buvo kaupti ir skleisti informaciją apie Lietuvos padėtį bei lietuvių tautos lūkesčius. Šiame bare aktyviai reiškėsi ALT pastangomis įsteigtas ir išlaikomas Lietuvių amerikiečių informacijos centras (LAIC), kuriam jau nuo 1951 m. vadovavo Marija Kižytė. Pavyzdžiui, vien po 1960 m. Vasario 16-osios minėjimo JAV Kongrese LAIC pavyko iš pagrindinių Amerikos laikraščių surinkti beveik pusantro šimto straipsnių apie okupuotą Lietuvą. Dar buvo rengiami JAV senatorių, Kongreso narių kalbų ir pareiškimų, kuriuose minima Lietuva, sąvada¹³. Šeštojo dešimtmečio pradžioje, pastebėjusi sovietų ir jų šalininkų organizuojamą puolimą prieš laisvosios lietuvių veikėjus (jie buvo kaltinami kariniais nusi kaltimais), 1963 m. ALT Čikagoje rugpjūčio 9 d. nutarė suburti bendrą baltiečių komisiją. Jos paskirtis – kaupti atitinkamą medžiagą, kuri padėtų atremti keliamus kaltinimus, šmeižikiškus prasimanymus ir skleisti visuomenei teisingą informaciją¹⁴. Tam reikėjo perorganizuoti ar koreguoti politinę veiklą, ir ALT operatyviai tai darė.

Trečiąjį dešimtmetį gyvuojanti ALT nuolat ir atkakliai siekė Lietuvos išlaisvinimo ir dėl to pelnė JAV valdžios sluoksnių (preziden-

tūros, Kongreso, Valstybės departamento) pripažinimą. 1962 m. Vasario 16-osios proga JAV prezidentas Johnas F. Kennedy Baltuosiuose rūmuose surengė priėmimą lietuvių delegacijai¹⁵. Tai turėjo didelę reikšmę Lietuvos laisvės bylai, pakėlė lietuvių dvasią ir nuotaiką. Kadangi šio susitikimo siekė ne tik ALT, bet ir JAV lietuvių bendruomenė (LB), vengiant jų konflikto, delegaciją sudarė abiejų organizacijų nariai. Dar vasario pradžioje buvo sutarta, kad bendrą delegaciją sudarys 20 asmenų grupė, ir apie tai paskelbtas pranešimas¹⁶. Tačiau ginčų vis tiek neišvengta. Rengiant memorandumą JAV prezidentui, atsirado net trys dokumento variantai. Po diskusijų sutarta, kad galutinį tekstą rengs Kostas Jurgėla ir Valdas Adamkevičius-Adamkus, o redaguos W. Allenas. Šitaip parengtas memorandumas per priėmimą buvo įteiktas prezidentui. Dokumente pirmiausia primenama, jog tuomet, kai Vakarų kolonijos turi laisvo apsisprendimo teisę, Lietuvą tebevaldo sovietai. Išdėstyti jų okupacijos ženklai – ekspropriavimas, išnaudojimas, nuskurdinimas, vergiškas darbas, pagrindinių žmogaus teisių paneigimas, rusinimas, teroras, žudynės, masinis trėmimas. Toliau reiškiamas viltis, kad JTO Generalinės Asamblėjos darbotvarkėje atsiras Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimas, o tai prisidės prie 1939 m. Hitlerio–Stalino sąmokslų padarinių likvidavimo¹⁷.

Delegacijos vadovas L. Šimutis apibūdino abiejų organizacijų – ALT ir JAV LB – politinės veiklos siekius, o delegacijos narys V. Adamkevičius-Adamkus kalbėjo apie Vasario 16-osios reikšmę lietuvių tautai. Atsakomojoje kalboje JAV prezidentas pabrėžė, kad Amerika pasisako prieš kolonializmą pasaulyje, vadinasi, ir prieš Lietuvos pavergimą. J. F. Kennedy dar kartą patvirtino, kad JAV ir toliau laikosi Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politikos. Be to, prezidentas pažymėjo, kad „Lietuvos problema

jam seniai žinoma“, ir patikino, jog „visuomet stovėsiąs už visų tautų laisvės principą“¹⁸. Toks išskirtinis Lietuvos nepriklausomybės dienos proga lietuviams surengtas priėmimas Baltuosiuose rūmuose reiškė JAV prezidento palankumą Lietuvos laisvės bylai ir skatino laisvąją lietuvių tolesniems laisvinimo žygiams. ALT pirmininkas L. Šimutis pripažino, kad „kultūriniai sąjūdžiai taip pat neatleidžiami nuo Lietuvos laisvinimo darbo“, ir pakvietė pradėti naują veiklos erą, paremtą šūkiu „susitelkime visi krūvon“¹⁹. Tai reiškė raginimą PLB įsitraukti į politinę veiklą.

ALT ryžosi atsinaujinti ir ėmė reformuoti organizacijos struktūrą. Pagal 1962 m. liepos 29 d. Čikagoje vykusiam suvažiavime priimtą statutą ALT numatė sujungti organizacijas, kurios „yra lojalios JAV, stovi už nepriklausomos demokratinės Lietuvos Respublikos atstatymą“²⁰. Netrukus, 1963 m. birželio mėnesį, ALT gretas papildė Lietuvių studentų ir Lietuvių Romos katalikų moterų organizacijos bei „Santaros-Šviesos“ federacija ir Lietuvos vyčiai. Tuo metu ALT valdybos nariu buvo išrinktas lietuvių studentų atstovas Tomas Remeikis.

Toliau tebesitęsiant Vakarų ir Rytų artėjimui bei vykstant JAV ir SSRS deryboms dėl atominių bandymų uždraudimo, 1963 m. birželio 10 d. ALT pasiuntė Valstybės departamentui telegramą, kurioje ragino per derybas nepamiršti ir sovietų okupuotos Lietuvos. Dėl to teko koreguoti ALT laisvinimo veiklos metmenis, ir tai jau atspindėjo 1963 m. vasario 16 d. atsišaukime „Mūsų pastangos Lietuvai laisvinti“. Jame numatyta kreiptis į JAV Kongresą dėl Lietuvos nepriklausomybės minėjimo, į valstijų gubernatorių bei miestų merus – dėl Lietuvių dienos rengimo ir įsipareigota palaikyti glaudžius ryšius su JAV administracija. Be to, pažymėta, kad bus siekiama „Laisvosios Europos“ radijo transliacijų estų, latvių ir lietuvių

kalbomis, drauge su kitais baltiečiais rengiamasi Baltijos valstybių klausimą iškelti JTO, anglų kalba leidžiama periodika ir leidiniai, nušviečiantys padėtį okupuotame krašte. Dar pabrėžta, jog būtina palaikyti ryšius su visomis organizacijomis, dalyvaujančiomis Lietuvos laisvinimo sąjūdyje, visokeriopai remti VLIK'ą, Eltos biuletenį, lietuviškas radijo stotis (Vatikane, Romoje, Madride)²¹. ALT tebelaikė Lietuvos laisvės bylai svarbiu dalyku gauti JAV politinių partijų patikinimą, kad jos ir toliau nepripažins sovietų aneksijos. Ji siekė, kad Demokratų ir Respublikonų partijų rinkiminėse programose atsirastų Lietuvos bylos klausimas. „Amerikos lietuvių balsas visada buvo reikšmingas [...] Lietuvos laisvinimo bylos pastangose. Lietuvos laisvė – aukščiausias mūsų tikslas.“²² Neatsitiktinai JAV prezidento rinkimų metais, 1964 m. birželio 26–28 d., Vašingtone buvo sušauktas VI Amerikos lietuvių (AL) kongresas, kuris turėjo „laimėti daugiau draugų Lietuvai žymiųjų politikų tarpe, išgauti iš jų ryškesnių pasižadėjimų remti mūsų tautos pastangas išlaisvinti Lietuvai“. Kongresas kėlė šiuos tikslus: prašyti Amerikos valstybės paramos Lietuvos laisvinimo byloje ir parodyti lietuvių ryžtą bei vienybę šiame žygyje. LDT vadovas S. Lozoraitis, pabrėždamas, kad „sovietų okupacinė valdžia Lietuvoje slopina bet kurį laisvos minties pasireiškimą ir klaidina objektyvinę informaciją“, siūlė ALT „panaudoti savo įtaką, kad Amerikos institucijos remtų Vatikano, Romos ir Madrido lietuviškąsias transliacijas ir įvestų jas į Free Europe radijo programą“²³. Kongresas nuo ankstesniųjų skyrėsi tuo, kad posėdžiuose buvo skaitomi moksliniai pranešimai, pavyzdžiui, profesorius Vytautas S. Vardys nagrinėjo sovietinio kolonializmo padarinius Baltijos kraštuose, tarp jų ir Lietuvoje. Kitas skiriamasis bruožas – ALT užmegztas abipusis ryšys su JAV Senato ir Kongreso nariais, iš kurių du – senatorius Paulas Douglas ir

kongresmenas Ray Maddenas – savo apsilankymu pagerbė Amerikos lietuvių kongresą. 1965 m. kongresmeno Williamo Murphey iniciatyva JAV Atstovų Rūmai įtraukė L. Šimučio liudijimą apie SSRS klastą okupuojant Lietuvos Respubliką²⁴. Su JAV administracija glaudžiai bendradarbiavo ir nuo 1966 m. organizacijos pirmininko pareigas einantis Antanas J. Rudis. Klivlando konferencijoje (1966 m.) jis pareiškė, jog ALT kovoja „prieš rusų kolonializmą“, veikdama JAV vyriausybėje ir JAV atstovybėje prie JTO²⁵. Panašia dvasia paremtą ALT veiklą liudijo ir 1966 m. Vasario 16-osios minėjimas, surengtas JAV Senate ir Atstovų Rūmuose. Taip pat ALT pastangomis Lietuvos nepriklausomybės dienos proga JAV televizijoje buvo surengta laida, kurioje dalyvavo senatorius P. Douglas ir vyskupas Vincentas Brizgys. Vyskupas kalbėjo apie tikinčiųjų teisių varžymą sovietų okupuotoje Lietuvoje.

1967 m. plečiantis SSRS ir JAV santykiams buvo ratifikuota konsulinė sutartis, pagal kurią abiejose šalyse turėjo padidėti konsulatų skaičius. ALT mėgino išgauti JAV valstybės departamento patikinimą, jog sutartis nepakeis politikos Baltijos kraštų atžvilgiu. Vasario 16-osios proga apsilankęs Valstybės departamente A. Rudis dar kartą įsitikino, jog Amerika yra palanki Lietuvos laisvės bylai.

Sklaidant mitą apie Rytų bloko propaguojamą politiką, formuojančią Vakarų visuomenės nuomonę, jog komunistai jau „subrendo“ ir „nenori daugiau revoliucijų pasaulyje“, vėlgi nemažai nuveikė ALT. Toks procesas buvo aiškiai apibūdintas kaip pavojingas supratimas, kenkiantis Lietuvos laisvės bylai, nes tai „tik palaidoja pavergtus kraštus“²⁶. Lietuvos nepriklausomybės 50-mečio sukaktį ALT įprasmino sleisdama JAV administracijos sluoksniuose lietuvių siekius ir veikdama išvien su kitomis lietuvių politinėmis organizacijomis. Neatsitiktinai sulaukta palankaus

atgarsio. Vien 1968 m. Lietuvos laisvės reikalui JAV Senate ir Atstovų Rūmuose pareiškimus padarė 27 senatoriai ir 94 atstovai²⁷. Be to, ALT ir išrinktam naujam (nuo 1968 m.) jos pirmininkui Eugenijui Bartkui teko nemažai pasidaruoti, kad Lietuvos laisvės bylos gynimo klausimą abi partijos įtrauktų į 1968 m. rinkimines programas.

Siekiant atkreipti daugiau dėmesio į okupuotos Lietuvos reikalus, 1969 m. rugpjūčio 30–31 d. Detroite buvo surengtas VII Amerikos lietuvių kongresas, pademonstravęs laisvosios lietuvių politinių organizacijų vieningumą. Kongrese dalyvavo VLIK'o, JAV LB ir LLK vadovai. Apžvelgiant laisvinimo darbo rezultatus pabrėžta, jog „Lietuvos byla šiandien pasauliui geriau žinoma, kaip 1940 metais“²⁸. Tai nemažas ir ALT nuopelnas. Laisvoji lietuvių vis plačiau skleidė pasauliui informaciją apie dar neatitaisytą skriaudą Baltijos kraštams, kurie buvo pavergti susitarus 1939 m. jų didžiosioms kaimynėms. Raginta visą tiesą apie pavergtą Lietuvą išsakyti Vakarų politikams. „Lietuva ir lietuvių tauta turi draugų daug. Jie nori Lietuvai ir lietuviams padėti, bet ne visada turi amunicijos – ją jiems turi suteikti lietuviai, tą daryti turi nuolat.“²⁹ Kongrese siūlyta Lietuvos laisvinimo idėją skleisti tarptautiniuose kongresuose, konferencijose, seminaruose. Amerikos lietuvių kongreso baigiamajame nutarime atspindėjo ALT veiklos gairės ateiviai: „Lietuvos išvadavimas ir jos nepriklausomybės atstatymas yra ir bus pagrindinis Amerikos lietuvių uždavinys ir veiklos kelrodis.“³⁰ Numatyta ir ateityje skatinti ALT ryšius su JAV oficialiomis institucijomis, daryti įtaką Amerikos politikams ir vyriausybei, kad tarptautinėje plotmėje būtų keliami šie klausimai: SSRS kolonializmo viešpatavimas, tikinčiųjų persekiojimas Lietuvoje ir sovietų okupuotų tautų savarankiškumo atkūrimas. Be to, siekiant išlaikyti tarptautinį Lietuvos

nepriklausomybės pripažinimą, atsisakyta bendradarbiauti su sovietų Lietuvos atstovais ir jų patikėtiniais.

VLIK'O KOVA DĖL SOVIETŲ OKUPACIJOS BALTIJOS ŠALYSE PANAIKINIMO

Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK), vienijantis daugelį įvairių laisvosios lietuvių darinių (partijų, sąjūdžių, sąjungų) ir veikiantis kaip lietuvių tautos atstovybė, svarbiausiu tikslu laikė Lietuvos laisvės atkovojoją. Organizacija analizavo tarptautinių įvykių raidą ir gindama Lietuvos laisvės bylą rengė memorandumus JTO, Vakarų valstybėms, dalyvavo sovietų okupuotų Europos tautų išeivijos politiniame gyvenime. Septintojo dešimtmečio pradžioje komplikuojantis tarptautinei padėčiai, VLIK'as savo veikloje vadovavosi anglų politiko Winstono Churchillio žodžiais: „Jei nekovosime už teises, kada galime laimėti be kraujo praliejimo ir kada laimėjimas yra užtikrintas, sulauksime metų, kada vis vien turėsime kovoti daug sunkesnėmis sąlygomis su labai mažai vilties išlikti ir laimėti; dar blogiau, gali tekti kovoti net beviltiškomis sąlygomis, nes geriau žūti, negu gyventi vergais.“ 1961 m. lapkričio 25 d. Niujorke vykusiame metiniame seime VLIK'o pirmininkas A. Trimakas šiomis mintimis skatino laisvąją lietuvių jungtis į Lietuvos laisvės žygį ir kvietė tikėti laisvinimo kovos teisumu. Tuo metu pastebėta, kad „pavergtųjų byla dažnai panaudojama kaip priemonė Vakarų politikos tezėms paremti, o ne pavergtųjų tautų laisvei ginti“, todėl „yra pats laikas, kad Vakarai paskelbtų Tautų laisvės, o pirmą galvon – Sovietų pavergtųjų Europos tautų manifestą, kurį turėtų pasirašyti ir vykdyti visos laisvosios tautos“³¹.

Siekdamas suaktyvinti Lietuvos laisvinimo darbą VLIK'as numatė artimiausius

uždavinius: 1) intensyvi kova su sovietų okupacija Lietuvoje; 2) atskleisti rusinimo pavojų ir ugdyti lietuvių tautinę savigarbą; 3) reikalauti besąlyginės laisvo apsisprendimo teisės Lietuvai; 4) jungtis į bendrus Vakarų žygius prieš sovietų puolimą karinėje, politinėje, ūkinėje ir kultūrinėje srityse; 5) skatinti jaunimą studijuoti politiką, tautų ir žmogaus teises; 6) organizuoti tyrimų ir dokumentų centrus, kuriuose būtų ruošiami informaciniai biuleteniai ir radijo programos; 7) kelti Lietuvos laisvės klausimą užsienio spaudoje, radijo laidose ir įvairiose organizacijose³². Be to, svarbiu uždaviniu VLIK'as laikė naujosios kartos intelektualų įtraukimą į politinį, informacinį darbą. Numatyti uždaviniai netrukus tapo konkrečių darbų išraiška. Pirmiausia paminėtina propagandinė veikla. Plečiant informacijos apie Lietuvą tinklą, Eltos biuletenį, jau leidžiamą pagrindinėmis užsienio kalbomis – vokiečių, anglų ir italų, – 1961 m. imta leisti prancūzų kalba bei pasiruošta leidimui ispanų kalba. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje pasirodė leidimai arabų ir portugalų kalbomis. Šis periodinis leidinys, rengiamas VLIK'o informacijos tarybos, platino svetimtautiems žinias apie laisvosios lietuvių dalyvavimą Lietuvos laisvinimo sąjūdyje bei padėtį okupuotoje Lietuvoje. Nagrinėjamu laikotarpiu taip pat buvo leidžiamas VLIK'o globojamas informacinis žurnalas „Lituanus“ akademiniam jaunimui, įvairios knygos užsienio kalbomis. Pavyzdžiui, ispanų kalba parengtas Kazimiero Čibiro veikalas apie sovietų okupaciją Lietuvoje. VLIK'as parėmė Lietuvos tyrimo instituto inicijuotą bibliografijos apie užsienio autorių darbus, skirtus Lietuvos problemoms, rinkimą, lietuvių radijo laidų Lietuvai, esančiai už „geležinės uždangos“, transliacijas iš Vatikano (nuo 1940 m.), Romos (nuo 1952 m. vedėjas Juozas Gailius), Madrido (nuo 1954 m. vedėjas kun. Kazimieras Patalavičius) ir bendradar-

biavo su „Laisvosios Europos“ radijo lenkų skyriumi. Radijo bangomis pavergtai tautai buvo ne tik perduodami kultūriniai, politiniai pranešimai, bet ir aiškinami sovietų politiniai manevrai Rytų Europoje, jų siekiai skverbtis į Azijos, Afrikos ir Pietų Amerikos šalis. Kartu palaikyta Vakarų ideologinė kova prieš komunizmą. Informaciją apie padėtį okupuotoje Lietuvoje VLIK'as siekė gauti iš pirmų lūpų, apklausinėdamas atvykstančius iš Lietuvos, ypač repatrijuojančius į Vokietijos FR³³.

Laisvinimo veiklą plėtojo ir VLIK'o Vykdomoji taryba (VT), septintojo dešimtmečio pradžioje dar tebeveikusi Europoje, arčiau okupuotos Tėvynės. Jos pirmininkas Jonas Glemža, apibendrindamas 1960–1961 m. atliktus darbus, įvardijo du svarbius dokumentus, adresuotus tarptautinėms institucijoms. Vienas jų, skirtas Europos Tarybai, priminė Lietuvos problemas, lietuvių tautos laisvės siekius ir ragino nepamiršti sovietų padarytų skriaudų; kitas – Belgrade vykstančiai Neprisijungusių prie blokų valstybių konferencijai. Jis buvo įteiktas per Indijos delegaciją, pabrėžiant didžiojo indų tautos laisvės kovotojo Mahatmos Gandhi simpatijas nepriklausomai Lietuvai.

1961 m. rugpjūčio 13 d., kai iškilo Berlyno siena, VT nusiuntė laišką Vakarų Berlyno burmistrui Willy'ui Brandtui. Jame išreikštas pasitenkinimas, kad W. Brandtas tvirtai gynė ne tik senosios Vokietijos sostinės, bet ir tautų laisvės interesus. Ta proga VLIK'as paragino Vakarus neatsisakyti savo principų: „Nuo Vakarų laimėjimo [...] daug priklausys pasaulio taika, taip pat Rytų Europos ir Lietuvos laisvės ateitis. Berlynas šiandien yra laisvės simbolis ir Vakarams rezistencijos prieš komunizmą barometras.“³⁴ Taigi VLIK'as, atsižvelgdamas į tuo metu paaštrėjusius Rytų ir Vakarų santykius, koregavo Lietuvos laisvinimo sampratą. Lietuvos laisvės bylos gynimas reiškė ne tik

žygį prieš komunizmo plėtimą, bet ir turėjo padėti Vakarams stabdyti sovietų veržimąsi į kitus žemynus bei naujus kraštus. VLIK'as laikėsi nuomonės, jog Europa taps laisva, kai lietuvių tauta, kaip ir kitos Rytų Baltijos tautos, atkurs nepriklausomybę. Lietuvos laisvės bylos gynimo pagrindu Vakarai turėtų laikyti visą pluoštą tarptautinių aktų: Atlanto ir JTO chartas, 1942 m. sausio 1 d. priimtą Laisvės deklaraciją ir Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją. Pagal šiuos dokumentus sovietams keliama du reikalavimai: išvesti karinius dalinius iš okupuoto krašto ir leisti lietuvių tautai laisvai pareikšti savo valią dėl santvarkos. JTO raginta į darbotvarkę įtraukti sovietų užimtų Europos šalių, tarp jų Lietuvos, apsisprendimo teisės klausimą. Taip būtų paspartintas Antrojo pasaulinio karo padarinių likvidavimas ir suaktyvintas visuotinis judėjimas prieš sovietų užmačias. Visi šie veiksmai užtikrintų, kad JTO deklaracija dėl nepriklausomybės suteikimo kolonijoms bus vykdoma. Šios mintys, reikšmingos Lietuvos laisvinimui, buvo išdėstytos 1961 m. VLIK'o telegramoje JAV prezidentui Johnui F. Kennedy, Didžiosios Britanijos premjerui Haroldui MacMillanui, Vokietijos FR kancleriui Konradui Adenaueriui ir prezidentui Heinrichui Lübke'ei bei Prancūzijos prezidentui Charles'ui de Gaulle'ui³⁵. Joje pažymėta, jog sovietai patiria ūkinės sistemos krizę ir Vakarai turėtų tuo deramai pasinaudoti.

Pripažindamas, kad organizaciją reikia tobulinti, o veiklos bazę plėsti, VLIK'as paragino laisvąją lietuvią „veikti žodžiu, raštu ir asmeniškais santykiais gyvenamųjų kraštų vyriausybės, spaudą, parlamentarus ir mokslo žmones“. Tačiau tarptautinė padėtis buvo nepalanki Lietuvos laisvės klausimui kelti tarpvalstybiniu lygiu. VLIK'as nedvejodamas reagavo ir į sovietų siūlomus kultūrinius mainus. Tuo metu iškilęs bendradarbiavimo su sovietų pavergto krašto institucijomis

klausimas buvo apsvaistytas 1962 m. lapkričio 10–11 d. vykusioje VLIK'o sesijoje. Vienareikšmiškai nutarta, jog bet kokie ryšiai su okupuotos Lietuvos oficialiomis įstaigomis gali slopinti pavergtos tautos ryžtą siekti laisvės ir susilpninti laisvosios lietuvių kovą dėl Tėvynės nepriklausomybės. Priimti tokį tvirtą sprendimą paskatino ir JAV valstybės departamento tų metų lapkričio 3 d. pareiškimas: „Valstybės departamentas nepripažįsta Pabaltijo valstybių jėga į Sovietų Sąjungą inkorporacijos ir todėl negali remti kultūrinių mainų su sovietų okupuota Lietuva. Tolygiai nėra skatinamos amerikiečių kultūrinės grupės vykti į tą sritį.“³⁶ Bendradarbiavimo su okupuota Lietuva klausimas ne kartą aptartas ir vėliau. Jį svarstė ne tik VLIK'as, bet ir kiti Lietuvos laisvinimo veiklos dalyviai.

Tuo laikotarpiu buvo keliama laisvosios lietuvių politinio telkimo problema. Visos lietuvių politinės grupės, dalyvaujančios Lietuvos laisvinimo procese, pakviestos jungtis į VLIK'ą siekiant jį sustiprinti ar įkurti lietuvių vienybės sąjungą³⁷. Tačiau mėginimas suvienyti politines organizacijas po VLIK'o vėliava nebuvo sėkmingas. ALT ir PLB laikėsi savarankiškų organizacijų statuso.

Vis labiau švelnėjant tarptautiniam klimatui, VLIK'as pastebėjo, kad Vakarų dėmesys laisvinimo veiklai silpnėja. 1963 m. kovo 2 d. vykstant išplėstiniam organizacijos posėdžiui konstatuota: „Mūsų viltys buvo dedamos į JAV valdžią, jog bus vedama akcija išvaduoti pavergtas tautas, kurios per silpnos tą pačios padaryti. Deja, šiandien atrodo, kad apsirikieta – akcija ir vėl grąžinama patiems pavergtiesiems vaduoti. Interesas mums mažėja tiek čia Amerikoje, tiek Europoje.“³⁸ Minint VLIK'o veiklos 20-ąsias metines, 1963 m. lapkričio 23–24 d. Niujorke įvyko jubiliejinė sesija. Ta proga atsiųstame sveikinime LDT šefas S. Lozoraitis, vertindamas organizacijos nuopelnus laisvinimo veiklai, rašė: „Sovietų

pavergtųjų tautų laisvės problemos kėlimas yra būtina tos kovos priemonė. Mūsų didelis uždavinys tebėra šitą mintį skleisti Vakarų viešojoje nuomonėje ir tuo taip pat palaikyti gyvą Lietuvos nepriklausomybės atstatymo klausimą.³⁹ Keldamas Lietuvos laisvės bylos problemą VLIK'as ne tik skleidė informaciją radijo bangomis, bet ir tęsė leidybinę veiklą. Septintojo dešimtmečio pradžioje buvo išleistos šios knygos: „Rūda ir rauda. Sibire ištremtųjų lietuvių poetų poezijos rinktinė“ (1961), Adolfo Šapokos „Vilnius in the Life of Lithuania“ (1962), Juozo Audėno „Twenty Years Struggle for Freedom of Lithuania“ (1963). Nors sąlygos laisvinimo veiklai sunkėjo, VLIK'as plėtė „išvystytą propagandos tinklą“ ir dėl to „Lietuvos byla tapo žinoma ir ginama“. Šiam darbui reikėjo nemažai pinigų – tam buvo išleista apie 700 tūkst. dolerių⁴⁰.

Pradėdamas savo veiklos trečią dešimtmetį, VLIK'as 1964 m. panaikino VT, įkūrė valdybą ir iš naujo persvarstė veiklos taktiką. Jam pavyko įveikti prieštaravimus su kitomis organizacijomis ir sutelkti jas bendram veikimui. Į VLIK'ą sugrįžo ar prie jo prisijungė Lietuvių fronto bičiuliai (LFB), Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS), Lietuvos nepriklausomybės talka (LNT). Ta proga buvo paskelbtas bendras atsisaukimas. Prieš tai buvo atliktas nemažas parengiamasis darbas. Dar 1963 m. birželio 22 d. Niujorke tarpininkaujant PLB įvyko VLIK'o, LNT ir LFB susitikimas. Jame buvo sudaryta „Birželio 22 komisija“: Juozas Audėnas, Martynas Brakas, Stasys Lušys, Bronius Nemickas, Juozas Puzinas (pirmininkas) ir Vytautas Vaitiekūnas. Po keturių bendrų posėdžių buvo pasiektas susitarimas ir 1964 m. gegužės 22 d. VLIK'ą sudarė jau 15 grupių: Atgimimo sąjūdis, Darbo federacija, Krikščionių darbininkų sąjunga, Krikščionių demokratų sąjunga, LLKS, LFB, Mažosios Lietuvos rezistencinis sąjūdis, Rezistencinė santarvė, Rytų Lietu-

vos rezistencinis sąjūdis, Socialdemokratų partija, Tautinis sąjūdis, Ūkininkų partija, Ūkininkų sąjunga, Valstiečių liaudininkų sąjunga ir Vienybės sąjūdis. Be to, VLIK'as, laikydamas savo išskirtiniu uždaviniu nustatinti Lietuvos laisvinimo politikos gaires, numatė galimybę į susivienijusių organizacijų gretas priimti LLK, o su PLB bendrauti per jos akredituotą ryšininką⁴¹.

VLIK'as, įvardijęs save kaip „laisvės kovos vieningą vadovybę laisvajame pasaulyje“ ir prisiėmęs pareigą atstovauti pavergtai lietuvių tautai, svarbiu dalyku laikė „ginti jos teises tarptautinėse ir atskirų valstybių įstaigose“ kovojant „už pavergtojo lietuvių pagrindines žmogiškąsias teises: už religijos ir auklėjimo laisvę, už mokyklos ir mokslo laisvę, už kūrybos ir darbo laisvę, už keliavimo ir gyvenamosios vietos pasirinkimo laisvę, už visas kitas Visuotinės Žmogaus Teisių Deklaracijos paskelbtas asmens laisves“. Taigi VLIK'as aiškiai apibrėžė savo veikimo erdvę ir siekė plėtoti Lietuvos laisvinimo sąjūdį Vakaruose. Svarbus uždavinys buvo formuoti Lietuvos laisvės bylai palankią visuomenės nuomonę, skleisti informaciją į pavergtą kraštą ir apie jį. Įgyvendinant šiuos sumanymus planuota laisvinimo veiklą organizuoti drauge su latviais ir estais⁴².

Septintojo dešimtmečio antroje pusėje VLIK'as tebeprimavo Lietuvos laisvinimo veikloje. 1964 m. pabaigoje organizacijos pirmininku tapo ministras Vaclovas Siedzikauskas, vadovavęs LLK bei atstovavęs lietuviams Pavergtųjų Europos tautų (PET) asamblėjoje: jis pabrėžė siekį „budėti ir prireikus reaguoti“. Tuo laikotarpiu sovietai stengėsi ne tik vadovauti socializmo stovyklai, bet ir pirmauti užsienio politikos srityje visame pasaulyje. VLIK'ui teko tikslinti laisvinimo koncepciją, tačiau nekintamos tebebuvo dvi nuostatos: 1) Lietuvos Respublika, kaip tarptautinės bendruomenės narė, tebeegzistuoja ir 2) Baltijos laisvės

byla nėra baigta. Nepaisant sovietų teiginių apie savanorišką SSRS sukūrimą, teigta, kad „nėra pateisintas sovietų kolonializmas prie Baltijos ir tai negali būti traktuojama kaip normalus faktas“⁴³.

1965 m. VLIK'as suformulavo Lietuvos laisvinimo *credo*. Jo esmė – nenuilstama kova dėl Lietuvos laisvės. Pažymėtinos šios kovos apraiškos: masiniai protestai (laisvosios lietuvių susirinkimai, spaudos žodis, kreipimasis per radiją į pavergtą tautą), rezoliucijos pasaulio valstybėms (kelti Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės problemą), peticijos JTO (reikalauti nutraukti sovietų okupaciją). Išsakyta mintis, jog į antisovietinę veiklą, kurioje dalyvauja sovietų pavergtos Rytų Europos tautos, būtina patraukti kuo daugiau laisvųjų tautų ir organizacijų iš demokratinio pasaulio⁴⁴.

1966 m. keitėsi VLIK'o valdyba; iš jos pasitraukė nusižengę tautinei drausmei nariai, o atsistatydinus ankstesniajam pirmininkui, šį postą užėmė jaunosios kartos atstovas Juozas Kęstutis Valiūnas. Jo išrinkimas paneigė sovietų propagandos skleistus tvirtinimus, kad, išmirus senajai kartai, Lietuvos laisvinimo veikla savaime nunyks. Naujojo VLIK'o pirmininko nuomone, laisvosios lietuvių „pareiga čia yra veikti taip, kad pavergtas lietuviai, patirdamas apie mūsų darbus, galėtų semtis iš jų dvasinio pastiprinimo ir pasididžiavimo“⁴⁵. Jis kvietė viso pasaulio lietuvius „veikliau jungtis į kilnią misiją“ ir aktyviau skleisti nelietuviams informaciją apie Lietuvos laisvės bylą. J. K. Valiūnas pradėjo lankyti laisvosios lietuvių gyvenamus kraštus, ir tai pagyvino Tėvynės laisvinimo darbą. Per 1966–1969 m. buvo aplankyti trys žemynai – Pietų ir Šiaurės Amerika, Australija ir Europa, kur įsikūrusios didesnės lietuvių bendruomenės. Į Aziją atvykusį VLIK'o pirmininką 1968 m. kovo mėn. priėmė Filipinų prezidentas Ferdinandas E. Marcosas. Išskėlus mintį dėl Lietuvos konsulato steigimo

Maniloje, prezidentas užtikrino, kad remis Lietuvos išlaisvinimo pastangas⁴⁶.

Naujasis VLIK'o pirmininkas skatino įdiegti jaunimui „Lietuvos laisvo apsisprendimo idealą“ ir iškėlė šūkį: „Gana ruošti fabrikams darbininkus, ugdykime akademikų tautą.“⁴⁷ Keliant Lietuvos laisvės bylą buvo svarbu bendradarbiauti su kitomis politinėmis organizacijomis ir ypač palaikyti ryšius su Lietuvos diplomatine tarnyba (LDT). Lietuvos nepriklausomybės 50-mečio proga 1968 m. vasario 16 d. buvo paskelbtas bendras LDT ir VLIK'o atsišaukimas į laisvąjį pasaulį. Jame pabrėžiama: „Lietuvių tauta nėra pripažinusi sovietų viešpatavimo, bet okupacijos priespaulė atima jai galimybę kelti savo balsą. Todėl mes, reiškdami jos valią ir siekį, laikome savo pareiga kreiptis į laisvąjį pasaulį.“⁴⁸

Lietuvos kaip valstybės *de jure* egzistavimas reiškėsi diplomatinio atstovavimo užsienio šalyse. Nagrinėjamu laikotarpiu LDT atstovai drauge su VLIK'u turėjo užmezgę ryšius daugiau kaip 60 valstybių, o Kanadoje, Pietų Amerikoje, Europoje, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje buvo įsteigtos VLIK'o atstovybės⁴⁹. Visa laisvinimo veikla tarptautinėje arenoje buvo grindžiama ryšių plėtimu propaguojant Lietuvos laisvės reikalą. Laisvoji lietuvių, VLIK'o remiama, užsibrėžė ir toliau veikti, kad Lietuvos, ne kaip geografinės vietovės, bet kaip valstybės, vardas būtų išsaugotas visuose pasaulio žemėlapiuose, enciklopediniuose leidiniuose, mokykliniuose vadovėliuose.

VLIK'as ir toliau operatyviai reagojo į tarptautinius įvykius ir juos sumaniai panaudodavo Lietuvos reikalui. Pavyzdžiui, 1968 m. rugsėjo mėn. Limoje vykstant Tarp-parlamentinei konferencijai jo pastangomis net 18 valstybių parlamentariai pasisakė prieš sovietų agresiją Čekoslovakijoje. Reaguodama į tai, SSRS delegacija, vadovaujama Justo Paleckio, pagrasino pasitraukti iš forumo⁵⁰.

Jubiliejiniais 1968 m. VLIK'o laisvinimo veikla buvo grindžiama šiomis nuostatomis: pirma, 1940 m. sovietų įvykdyta Lietuvos okupacija vertintina kaip smurto aktas, neturintis „jokios teisinės ar lietuvių tautą saistančios galios“, nes buvo sulaužyti svarbiausi teisės dėsniai. VLIK'as užsibrėžė toliau apeliuoti į Vakarų pasaulį, kad priverstų SSRS pasitraukti iš Lietuvos. Antra, VLIK'as išipareigojo talkinti LDT ir priešintis jos veiklos trukdymams. Trečia, pabrėžta Lietuvos rusinimo problema. Tuo tikslu ketinta parengti studiją apie okupuotame krašte vykdomą rusinimą ir ją išplatinti Vakaruose. Be to, VLIK'as išreiškė padėką laisvajai lietuvių už finansinę paramą ir pakvietė lietuvių jaunimą rengti žygį „už tikėjimo laisvę“⁵¹. Artėjant Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo 30-mečiui, VLIK'as paskelbė kreipimąsi, smerkiantį sovietų ir nacių užmačius, lėmusias Lietuvos okupaciją. „Tai ryški agresija, kurios sovietai negali paneigti ir nusišėpti nuo pasaulio akių. Ji juodžiausiai įrašyta į pasaulio istoriją.“⁵² Būtina pabrėžti, jog aktyvus ir viešas SSRS ir Vokietijos sandėrio svarstymas suteikė Lietuvos laisvės bylai labai svarų argumentą.

Pasaulyje įsivyrėjant sovietų peršamai takaus sambūvio politikai bei iškilus Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK) idėjai, VLIK'ui teko nuosekliai ir kantriai ginti Lietuvos laisvės bylą. 1969 m. gruodžio 6–7 d. Niujorke vykusiametiniame seime buvo aptarti nuveikti darbai ir patikslintos tolesnės laisvinimo veiklos gairės. Apžvelgiant pasiekimus pakartota, kad organizacija „visų lietuvių pastangas derina ir visai laisvės kovai vadovauja“. Tuo tikslu visą laisvinimo veiklą VLIK'as kreipė dviem linkmėmis: pirma, į lietuvių, gyvenančius tiek okupuotame krašte, tiek Vakaruose, kad sustiprintų jų ryžtą dalyvauti laisvinimo sąjūdyje; antra, į svetimtaučius, kad išlaikytų jų dėmesį Lietuvos laisvės bylai. Pradėjus

tarptautiniu mastu propaguoti ESBK idėją, VLIK'as nutarė parengti memorandumą JAV ir Vakarų Europos valstybėms. Šiame dokumente buvo prisiminta SSRS įvykdyta Lietuvos okupacija ir pareikštos lietuvių tautos išsilaisvinimo viltys⁵³. Netrukus, 1970 m. vasario 6 d., J. K. Valiūnas lankėsi JAV valstybės departamente ir teiravosi, koks yra JAV požiūris į ESBK surengimą. Jis pareiškė, kad, „pasirodžius spaudoje žiniai apie sovietų valstybių bloko nutarimą tokią konferenciją suruošti“, buvo nerimauta dėl Lietuvos laisvės bylos likimo ir pradėta rengti dokumentus šiuo reikalu. Atsakydamas į tai, Baltijos skyriaus vedėjas Barkley Wardas patikino, jog „Baltijos kraštų okupacija ir neteisėtas tų kraštų į Sovietų Sąjungą įjungimas, kurio JAV nepripažįsta, yra principinis šio krašto užsienio politikos klausimas“⁵⁴. Tų metų balandžio 1 d. VLIK'as drauge su LDT parengė kreipimąsi ir į JAV prezidentą. Jame vėl teiravosi dėl ESBK. Kreipimesi išreikštas nepasitenkinimas dėl Lietuvos padėties po sovietų agresijos ir pabrėžta lietuvių tautos teisė į nepriklausomos valstybės atkūrimą⁵⁵. Toliau švelnėjant SSRS ir Vakarų Vokietijos santykiams, VLIK'as stengėsi sužinoti VFR nuostatas Baltijos kraštų atžvilgiu. Į 1970 m. liepos 30 d. nusiųstą Vakarų Vokietijos užsienio reikalų ministerijai raštą iš Bonos atsakyta ir patikinta, kad VFR politika Baltijos valstybių atžvilgiu nepasikeitusi⁵⁶.

Nekintanti Vakarų pozicija dėl sovietų Baltijos kraštų okupacijos stiprino Lietuvos laisvės bylos reikalą, o VLIK'as septintojo dešimtmečio pabaigoje vėl apsvarstė savo veiklą ir numatė plačią laisvinimo programą⁵⁷. Joje pirmiausia siūlyta Tėvynės laisvės bylą propaguoti daugelyje demokratinių valstybių, supažindinti jų parlamentus, vyriausybes bei Europos Tarybą su sovietų įvykdyta agresija prieš Lietuvą ir raginti šį klausimą kelti tarptautiniuose forumuose. Programoje pažymėta, kad komunistinis

imperializmas kelia grėsmę visam demokratiniam pasauliui. Užsibrėžtiems tikslams įgyvendinti VLIK'as siekė toliau bendradarbiauti su LDT, ragino jos atstovus lankytis Vakarų šalių užsienio reikalų ministerijose ir priminti Lietuvos laisvės reikalą. Pripažinęs, kad LDT „yra viena iš akivaizdžių Lietuvos valstybės kontinuiteto apraiškų“, VLIK'as buvo susirūpinęs dėl retėjančių lietuvių diplomatų gretų Vakaruose⁵⁸. Šį klausimą J. K. Valiūnas kėlė ir JAV valstybės departamente. 1969 m. birželio 3 d. susitikęs su Baltijos skyriaus vedėju B. Wardu jis pažymėjo, kad JAV ir Didžioji Britanija pripažįsta tik tuos diplomatus, kuriuos akreditavo dar nepriklausomos Lietuvos vyriausybė. Tokios pozicijos laikėsi ir Vatikanas bei Prancūzija. Atsakydamas į tai JAV pareigūnas paragino įveikti LDT „viduje nesantaiką“, o į Lietuvos reikalus „žiūrėti iš aukštesnio požiūrio taško“⁵⁹. VLIK'as numatė, kad Tėvynės laisvinimo idėjos ateityje turėtų būti skleidžiamos per lietuvių gyvenamųjų kraštų žiniasklaidą, taip pat rengiant ten antisovietines demonstracijas ir įtraukiant į šią veiklą jaunimą. Palaikydamas glaudžius ryšius su laisvosios lietuvių politinėmis organizacijomis (ALT, LLK, PLB), VLIK'as siūlė vienytis su kitų dviejų okupuotų kaimyninių tautų išeiviais ir bendromis jėgomis siekti Lietuvos ir kitų Baltijos kraštų išvadavimo.

PLB NUOSTATA – LIETUVIŲ TAUTOS TEISĖ BŪTI LAISVAI

Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvos laisvinimo procesui pribrendo ir pasiryžo jame dalyvauti naujas laisvosios lietuvių darinys – Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB). Prelatas Mykolas Krupavičius dar tik kuriantis lietuvių bendruomenei numatė, kad „į jos tiesioginius tikslus Lietuva ir Lietuvoj gyvenantys lietuviai neįeina. Lietuva rūpintis

jai tenka atsitiktinai, kai ją prisilėgė didžiosios nelaimės ir baisūs pavojai. Pašalinus tuos pavojus ir nelaimes, Lietuva pradės rūpintis PLB, kaip motina rūpinasi savo vaikais.“⁶⁰ Susivienijusios į PLB įvairių kraštų lietuvių bendruomenės turėjo du svarbiausius uždavinius tautos gyvybingumui išlaikyti: pirma, siekti, kad būtų atkurta Lietuvos valstybės nepriklausomybė, antra, kad būtų užtikrinta prigimtinė tautos teisė puoselėti savo kalbą, kultūrą ir istoriją. PLB dokumentuose aiškiai pažymėta, kad Lietuvos laisvinimas yra lietuvių tautos kova už „teisę turėti tai, kuo naudojasi visos kultūringosios tautos“⁶¹.

Naujas laisvosios lietuvių darinys nebuvo linkęs tenkintis vien kultūros, švietimo veikla; jo akiratyje atsirado Tėvynės laisvinimo darbuotė. Tai įrodo šeštojo dešimtmečio pabaigoje nuveikti darbai. Netrukus tatau patvirtino ir 1963 m. rugpjūčio 30–rugsėjo 1 d. Toronte susirinkęs antrasis PLB seimas. Jo „Žodis pavergtai Lietuvai“ skelbė pasiryžimą veikti Lietuvos laisvinimo labui. „Istorija liudija, kad svetima tironija, kad kaip galinga bebūtų, yra praeinamybė, žino tai ir Lietuvos okupantas. Likvidavus vakarietiškojo kolonializmo liekanas Afrikoje, Azijoje, ateis ir sovietinio kolonializmo eilė.“⁶² Išryškėjo ir PLB veikimo taktika. Atsižvelgdama į kintančią tarptautinę padėtį, organizacija stengėsi plačiau informuoti Vakarų pasaulį apie padėtį sovietų valdomoje Lietuvoje. Be to, išlaikant Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimą, suformuluotas uždavinys kelti Lietuvos laisvės bylą JTO bei kituose tarptautiniuose forumuose. Būtina pažymėti, kad ilgainiui termino „sovietinis kolonializmas“ buvo atsisakyta ir vietoj jo vartojama „sovietinė agresija“ ar „inkorporavimas į SSRS“. Tuo pabrėžta, kad Lietuva, XX a. turėjusi valstybės statusą, skiriasi nuo kolonijinių šalių. Jau septintojo dešimtmečio viduryje PLB keitė požiūrį ir laikėsi nuomonės, kad svarbiau yra Baltijos laisvės klausimą kelti

atskirose valstybėse ir prašyti jų paramos, nei šią problemą teikti svarstymui JTO⁶³. Antrajame PLB seime dar svarstytas pasiūlymas jai dalyvauti VLIK'e. Į šį siūlymą atsakyta neigiamai, nes PLB taptų viena iš VLIK'ą sudarančių politinių srovių ar sąjūdžių, o tai prieštarautų visuotinumui ir savarankiškumo principui. Dėl to antrajame seime buvo padarytos PLB konstitucijos pataisos. Jos skelbė: „Kol tautos kamienas yra pavergtas ir Lietuvos valstybės suverenumo vykdymas sustabdytas, [PLB] reiškia lietuvių ryžtą būti laisvai ir nepriklausomai ir tuo reikalu daro reikiamus žygius.“⁶⁴ Taip žlugo VLIK'o pastangos dar 1963 m., vengiant „partizanishkos“ laisvinimo veiklos, įtraukti PLB į savo struktūrą. PLB nutarė „išlikti tokia, kokia šiandien yra: visuotinė, savarankiška, nė su kuo nesurišta ir įsipareigojanti tik savo tautai ir Lietuvos žemei“⁶⁵. Ji ir toliau daug dėmesio skyrė Lietuvos laisvės kovai ir tai pabrėžė vėlesniuose dokumentuose. Atsirado šūkis, jog „Lietuvos laisvės kova [...] – kiekvieno lietuvio patriotinė pareiga“. PLB laikėsi nuomonės, kad Lietuvos laisvinimo darbas turėtų būti decentralizuotas ir plėtojamas „visuose laisvojo pasaulio kraštuose, kur tik yra lietuvių“⁶⁶. Dalyvaudama Lietuvos laisvinimo procese PLB laikėsi kitoms politinėms organizacijoms artimų nuostatų: smerkti sovietų okupaciją, siekti, kad ir toliau būtų nepripažįstamas Lietuvos inkorporavimas į SSRS, ieškoti Vakarų valstybių politinės paramos. Tuo tikslu numatyta bendradarbiauti su ALT, VLIK'u, LDT. Be to, PLB aktyviai skleidė svetimtaučiams žinias apie Lietuvą, rėmė Lietuvių enciklopedijos anglų kalba leidimą (redaktoriai Juozas Kapočius ir Juozas Bačiūnas).

Bene didžiausias PLB nuopelnas visos laisvosios lietuvių labui buvo tas, kad ji lietuvių jaunomenę įtraukė į Lietuvos laisvinimo sąjūdį. Vakaruose gyvenantys lietuviai 1966-uosius paskelbė Jaunimo metais ir tų

pačių metų birželio 30–liepos 3 d. sušaukė Pasaulio lietuvių jaunimo (PLJ) kongresą⁶⁷. Jo programoje iškelta idėja „priminti lietuvių partizanų kovas už Lietuvos laisvę“, o pareigą toliau tęsti laisvės kovą turėjo perimti jaunimas. Laisvosios lietuvių jaunimo rūpestis dėl Lietuvos laisvės išryškėjo dar septintojo dešimtmečio viduryje. 1965 m. gegužės ir lapkričio mėn. Niujorke jie surengė antisovietines demonstracijas, o kitų metų pradžioje, vasario 16 d., pradėjo rinkti parašus po jaunimo peticija JTO. Šiame dokumente buvo prašoma pasmerkti „rusų kolonializmą“ Europoje ir grąžinti Lietuvai laisvę ir nepriklausomybę⁶⁸. Parašų rinkimo akcijoje plačiai už laisvosios lietuvių ribų išgarsėjo lietuvaite Jūratė Reisgytė iš Australijos. 1966 m. balandžio 19 d. Sidnėjaus oro uoste ji sugebėjo gauti J. Paleckio parašą po jaunimo peticija. J. Paleckis buvo Sovietų Sąjungos delegacijos, dalyvavusios Tarpparlamentiniame kongrese Kanberoje, vadovas. Tuo metu, kai vyko jo spaudos konferencija, drąsi lietuvaite priėjo prie svečio ir paprašė autografo. Šis ir pasirašė ant lapo, kurio antraštėje reikalaujama laisvės Lietuvai. Įvykis sukėlė platų atgarsį Vakarų spaudoje, o sovietų oficioze „Pravda“, suprantama, buvo komentuotas šmeižikiškai⁶⁹. Parašų rinkimo akcija baigėsi po trijų mėnesių (1966 m. gegužės 15 d.), iš viso surinkta per 140 tūkst. parašų. Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso dienomis peticija per savo kraštų atstovus pasiekė adresatą – JTO⁷⁰.

PLJ kongrese dalyvavo 16 Europos valstybių, Amerikos, Australijos atstovai; priimdami nutarimus jie išreiškė savo nuostatas svarbiausiais Lietuvos reikalais. Drauge su visa laisvąja lietuvių jaunomenė, vado-vaudamasi tautos interesais ir stebėdama tarptautinę padėtį, įsipareigojo reikalauti Lietuvai, jos žmonėms teisių ir laisvių, būtent viso to, kas pripažinta JTO chartoje ir Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje.

Pirmiausia pritarta idėja stiprinti viso pasaulio lietuvių bendradarbiavimą ir priešintis pavergtos tautos rusinimui. Tuo tikslu numatyta rengti specialius leidinius tautiečiams, plėsti užsienio radijo laidų tinklą, panaudoti privačius ryšius. Reikšminga buvo nuostata, kad politinės organizacijos savo programose nesiėtų „valstybės atstatymo tikslo su būsimos vidinės santvarkos klausimu“. Jaunimo manymu, demokratijos esmė yra ta, kad „pati tauta nustatys santvarką ir gyvenimo būdą pasirinktą“⁷¹. Kongresas, vykęs rengiantis įkurti (1972 m.) PLJ sąjungą, ne tik sudarė sąlygas būsimai jaunimo organizacijai, bet ir palaikė esminę visos laisvosios lietuvių nuostatą siekti demokratinės Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. PLB galėjo būti tikra, jog ateityje Tėvynės laisvinimo sąjūdis sulauks tinkamos pamainos.

Kaip žinia, 1968-ieji buvo jubiliejiniai – sukako 50 metų, kai buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė. Tais metais (rugpjūčio 29 – rugsėjo 2 d.) vykęs trečiasis PLB seimas numatė tolesnės veiklos gaires; jos atsispindėjo ir svečių pranešimuose – Lietuvos pasiuntinio Vatikane sekretoriaus Stasio Lozoraičio (jaunesniojo) „Okupuotos Lietuvos padėtis ir išeivija“ bei VLIK'o pirmininko J. K. Valiūno „Laisvinimo kova ir politinės perspektyvos“. Neatsitiktinai svarbiausias uždavinys buvo suformuluotas taip: „išlaikyti lietuvių tautos gyvybę ir politinę akciją, siekiančią atstatyti Lietuvos valstybės suverenitetą“. PLB vėl svarstė jungimosi į VLIK'ą klausimą ir konstatavo, kad jos „esančios skirtingos prigimties institucijos“ ir dėl to negalimas joks susijungimas. Paaiškinta, kad VLIK'as kilęs iš Lietuvos ir yra visos lietuvių tautos valios reiškėjas, o PLB sukurta išeivijoje ir jos uždavinys – vykdyti specialias funkcijas. Kitaip tariant, PLB buvo „išeivijos ir išeivijai“. Tačiau PLB užsibrėžė esminę gairę ateičiai – siekti solidarios lietuvių visuomenės ir išlaikyti bendrą tikslą laisvinimo veikloje.

Aiškintos veiklos spragos ir pripažinta, jog Lietuvos laisvinimo sąjūdyje, kur „dar plotų plotai dirvonuoja“, atkreiptinas dėmesys į „vietos aplinkybių ir galimybių išnaudojimą“, t. y. patraukti įtakingus kitataučius, jaunos lietuvių mokslininkus, skleisti žinias apie Lietuvos padėtį užsienio kalbomis per leidinius, spaudą, radiją, televiziją, pasinaudoti parlamentų rinkimais, įvairiomis šventėmis, festivaliais, renginiais ir pan.⁷² Įgyvendinant PLB seimo nutarimus, 1969 m. lapkričio 26–30 d. Čikagoje buvo sušauktas lietuvių mokslininkų suvažiavimas. Jis davė pradžią iki šiol vykstantiems Mokslo ir kūrybos simpoziumams. Juose lietuviai mokslininkai, garsindami Lietuvos vardą, supažindina kolegas su savo darbais ir laimėjimais⁷³.

Tuo metu vis dar diskutuota dėl politinių organizacijų tarpusavio bendradarbiavimo ir veiklos prioritetų. Polemizuojant šiais klausimais, taikliai skambėjo vieno laisvosios lietuvių autoritetų vyskupo V. Brizgio daromos išvados. Jo teigimu, „jei yra keletas Lietuvos laisvės veiksmų, tai ne varžyboms tarp savęs, o veiklai atskiroms sritims“, antra, „jų veikla turi būti sutartinė, arba reikalinga (veiksmų) reforma“. Vyskupas pabrėžė, kad „visiems bendras tikslas nėra nuosavybė kurio nors asmens ar organizacijos, o asmenys ir organizacijos turi aukotis bendram tikslui. Jeigu metodai ar asmuo darniai veiklai netinka, bendras labas reikalauja metodą ar asmenį pakeisti.“⁷⁴ Pasak V. Brizgio, Lietuvos laisvinimo sąjūdyje dalyvaujanti laisvoji lietuvių turi būti ne tik vieninga, bet ir nestokoti didelio ryžto ir tikėjimo. Tarsi raginimas drąsiai veikti siekiant Tėvynės laisvės skambėjo 1969 m. Vasario 16-osios proga Cicero lietuvių bendruomenėje pasakyti vieno JAV lietuvių veikėjų V. Adamkevičiaus-Adamkaus žodžiai: „Neužtenka guostis, kad lietuviai yra nuskriausti žmonės, bet savo veikla įrodyti pasauliui savo norą būti laisvais.“⁷⁵

Baigiantis septintajam dešimtmečiui PLB, kviesdama laisvojo pasaulio lietuvius laikytis aktyvesnės pozicijos, paskelbė ateities veiklos gaires. Numatyta toliau remti LDT ir pritarti VLIK'o priiimtai pareigai vadovauti visam Lietuvos laisvinimo procesui. Atskirų kraštų LB pavesta deramai reaguoti į nepalankius Lietuvos laisvės bylai pareiškimus ar sovietų skleidžiamą priešišką propagandą. Be to, nustatant taktiką iškilo naujas aspektas – užsibrėžta glaudžiau bendradarbiauti su kitomis sovietų pavergtomis tautomis, pirmiausia su estais ir latviais.

Laisvoji lietuviija ir toliau svarstė, ar verta bendradarbiauti su okupuotu kraštu.

Nuorodos

¹ E. Hobsbawm, *Kraštutinių amžių. Trumpasis XX amžius: 1914–1991*, Vilnius, 2000, p. 283.

² W. Laqueur, *Europa mūsų laikais. 1945–1992*, Vilnius, 1995, p. 323.

³ V. Volertas, „Reikalingas Pasaulio lietuvių seimo žodis“, *Į laisvę*, 1963, Nr. 32, p. 48.

⁴ „Rytų Europos tautoms tenka labai svarbus vaidmuo“, *Eltos informacijos*, 1961, balandžio 15.

⁵ V. Vaitiekūnas, „Nuo Vienos iki Helsinkio“, *Į laisvę*, 1975, Nr. 63–64, p. 108.

⁶ A. J. Greimas, „Apie Big Charlie, Trečiąjį Pasaulį ir Lietuvą“, *Dirva*, 1964, vasario 14.

⁷ S. Lozoraitis, „Metodas tas pats: pavergtieji kaip ir plėšikai bei vagys“, *Pasaulio lietuvis*, 1965, Nr. 13, p. 186.

⁸ A. Maceina, „Trys dešimtmečio uždaviniai“, *Į laisvę*, 1960, Nr. 23, p. 1–5.

⁹ J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, Kaunas, 1996, p. 131–165; „Kelti Lietuvos bylą Jungtinėse Tautose?“, *Aidai*, 1965, Nr. 6, p. 272–273; „Ko siekta ir kas laimėta“, *Lietuvių dienos*, 1966, Nr. 9, p. 3, 7; „Jungtinės Tautos ir laisvės byla“, *Aidai*, 1970, Nr. 6, p. 268–270; J. V. Danys, „Laisvinimo veiklos samprata įvairiais periodais“, *Pasaulio lietuvis*, 1988, Nr. 4, p. 10–17; L. Šimutis, *Amerikos Lietuvių Taryba. 30 metų Lietuvos laisvės kovoje. 1940–1970*, Chicago, 1971; L. Dambriūnas, „Iš pernykštės lietuvių veiklos [1963 m. visuomenės bei kultūrinės veiklos apžvalga JAV]“, *Aidai*, 1964, Nr. 1, p. 1–8; L. Dambriūnas, J. Girnius, „Žvilgsnis į 1965 metus“, *ibid.*, 1966,

PLB laikėsi nuomonės, jog „santykiuose su gimtojo krašto lietuviais turime pasitikėti laisvųjų lietuvių sąmoningumu bei subrendimu, jų sąžinės jautrumu ir tautinės garbės suvokimu“⁷⁶.

Taigi nagrinėjamu laikotarpiu PLB aiškiai suformulavo savo veiklos tikslus: nepriklausomos Lietuvos atkūrimas ir gyvybingas lietuvių tautos išlaikymas. Ji aktyviai išitraukė į laisvosios lietuviijos pagrindinių politinių organizacijų, siekiančių Tėvynės išlaisvinimo, gretas.

(tęsinys kitame numeryje)

Nr. 1, p. 20–34; A. Trimakas, „Vakarai turėtų ateiti į pagalbą lietuvių tautai“, *Eltos informacijos*, 1961, gegužės 27.

¹⁰ P. Grigaitis, „Ar Lietuva parduota?“, *Lietuvių dienos*, 1959, Nr. 4, p. 13.

¹¹ „The people of Lithuania are not forgotten“, *ibid.*, Nr. 2, p. 21.

¹² L. Šimutis, *op. cit.*, p. 271.

¹³ L. Valiukas, „Lietuvos bylos kėlimas ir gyvavimas laisvųjų tarpe“, *Į laisvę*, 1970, Nr. 49, p. 4.

¹⁴ ALT 1963 m. rugpjūčio 11 d. pranešimas, LCVA, f. 658, b. 38, l. 178.

¹⁵ „Įvykiai“, *Aidai*, 1962, Nr. 3, p. 136.

¹⁶ JAV LB 1962 m. kovo 15 d. Pro Memoria, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 45, l. 89.

¹⁷ P. Daužvardžio 1962 m. vasario 28 d. Pro Memoria, *ibid.*, b. 3, l. 167; L. Šimutis, *op. cit.*, p. 464.

¹⁸ JAV LB 1962 m. kovo 15 d. Pro Memoria, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 45, l. 100.

¹⁹ *Ibid.*, l. 100–101.

²⁰ ALT statutas, priimtas 1962 m. liepos 29 d., *ibid.*, b. 38, l. 176; ALT 1962 m. rugpjūčio 27 d. Pro Memoria, *ibid.*; L. Šimutis, *op. cit.*, p. 419.

²¹ ALT pirmininko L. Šimučio 1963 m. rugsėjo 14 d. pranešimas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 38, l. 179–182.

²² A. Valentinas, „Lietuvos laisvė – mūsų aukščiausias tikslas“, *Dirva*, 1964, birželio 24; ALT kongreso programa, 1964 m. birželio 24–26 d., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 201.

²³ A. K. Plukas, „Amerikos lietuvių kongresas“, *Aidai*, 1964, Nr. 7, p. 331; S. Lozoraičio 1964 m.

birželio 10 d. laiškas L. Šimučiui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 44, l. 30.

²⁴ L. Šimutis, op. cit., p. 329.

²⁵ „Gyvenimas sakyte sako“, *Lietuvių dienos*, 1966, Nr. 2, p. 7.

²⁶ L. Šimutis, op. cit., p. 341.

²⁷ „Mūsų buityje“, *Aidai*, 1968, Nr. 3, p. 137.

²⁸ K. G. Aitis, „Amerikos lietuvių kongresas“, *ibid.*, 1969, Nr. 8, p. 370; ALT kongresai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 67, l. 255–256.

²⁹ V. Selenis, „Vienybė ir susiklausymas veikloj“, *Draugas*, 1969, rugsėjo 9.

³⁰ „Amerikos lietuvių kongreso žodis“, *ibid.*, rugsėjo 16.

³¹ „Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto suvažiavimas svarstė padėtį ir naujus sumanymus“, *Eltos informacijos*, 1961, gruodžio 2, p. 570.

³² „Lietuvių tauta laukia ryžtingesnių žygių“, *Darbininkas*, 1961, gruodžio 1; A. Trimako 1961 m. lapkričio 25 d. pranešimas, Niujorkas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 31, l. 18.

³³ „Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto suvažiavimas...“, p. 571.

³⁴ J. Glemžos 1961 m. lapkričio 25 d. pranešimas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 51, l. 28; VLIK'o prezidiumo raštas, *Eltos informacijos*, 1962, rugpjūčio 18, p. 387–388.

³⁵ A. Trimakas, „Vakarai turėtų ateiti į pagalbą lietuvių tautai“, *Eltos informacijos*, 1961, gegužės 27, p. 238.

³⁶ „Lietuvos laisvinimas – visų lietuvių pareiga ir reikalas“, *ibid.*, 1962, spalio 13, p. 483; „Dėmesys į komunistų ofenzyvą mūsų atsparumui palaužti“, *ibid.*, gruodžio 1, p. 565.

³⁷ J. Andrius, „Naujų laisvės kovų kelių beieškant“, *Lietuvių dienos*, 1964, Nr. 1, p. 3.

³⁸ J. Budrio (Gen. konsulo N.Y.) 1963 m. kovo 5 d. Pro Memoria, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 2, l. 115.

³⁹ LDT šefo 1963 m. lapkričio 16 d. sveikinimas, *ibid.*, b. 51, l. 32.

⁴⁰ „VLIK'o darbai“, *Draugas*, 1964, spalio 10 (iškarpa), *ibid.*, l. 102; Tautos fondo valdytojo 1963 m. lapkričio 23 d. pranešimas, *ibid.*, l. 84.

⁴¹ VLIK'o 1964 m. gegužės 22 d. apsijungimo protokolas, *ibid.*, b. 2, l. 173; P. Stravinskas, „VLIK'o klausimas. Grupių susitarimas“, *Naujienos*, 1964, lapkričio 18 (iškarpa), *ibid.*, b. 51, l. 103.

⁴² „VLIK'o žodis“, *Į laisvę*, 1964, Nr. 36, p. 18–19; J. Audėno pranešimas, 1964 m. lapkričio 28 d., LCVA, f. 658, ap. 1, b. 51, l. 116; Supreme Commit-

tee for Liberation of Lithuania, New York, 1966(?), (lankstinukas), *ibid.*, b. 52, l. 2.

⁴³ „Kas akcentuotina Lietuvos laisvinimo darbe (pokalbis su V. Sidzikauskų)“, *Lietuvių dienos*, 1965, Nr. 2, p. 86; VLIK'o 1964 m. gruodžio 22 d. raštas K. Balučiui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 52, l. 301.

⁴⁴ „VLIK'o Lietuvos laisvinimo credo“, *Eltos informacijos*, 1965, vasario 20, p. 86; 25 m. kovos dėl Lietuvos laisvės, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 51, l. 135.

⁴⁵ „VLIK'as dėms pastangas“, *Lietuvių dienos*, 1967, Nr. 1, p. 4; „Krizė VLIK'o viršūnėse“, *Tėviškės žiburiai*, 1966, gruodžio 8 (iškarpa), LCVA, f. 658, ap. 1, b. 51, l. 185; „VLIK'as susidrausmino, atsinaujino ir naujai išsirikiavo“, *Darbininkas*, 1966, gruodžio 13 (iškarpa), *ibid.*, b. 57, l. 211.

⁴⁶ „Iškelta mintis apie Lietuvos konsulatą Maniloje“, *Tėvynė*, 1968, balandžio 12 (iškarpa), *ibid.*, b. 52, l. 81.

⁴⁷ „Būkime akademikų tauta“, *Tėviškės žiburiai*, 1967, gegužės 1 (iškarpa), *ibid.*, l. 5.

⁴⁸ „Atsišaukimas į laisvąjį pasaulį“, *ibid.*, ap. 2, b. 48, l. 29–30; tas pat anglų k., *ibid.*, ap. 1, b. 52, l. 69–72.

⁴⁹ J. Audėnas, „VLIK'as ir visuomenė“, *Lietuvių dienos*, 1969, Nr. 10, p. 7.

⁵⁰ J. Audėnas, „Tarptautiniai įvykiai ir Lietuva“, *ibid.*, Nr. 4, p. 5; VLIK'o 1968 m. rugpjūčio 25 d. raštas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 52, l. 110–111.

⁵¹ „VLIK'o seimo nutarimai“, *Naujienos*, 1968, gruodžio 26 (iškarpa), *ibid.*, f. 656, ap. 2, b. 683, l. 334.

⁵² „Su širdgėla ir liūdesiu“, *Lietuvių dienos*, 1969, Nr. 5, p. 3.

⁵³ E. Čekienė, „Iš VLIK'o seimo New Yorke“, *Dirva*, 1969, gruodžio 14 (iškarpa), LCVA, f. 658, ap. 1, b. 52, l. 59.

⁵⁴ ELTA pranešimas, 1970 m. vasario 11 d., *ibid.*, b. 53, l. 77.

⁵⁵ S. Lozoraičio 1970 m. balandžio 16 d. laiškas J. Audėnui, *ibid.*, f. 648, ap. 2, b. 50, l. 40.

⁵⁶ Auswärtiges Amt (VFR URM) 1970 m. rugsėjo 7 d. raštas, *ibid.*, l. 87.

⁵⁷ J. Audėnas, „VLIK'as...; VLIK'o valdyba. 1970 m. veiklos programa“, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 52, l. 34.

⁵⁸ VLIK'o 1968 m. gruodžio 10 d. Pro Memoria, *ibid.*, f. 656, ap. 2, b. 683, l. 327.

⁵⁹ ALT 1969 m. birželio 19 d. Pro Memoria, *ibid.*, f. 648, ap. 2, b. 49, l. 51.

⁶⁰ JAV LB įstatai, Cleveland, 1961, p. 27, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 45, l. 67.

⁶¹ „PLB Valdybos pareiškimas“, *Pasaulio lietuvis*, 1963, Nr. 1, p. 2.

⁶² „Antrojo PLB seimo žodis pavergtai Lietuvai“, *ibid.*, p. 4.

⁶³ PLB 1964 m. vasario 10 d. raštas J. Kajeckui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 714, l. 87.

⁶⁴ PLB konstitucija, pataisyta 1963 m. II PLB seime, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 45, l. 119.

⁶⁵ J. Sungaila, „VLIK'o žodis „Visiems lietuviams“, *Pasaulio lietuvis*, 1965, Nr. 13, p. 187.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ „Pasaulio lietuvių bendruomenės darbo reikalai“, *ibid.*, 1963, Nr. 1, p. 4; Jaunimo metų programa, 1966 m., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 337, l. 33.

⁶⁸ „Informacija artėjant I PLJ kongresui“, *Pasaulio lietuvis*, 1966, Nr. 21, p. 371.

⁶⁹ „Apvainikuotas Paleckio žygis“, *Mūsų pastogė*, 1966, balandžio 18 [?]; „Paleckiui sugrįžus namo“, *ibid.*, gegužės 16.

⁷⁰ „Parašai peticijoje“, *ibid.*, rugpjūčio 1.

⁷¹ „PLJ kongreso nutarimai“, *Pasaulio lietuvis*, 1966, Nr. 24, p. 403; PLJ kongreso nutarimai, 1966 m. birželio 30–liepos 3 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 337, l. 43–46.

⁷² PLB III seimo programa, *ibid.*, l. 48; „PLB III seimo nutarimai“, *Pasaulio lietuvis*, 1968, Nr. 1, p. 9.

⁷³ „PLB Valdyboje“, *ibid.*, 1969, Nr. 8, p. 131.

⁷⁴ „Bendruomenė ir VLIK'as“, *ibid.*, 1968, Nr. 35, p. 584.

⁷⁵ „Nepriklausomybės šventės minėjimų derlius“, *Argentinios lietuvių balsas*, 1969, kovo 13 (iškarpa), LYA, f. K1, ap. 49, b. 36.

⁷⁶ „PLB visuomeninės gairės“, *Lietuvių dienos*, 1969, Nr. 6, p. 4.

Gauta 2009 02 09
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

KGB veikla sovietinės Lietuvos pramonės įmonėse 1965–1985 m.

Šiame straipsnyje siekiama KGB archyvinės medžiagos pagrindu nušviesti sovietinio saugumo komiteto veiklą pramonės įmonėse. Nors dėmesio objektas – KGB veikla pramonėje, šis tyrimas taip pat atskleidžia pagrindinius KGB darbo principus ir etapus, nes veikla pramonėje mažai skyrėsi nuo bendrųjų jo veikimo principų. Tyrimas nepretenduoja į išsamią KGB veiklos analizę, juo siekiama įvertinti saugumo kaip ekonominės sistemos veikėjo vaidmenį, atskleisti tam tikrą jo vykdytos šios srities kontrolės kaitą.

ĮVADAS

Plati KGB veiklos sovietinės Lietuvos pramonėje tematika apima tiek individualių moralinių problemų, tiek ir socialinių-politinių reiškinių tyrimą. Industrinės visuomenės tapšmas Sovietų Sąjungoje, kurį lydėjo sparti pramonės plėtra, urbanizacija, darbo jėgos migracija ir kylanti tautinių santykių įtampa buvo didelis sovietinės sistemos išbandymas, vertęs valdžią peržiūrėti visuomenės kontrolės būdus. KGB, kaip reikšmingas valdžios atstovas, negalėjo likti nuošalyje ir nereaguoti į vis sudėtingesnes ekonomines ir socialines sąlygas: darbas su agentūriniu tinklu, profilaktikos priemonės ir operatyvinė veikla turėjo atitikti gyvenamojo meto reikalavimus.

Ekonomikos požiūriu KGB veiklos pramonėje tematika glaudžiai susijusi ne tik su pramonės administravimu, t. y. kaip ir kokie sprendimai šioje ūkio srityje buvo priimami ir vykdomi, bet su pačia ekonominės sistemos

esme. Autoritarines ir totalitarines politines sistemas tiriančių ekonomistų nuomone, nedemokratinų šalių ūkio plėtra tiesiogiai susijusi su valdžios gebėjimu kontroliuoti ir spausti ekonomikos veikėjus¹ – priversti įmones prisiimti dideles gamybos užduotis ir jas įvykdyti. Suprantama, kad toks spaudimas negalėjo būti beribis. Bausmės, dažnai nepagrįstos, mažino darbo motyvaciją, o gamyklų ir fabrikų veiklos stebėsenos ir kontrolės išlaidos buvo proporcingos spaudimo dydžiui².

Šiuose valdžios ir įmonių santykiuose saugumo organai vaidino svarbų vaidmenį. Pasak D. K. Galbraitho, KGB veiklą galima apibūdinti kaip išorinės valdžios kišimąsi į įmonių valdymą³. Sovietinėje sistemoje formalios taisyklės dažnai prieštaravo efektyviems gamybos sprendimams⁴, inžinieriai ir darbininkai neretai buvo priversti tas taisykles pažeisti. Be to, įmonių darbuotojai taisyklių pažeidimo paprastai net nelaikė dideliu nusižengimu⁵. Esant tokiam įmonių darbuotojų absenteizmui, valdžiai galėjo padėti saugumo institucijos. Jų agentų tinklai, veikę pačiose įmonėse, leido aptikti gamybinį aplaidumą ar net „kenkėjišką“ veiklą, taip padėdami sutelkti gamybinės jėgos partijos planams įgyvendinti.

Ne tik spekuliacija, vagystės ir gamybos pažeidimai žeidė sovietinę ūkio sistemą. Opios sistemos problemos buvo visiems autoritariniams režimams būdingas objektyvios informacijos „iš apačios“ trūkumas, gamybininkų siekis mažinti planines užduotis įrodinėjant valdžiai, neva gamybos planai viršija kolektyvo galimybes ir yra nerealiūs.

Be abejonės, valdžia žinojo, jog gamybininkai nenori „iš viršaus“ gauti didelių gamybos planų, siekia juos sumažinti. Geras sovietinis direktorius privalėjo sugebėti savo ministerijoje išsireikalauti kuo daugiau investicijų ir pasiekti, kad gamybos planas didėtų minimaliai, – mažesnis už jau pasiektą rezultatą Vakarus besivejančioje ekonomikoje buvo ideologiškai neįmanomas. Bet norint gamybiniam kolektyvui primesti labiau „jėgas mobilizuojantį planą“ buvo būtina ne tik administracinė valdžios valia, bet ir objektyvi informacija apie konkrečios įmonės galimybes. Vargu ar kas galėjo pranešti valdžiai išsamesnių duomenų apie įmonės potencialą, nei jos viduje šnipinėjantys agentai. Ar valdžia panaudojo šią KGB galimybę? Ar saugumo organai buvo valdžios padėjėjai šioje srityje?

Konkretūs KGB veiklos pramonės įmonėse metodai nėra išsamiai tyrinėti istoriografijoje. Mokslinių darbų stoka lemia, kad saugumo organų veikla imama demonizuoti, atsiranda mitų apie visuotinę valdžios kontrolę, pasunkėja galimybė teoriškai modeliuoti įvairių nedemokratinį režimų raidą. Antai tam tikras istorinių faktų trūkumas jaučiamas Ronaldo Wintrobe'o monografijoje, kurios dvi dalys aptaria sovietinę ekonomikos sistemą, taip pat Marko Harrisono darbuose. Matyt, reikėtų sutikti su Peterio J. Boettke's nuomone, kad R. Wintrobe'o knyga „labiau pavykusi analitiniu nei istoriografiniu požiūriu“⁶. Tezę apie spaudimo didinimą Leonido Brežnevo valdymo pradžioje R. Wintrobe'as grindžia vienintele nuoroda į partinių dokumentų keitimo kampaniją XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje⁷. M. Harrisono darbuose minima sukarinta įmonių apsauga ir nekonkrečiai kalbama apie partinę gamybininkų kontrolę⁸. Gana skurdžius autorių argumentus galima suprasti – stokojant išsamių L. Brežnevo valdymo meto tyrimų trūksta ir šio laikotarpio faktų.

Suprantama, kad išsamiai temos analizei būtini KGB aukščiausiosios vadovybės dokumentai. Tačiau Lietuva ne visada juos gaudavo, o ir gautieji ne visi išliko. Vis dėlto daug svarbių Maskvos sprendimų matyti iš antrinių šaltinių – Lubiankos nurodymų įgyvendinimo planų, nuorodų į juos metinėse operatyvinės veiklos ataskaitose. Šiuo požiūriu tyrimui labai pravertė kontržvalgybinę veiklą vykdžiusios LSSR KGB 2-osios valdybos dokumentai, saugomi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) K-1 fondo 3 apraše. Metinės ataskaitos ir metiniai darbo planai, susirašinėjimas su respublikos KGB vadovybe ir SSRS KGB 2-ąja vyriausiąja valdyba atspindi bendras saugumo organų veiklos respublikoje tendencijas.

Išsamiau buvo išnagrinėti 2-osios valdybos 3-iojo (nuo 1982 m. – 6-ojo) skyriaus dokumentai. Šis skyrius dirbo kontržvalgybinį darbą pramonės, transporto ir ryšių objektuose. Minėti dokumentai yra dvejopo pobūdžio. Pirmajai grupei priskirtini skyriaus veiklos planai ir ataskaitos, operatyvinės veiklos planai, darbinės pažymos, susirašinėjimas su valdybos vadovybe ir kitais LSSR KGB struktūriniais ir teritoriniais skyriais. Dauguma 6-ojo skyriaus veiklos dokumentų saugomi rinkinyje, sudarytame „iš pabirų“ (46 aprašas). Antroji šaltinių grupė – įvairios instrukcijos, konspektai, ataskaitų ir pranešimų juodraščiai, vardinės įmonių bylos⁹. Pastarosios buvo pradedamos siekiant susisteminti informaciją apie konkrečios įmonės veiklą, jas vesdavo įmonę kuruojantis KGB operatyvinis darbuotojas. Minėtose bylose – operatyvinio darbo konkrečioje gamykloje ar fabrike planai, agentūrinio tinklo duomenys, agentų pranešimai, informacija apie operatyvinę padėtį, į kurios apibūdinimą įėjo ne vien valstybės ir gamybinių paslapčių apsaugos uždaviniai, produkcijos paskirtis ir specifika, bet ir sovietiniam režimui politiškai nepatinkimų asmenų sąrašai – įmonėje dirbančių

buvusių politinių kalinių ir tremtinių pavardės, kartais nurodant buvusio jų teistumo baudžiamojo kodekso straipsnį. Tipinę vardinę bylą sudarė 3–4 tomai. Pirmajame jų paprastai buvo vadovybės dokumentai, bendra informacija apie objektą, operatyvinio darbo jame planai, ataskaitos, įmonės vadovų ryšiai. Antrąjį tomą sudarė operatyvinės veiklos duomenys, t. y. agentūrinė medžiaga, trečiąjį – vadinamojo ypatingojo laikotarpio dokumentai, t. y. mobilizacijos instrukcijos, gamybos planai kilus karui. LYA pavyko rasti dešimties įmonių vardines bylas. Iš jų anksčiausiai – 1952 m. – pradėta Vilniaus radijo matavimo priemonių gamyklos byla. Tuomet ši SSRS aviacijos pramonės ministerijai priklausiusi įmonė vadinosi gamykla Nr. 555¹⁰.

Tiriant KGB veiklą pramonės įmonėse svarbios ir asmeninės tų įmonių darbuotojų, kurie buvo tikrinami KGB išduodant leidimus dirbti su slaptaisiais dokumentais ar slaptuosius darbus, bylos. Šie dokumentai leidžia ne tik išsamiau išnagrinėti leidimų dirbti su slaptaja medžiaga sistemą, bet ir įžvelgti saugumo darbo pokyčius.

STRUKTŪRINIAI KONTRŽVALGYBINĖS VEIKLOS RĖMAI: 2-OSIOS VALDYBOS 3-IOJO SKYRIAUS ĮKŪRIMAS IR VEIKLA

KGB vykdomo pramonės įmonių kuravimo istorija siekia Stalino laikotarpį. 1953 m. balandžio mėn. buvo įkurtas KGB 5-asis skyrius, jo 1-ajam poskyriui pavedant kuruoti pramonės įmones¹¹. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje pramonės įmonių kontrolė perduota 4-ojo skyriaus 2-ajam poskyriui. 1959 m. šis poskyris jau dirbo kontržvalgybinį darbą 53 respublikos pramonės objektuose, su nemažai įmonių turėtas operatyvinis ryšys¹².

1960 m. kovo 20 d. geležinkelio transporto skyriaus, minėto 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio ir valstybės paslapčių apsaugos grupės pagrindu buvo įkurtas 2-osios valdybos 3-iasis skyrius¹³, kuris užsiėmė kontržvalgybine veikla pramonės įmonėse beveik iki tiriamo laikotarpio pabaigos – 1982 m. Toliau kontržvalgybinio darbo pramonėje estafetę perėmė įkurtas 6-asis skyrius¹⁴.

Iš 3-iojo skyriaus struktūros ir veiklos galima suvokti, kokį dėmesį KGB skyrė pramonei. Vos tik skyrių įkūrus, kontržvalgyba pramonės objektuose pagal svarbą buvo tik trečioje vietoje po geležinkelio transporto ir jūros baseino apsaugos objektų. Uždavinių formuluotės rodo gana mažą skyriaus dėmesį pramonei. Tai matyti iš skyriaus svarbiausio darbo tikslo formuluotės: „Kontržvalgybinio darbo organizavimas geležinkelio ir vandens transporte, svarbiuose pramonės objektuose, slaptų duomenų atskleidimo faktų tyrimas.“¹⁵ 1960 m. iš 3-iojo skyriaus 25 operatyvinių darbuotojų pramonės įmones kuravo tik 6, neturintys net poskyrio statuso, – dokumentuose jie vadinami „Vilniaus miesto pramonine grupe“.

Intensyvi respublikos industrializacija lėmė pramonės įmonių svarbos didėjimą ir KGB dėmesį joms. Septintajame dešimtmetyje pramonės įmones kuruojantys operatyviniai darbuotojai buvo priskirti skyriaus 1-ajam poskyriui. Pirmasis skyriaus viršininkas papulkininkis Župikovas į šias pareigas buvo atkeltas iš darbo geležinkelio transporte skyriaus viršininko pareigų, o jo įpėdiniai buvo karininkai, anksčiau kuravę pramonės įmones (E. Morkūnas, V. Miškinis). Per penkiolika metų nuo 3-iojo skyriaus darbo pradžios operatyvinių darbuotojų „pramonininkų“ skaičius padvigubėjo. 1975 m. skyriuje dirbo 27 operatyvininkai, 12 iš jų – 1-ajame poskyryje¹⁶. Respublikinio pavaldumo miestuose (išskyrus Vilnį) „pagal 3-iojo skyriaus liniją“ veikė KGB poskyriai

ar grupės, pavaldžios KGB miestų skyrių vadovybei, tačiau už metodinį vadovavimą jiems buvo atsakingas LSSR KGB 3-iasis skyrius.

Kaip matyti iš 3-iojo skyriaus sudėties, operatyvinis darbuotojas prižiūrėjo 2–3 įmones ar objektus ir palaikė operatyvinius ryšius su 1–3 kariniu ar ekonominiu atžvilgiu svarbiais objektais. Antai 1968 m. 3-iojo skyriaus 1-ajame poskyryje dirbo jo viršininkas ir 13 operatyvinių darbuotojų. Iš pastarųjų 9 karininkai kuravo pramonės įmones, 2 – buvo atsakingi už profilaktikos darbą LSSR KGB miestų ir rajonų padaliniuose bei kontržvalgybinę veiklą tarp užsienio specialistų, dar 2 darbuotojai rūpinosi leidimų slaptiesiems darbams ir dokumentams išdavimu respublikos gyventojams¹⁷.

Nuo pat pirmųjų 3-iojo skyriaus veiklos dienų buvo aktuali jo darbo pagrindimo problema. Lietuvoje buvo mažai karinio-pramoninio komplekso gamyklų, kurių kontržvalgybinei priežiūrai iš esmės ir buvo kuriami tokio pobūdžio SSRS KGB skyriai. Nors susirašinėjime su respublikos ministerijomis ir žinybomis esama daug užuominų apie karinę produkciją gaminančias įmones, vadinamąsias pašto dėžutes, būtinybę užtikrinti jose produkcijos ir gamybos slaptumą, į Maskvą siunčiamuose dokumentuose ir raštuose buvo pripažįstama, kad ypač slaptų, karinę produkciją kuriančių ir gaminančių karinio-pramoninio komplekso įmonių Lietuvoje nėra. LSSR KGB pirmininkas Eduardas Eismuntas 1989 m. SSRS KGB 6-osios valdybos viršininkui F. Ščerbakovui rašė: „LSSR teritorijoje nėra itin svarbių ar itin uždarų objektų, taip pat svarbių gynybos pramonės įmonių, gaminančių ginklus ir karinę techniką. Respublikoje yra 10 SSRS gynybinių šakų gamybinių susivienijimų ir institutų, kuriems žinybiniais įsakymais nustatyta uždaro kategorija. Šie objektai iš esmės yra tik tarpininkai (*смежники*)

ir subrangovai (*субисполнители*).“¹⁸ Taigi Lietuvoje buvo palyginti nedaug karinio-pramoninio komplekso įmonių: teritorija ir gyventojų skaičiumi mažesnė Estija 1984 m. turėjo 14 karinės pramonės šakų objektų¹⁹.

Vis dėlto pašto dėžutės kodą turėjo daugelis respublikos sunkiosios pramonės gamyklų. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus 1968 m. liepos 18 d. patvirtintame organizacijų, kuriose 2-oji valdyba privalo dirbti kontržvalgybinį darbą, sąrašė yra 112 objektų. Tarp jų – 42 gamyklos, gamybiniai institutai ir konstravimo biurai. Pašto dėžutės kodą turėjo 20 pramonės įmonių. Daugelis jų koduotos buvo vien dėl to, kad priklausė devyneto SSRS karinio-pramoninio komplekso ministerijų sistemai, nors karinės produkcijos ir negaminavo. Nekarinis šių įmonių gamybos pobūdis matyti iš KGB pateiktų jų aprašų. Kalbant apie Kauno laivų mechanizmų gamyklą „Pergalė“ (pašto dėžutė A-7475) pažymėta, kad ji gamina laivų sraigtus, Kauno radijo gamyklos (P-6856), „Baltijos“ laivų statyklos (H-5832), Laivų remonto gamyklos (B-2677), Panevėžio „Ekrano“ (B-2963) nurodyta tik žinybinė priklausomybė. Pašto dėžutės kodą turėjo ir keletas karinės pramonės ministerijoms nepriklausiusių įmonių – stakles gaminusi „Žalgirio“ gamykla (B-2936), elektrotechnikos įmonė „Elfa“ (A-7586) ir Vilniaus elektros suvirinimo įrangos gamykla (Γ-4823).

Tikrų uždarytųjų įmonių, gaminusių įrangą SSRS karinės pramonės ar KGB poreikiams, respublikoje buvo tik keletas. Tai kopijavimo aparatus projektavęs ir gaminęs Elektrografijos mokslinio tyrimo institutas (Γ-4823; mokslinio tyrimo institutas – toliau MTI), kariniams tikslams radijo matavimo prietaisus kūręs ir gaminęs Vilniaus radijo matavimo prietaisų MTI (P-6856) ir gamykla (A-7859), Kauno radijo matavimo technikos MTI (B-8574), garso įrašų aparatūrą, KGB klausymosi įrenginius „Moška“, „Lavr“ ir lėktuvų

juodąsias dėžes gaminusi Lietuvos prietaisų gamykla (A-7934, vėliau – „Vilmos“ gamybinis susivienijimas), karo technikai transformatorius „Gabarit“ gaminusi Vilniaus radijo komponentų gamykla (A-7528²⁰), mikroschemas kūręs Vilniaus konstravimo biuras (Г-4322, vėliau – „Venta“) ir jas gaminęs Šiaulių „Nuklonas“ (M-5621)²¹.

Slaptosios įmonės Lietuvoje gaudavo uždarnosios įmonės, turinčios atvirųjų padalinių, arba atvirosios įmonės, turinčios uždarytųjų padalinių, statusą. Pastarąjį slaptumo lygį turėjusio Kauno radijo matavimo technikos MTI iš tikrųjų slaptos buvo tik 3-iojo skyriaus 31-oji ir 32-oji laboratorijos, kurios kariškių užsakymu gamino komponentą „Rusalka“²². Net viena slapčiausių respublikos įmonių laikyto Vilniaus Spalio 60-mečio radijo matavimo prietaisų susivienijimo²³ (uždaroji įmonė, turinti atvirųjų padalinių) produkcijos struktūroje kariniai gaminiai sudarė tik 7,6 proc.²⁴

3-iojo skyriaus darbuotojai Lubiankoje turėjo ne kartą pagrįsti, kodėl respublikoje nuolat sudaromi ir LKP CK tvirtinami sąrašai gamyklų, kuriose būtina dirbti operatyvinę darbą, nors jos nėra režiminės. Atrodo, kad SSRS KGB rimtai nevertino Lietuvos saugumiečių nuorodų į antisovietines apraiškas respublikoje ir čia neva gyvuojančią „ypatingą bazę“, kuri buvo laikoma „antisovietiniu“ elementu²⁵. Pavyzdžiui, SSRS KGB nurodymu 1960 m. buvo sudarytas sąrašas įmonių, kuriose yra ar turi būti dirbamas operatyvinis darbas. Šis sąrašas buvo suderintas su LKP CK ir pasirašytas LKP CK antrojo sekretoriaus Šarkovo. Lubiankos darbuotojai sąrašą įvertino skeptiškai. SSRS KGB 2-oji valdyba nurodė, kad jame yra daug neslaptų įmonių, bei priminė, kad būtina vadovautis SSRS KGB pirmininko 1960 m. kovo 31 d. įsakymu, kuriame nurodoma, jog nerežimines įmones KGB gali kuruoti tik įtardamas ypatingąjį įvykį (ЧП – *чрезвычайное*

проеисшествие), pavyzdžiui, įžvelgdamas diversijos grėsmę²⁶.

Maskvai esant tokiai „nesupratingai“, LSSR KGB pasitelkė savo veiklą pagrindžiančią išradinę formuluootę, kurią galima apibūdinti taip: slaptos produkcijos negaminančias įmones būtina prižiūrėti todėl, kad jose dirba „politiškai nepatikimų asmenų“. Šiuos žmones reikia stebėti ne vien dėl to, kad tai „nacionalistai“, bet ir dėl pavojaus, neva jų keliamo įmonių darbui. Taigi „nacionalistai“ buvo tiesiogiai siejami su diversijos grėsme, tuo pagrindžiant būtinybę vykdyti operatyvinę įmonių priežiūrą. Politiškai nepatikimus tam tikros įmonės žmones KGB laikė „operatyvinio darbo baze“, jų priežiūrai buvo kuriamas agentūrinis tinklas, kurio gauta informacija buvo sisteminama KGB vedamoje įmonės vardinėje byloje.

AGENTŪRINIS TINKLAS

Darbai su agentūra KGB skyrė daug dėmesio. Jo informacijos šaltinis buvo ne tik agentai, bet ir patikėtiniai, neetatiniai KGB darbuotojai bei kiti informatoriai, nepatenkinti įmonių administracijos darbu. Antai Utenos elektros krosnelių gamyklos Kadryų skyriaus viršininkas 1969 m. informavo KGB 3-iąją skyrių, kad šios įmonės direktoriaus žmona yra buvusi tremtinė, o pats direktorius į vadovaujamas pareigas neva skirias buvusius antisovietinius partizanus ir kitus politiškai nepatikimus asmenis²⁷.

Saugumiečių autoritetas itin išaugo devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje, kai buvęs saugumo vadovas Jurijus Andropovas buvo išrinktas SSKP CK generaliniu sekretoriumi. Besikreipiančių į KGB asmenų netenkino ne tik įmonių vadovų veikla, bet ir tuo metu gyventojų aiškiai jaučiamos profesinio ir socialinio mobilumo ribos stagnaciją išgyvenančioje santvarkoje. Besikreipiantiesiems

KGB buvo lyg paskutinė instancija, galinti padėti ne tik surasti „tiesą“, bet ir įsidarbinti geresniame darbe. Antai 1983 m. į KGB kreipėsi buvęs Vilniaus gamybinio susivienijimo „Vilma“ cecho partinės organizacijos sekretorius, išsakydamas nepasitenkinimą, kad įmonėje gniaužiama administracijos kritika, jos vadovai persekioja darbuotojus. Į operatyvininko pastabas, kad šie klausimai neįeina į KGB kompetenciją, buvęs partijos sekretorius atsakė, kad jam padėti gali tik KGB, nes įmonės vadovai turi puikius ryšius su kitais „valdžios organais“²⁸. Tais pat metais į KGB kreipėsi šios įmonės buhalteris, kuris skundėsi neįdomiu darbu, menkomis karjeros perspektyvomis, prašė padėti susirasti darbą kitoje įmonėje²⁹. Nepatenkintų darbuotojų kreipimaisi kartu su agentų pranešimais buvo svarbi įmonių vadovus kompromituojanti medžiaga.

Vis dėlto svarbiausias KGB informacijos šaltinis buvo agentūrinis tinklas įmonėje. 1971 m. KGB 3-iasis skyrius turėjo ryšį su 750 agentų. Pramonės įmonėse dirbo 323 agentai, iš jų 133 palaikė tiesioginį ryšį su 3-iojo skyriaus operatyviniais darbuotojais, t. y. buvo 1-ojo poskyrio agentūra³⁰.

Agentūra pramonės įmonėse buvo pasiskirsčiusi netolygiai. Agentų skaičių lėmė įmonės slaptumo statusas. Vadinamosiose pašto dėžutėse veikė kur kas daugiau agentų nei režimo statuso neturinčiose įmonėse. Iš Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos vardinės bylos matyti, kad nuo 1952 m., kai ši byla buvo pradėta, iki 1967 m. vien šioje įmonėje veikė 56 agentai³¹. Žinant, kad tai buvo didelė ir daug darbuotojų turinti įmonė³², o nurodyti agentai veikė ne vienu metu, be to, būta jų kaitos, šis skaičius neatrodo itin didelis. Tačiau svarbūs buvo ne vien kiekybiniai, bet ir kokybiniai rodikliai, t. y. agentų išdėstymas. Informatorius KGB išdėstė labiausiai dominančiuose baruose – režiminuose padaliniuose, administracijoje ir tarp

tarnybų vadovų. Agento paieška ir verbavimas vyko atsižvelgiant į operatyvinį poreikį pagal iš anksto sudarytą planą. Antai siekiant sustiprinti agentūrines pozicijas ir darbą su agentais, 3-iojo skyriaus 1-ojo padalinio 1967 m. plane buvo numatyta užverbuoti agentus pašto dėžutės Nr. 5234 („Vilmos“ gamybinio susivienijimo) slaptojo prietaiso 5c gamybos bare, įmonės P-6856 (minėtosios Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos) 3-iajame skyriuje ir kitur³³.

Kitoje slaptoje įmonėje – Kauno radijo matavimo technikos moksliniame institute, kuriame dirbo 1217 žmonių (iš jų 450 inžinierių ir 280 technikų), – 1969 m. vienu metu veikė 7 KGB agentai ir 25 patikėtiniai³⁴. Respublikos KGB vadovybės toks agentų skaičius netenkino. Ji reikalavo sustiprinti įmonėje operatyvinį darbą ir užverbuoti daugiau agentų³⁵.

Slaptumo statuso neturinčiose įmonėse agentų buvo mažiau. Iš staklių pramonės įmonės „Žalgiris“ bylos matyti, kad 1982 m. šioje gamykloje dirbo 1835 žmonės³⁶. 1982–1988 m. įvairiu metu čia veikė 13 agentų: 4 – užverbuoti 1983 m. (3 iš jų 1986 m. iš agentų sąrašo buvo išbraukti), 4 – 1984 m. ir dar 3 – 1986 m. (vienas 1988 m. pašalintas)³⁷. Vardinėje byloje taip pat nurodyta 21 patikėtinis³⁸.

Archyviniai šaltiniai rodo KGB turėjus išsamios informacijos apie įmonių administraciją, vadovus ir jų nuotaikas. Gero informuotumo priežastis – didelis įmonių administracijos atstovų skaičius agentūriniuose sąrašuose. Štai 1977 m. 3-iojo skyriaus 1-asis poskyris informavo savo vadovybę turintis 124 agentus, iš kurių net 42 dirbo įmonių administracijoje, buvo skyrių ar cechų viršininkai. Agentais buvo 77 vidurinės grandies tarnautojai ir tik 5 darbininkai³⁹. 1980 m. kovo mėn. 1-ojo poskyrio agentūros skaičius buvo nepakitęs – 120 agentų ir 198 patikėtiniai⁴⁰.

KGB 3-iojo skyriaus agentų išsilavinimo lygis buvo aukštas. 1977 m. tarp jų buvo 1 technikos mokslų daktaras, 17 kandidatų į mokslų daktarus, 77 asmenys, turintys aukštąjį, ir 7 – nebaigtą aukštąjį išsilavinimą. Tik 22 agentų išsilavinimas buvo vidurinis⁴¹. Pažvelgę į agentų bendradarbiavimo su KGB stažą, aštuntojo dešimtmečio viduryje išvysime akivaizdžius sudėties pokyčius. Nuo 1975 m. pradžios iki 1977 m. balandžio mėn. iš agentų sąrašo buvo išbraukta 17 „neveiksnių“ ir užverbuoti 22 nauji agentai. Agentūra būdavo nuolat atnaujinama. LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio 1959 m. ataskaita rodo, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje agentų skaičius buvo mažinamas⁴², o tiksliau – gausi, bet mažai veiksmi agentūra buvo keičiama veiksmingesniais jaunais agentais.

Administracijos darbuotojų ir inžinerinio-techninio personalo vyravimas profesinėje agentų struktūroje nestebina. Pirma, sovietinėse gamyklose būta didelės kadrų kaitos, ypač tarp darbininkų, todėl inžinierius ar administratorius buvo pastovesnis agentas už darbininką. Antra, inžinieriaus informacinė erdvė, palyginti su darbininko, buvo gerokai platesnė. Tarnybinės kompetencijos turinčiam agentui operatyvininkas galėjo kelti sudėtingus uždavinius.

Nemažai reikšmės turėjo ir socialinis inžinerinio-techninio darbuotojo statusas sovietinėje visuomenėje. Modernizacija Sovietų Sąjungoje, kaip ir visame pasaulyje, negalėjo nedidinti technokratų įtakos visuomenėje. Galbūt KGB vadovybė gerai nesigaudė socialinėse teorijose ir buvo menkai susipažinusi su Vakaruose tarp mokslininkų tuo metu paplitusia vadybininkų revoliucijos teorija, bet intuityviai jautė didėjančią techninės inteligentijos reikšmę visuomenėje. Be to, Vakarų tendencijos veikė emigrantų nuotakas ir elgseną, jų svarstymus apie SSRS ekonomikos raidą ir santykių su okupuota

Lietuva taktiką. Antai 1976 m. birželį iš Vakarų Vokietijos grįžęs KGB agentas „Vladas“ informavo, kad lietuvių emigrantai daug vilčių sieja su inžinierija, kuri sovietinės ideologijos įtakai esą pasiduodanti ne taip lengvai kaip humanitarinė inteligentija⁴³.

Reikia turėti omenyje, kad administracija ir inžinieriai turėjo kur kas platesnius už darbininkų veiklos tikslus ir poreikius. Todėl neatmestina, kad jie patys galėjo siekti bendradarbiauti su KGB, tikėdamiesi iš šio ryšio sulaukti tam tikros administracinės naudos. KGB agentų veikla pramonės įmonėse ne tik leidžia vertinti sovietinio saugumo vaidmenį pramonės valdyme, bet ir teikia galimybę giliau pažvelgti į įmonių vidaus valdymą. KGB agentas, kuris tuo pačiu metu buvo ir įmonės administracijos atstovas (arba jos inžinierius), – tai du iš esmės skirtingi, bet tarpusavyje susipynę vieno asmens vaidmenys. Šiuos vaidmenis siejo asmens lūkesčiai ir elgsenos strategijos. Agentas retai buvo pasyvus individas, kuris vien KGB verčiamas teikė ūkio valdymui ir režimo vykdomai socialinei kontrolei būtiną informaciją. Bendradarbiauti su KGB galėjo būti naudinga tiek pačiam informatoriui, tiek ir įmonės kolektyvui. Agentūrinė informacija buvo savotiškas bendravimo su valdžia būdas, galima sakyti, neoficialus informacijos kanalas, kuriuo valdžiai buvo siunčiama reikiama žinia, pavyzdžiui, kad būtina mažinti planines užduotis.

Antra, administracijos ryšiai su KGB turėjo tam tikrą reikšmę įmonės vidaus santykiams. Tai buvo lyg koziris, kuriuo galima pasinaudoti įmonės vidaus konfliktuose. Pavyzdžiui, Vilniaus elektrografijos MTI vardinės KGB bylos dokumentai liudija įmonėje buvus tam tikrą opoziciją instituto vadovybei. Iš agentūrinių pranešimų matyti, kad direktoriaus L. Korolkovo šalininkai buvo įmonės Finansų ir planavimo skyriaus darbuotojai, direktoriaus pavaduotojas kadrums ir reži-

mui. Taip pat esama agentūrinių pranešimų, liudijančių įtemptus direktoriaus santykius su vyriausioju inžinieriumi, Slaptojo (1-ojo) skyriaus viršininku ir kitais. KGB agentai, priklausę šiai opozicijai, sumaniai naudojami ryšių su saugumu teikiamomis galimybėmis kovojant prieš įmonės vadovą: informavo apie menką direktoriaus kompetenciją, jo antisovietinius pasisakymus (pavyzdžiui, jo paniekinamus juokus Lenino premijos paskyrimo vienam iš partijos vadovų proga)⁴⁴, darbo su slaptaisiais dokumentais taisyklių pažeidimus. Informatoriai pasiekė šiokių tokių laimėjimų: jų teiktos informacijos pagrindu direktoriui nebuvo leista vykti į užsienį, jo netinkamas elgesys svarstytas partijos Vilniaus miesto komitete⁴⁵. Antra vertus, direktoriaus įtakos ratas bandė riboti opozicijos ryšius su KGB. 1979 m. pažymyje, pasirašytoje KGB 3-iojo skyriaus vedėjo A. Grišečkino, tvirtinama, kad „direktorius kai kuriuos instituto darbuotojus išpėjo dėl būtinybės vengti kontaktų su saugumo organų atstovais“⁴⁶. Anot vieno agentūrinio pranešimo, administracijos atstovų ir techninių tarnybų vadovų susirinkime direktoriaus pavaduotojas kadrui ir režimui – vienas iš įmonės vadovo aplinkos žmonių – neva pareiškęs, kad pasinaudojus gerais ryšiais saugumo komitete įmonės vadovybei pavyko pakeisti jai nepalankų KGB operatyvinį darbuotoją „supratingesniu“⁴⁷. Vargu ar šis pasisakymas posėdyje buvo vien impulsyvus neatsargumas. Matyt, juo norėta parodyti įmonės administracijos galią ir įtaką bei pagąsdinti oponentus. Archyviniai šaltiniai liudija, kad KGB korta šioje įmonėje gana azartiškai žaidė tiek administracija, tiek opozicija. Pavyzdžiui, viename dokumente, nepaisant kruopščių – greičiausiai operatyvininko – pataisymų, pavyko perskaityti tokį sakinį: „[Direktorius] paskambino LSSR KGB pirmininko pavaduotojui draugui Vaigauskui ir jo atsiprašė.“⁴⁸

Iš agentūrinio tinklo ir kitų šaltinių gauta informacija saugumiečiams tapdavo pagrindu imtis objekto operatyvinio tyrimo. Buvo pradėdama objekto operatyvinė byla. Šių bylų būta trejopų: operatyvinio patikrinimo (ДОП – *дело оперативной проверки*), operatyvinio stebėjimo (ДОН – *дело оперативного наблюдения*) ir operatyvinės paieškos (ДОП – *дело оперативного розыска*). Svarbiausias šių bylų turinio bruožas buvo KGB įtariamas asmens ar grupės nusikaltimo pobūdis (*окраска*). Sunkiausi įtarimai buvo „Tėvynės išdavystė šnipinėjant“ (*измена Родине в форме шпионажа*) ir „Tėvynės išdavystė pabėgant į užsienį“ (*измена Родине в форме бегства за границу*). Vis dėlto dažniau pasitaikė „antisovietinė agitacija žodžiu“ (*антисоветская агитация в устной форме*) ir panašūs įtarimai. 1972 m. sausio 1 d. LSSR KGB pagal „3-iojo skyriaus liniją“ turėjo 73 operatyvinės įskaitos bylas. Dauguma jų – 42 – buvo operatyvinio stebėjimo bylos. Patys 3-iojo skyriaus operatyvininkai vedė tik 13 bylų⁴⁹. 1975 m. respublikoje pagal „3-iojo skyriaus liniją“ buvo vedamos 28 operatyvinės paieškos ir 37 operatyvinio stebėjimo bylos, iš jų 3-iajame skyriuje – 9 operatyvinės paieškos ir 8 operatyvinio stebėjimo⁵⁰. Iš pastarųjų 8 bylų 4 buvo pradėtos įtariant „Tėvynės išdavimą šnipinėjant“. Tai grįžusio iš Kanados Kauno radijo gamyklos darbuotojo byla „Radist“; Klaipėdos „Baltijos“ laivų statyklos Planavimo skyriaus viršininko Kotkovo, kuris, prieš atvykdamas į Lietuvą, dirbo „ypač slaptoje“ Komsomolsko prie Amūro įmonėje (pašto dėžutėje Nr. 199), byla „Žuk“ (saugumui kėlė įtarimą šio asmens ryšiai su SSRS plano komiteto darbuotojais ir „padidėjęs dėmesys“ valstybės karinėms paslaptims); Panevėžio kabelių gamyklos vyriausiojo inžinieriaus byla „Nevynosimij“; Šiaulių „Nuklono“ gamyklos derintojo, kuris buvo įtariamas Antrojo pasaulinio karo metais rėmęs na-

cistinės Vokietijos valdžią (KGB atkreipė dėmesį ir į šio asmens susirašinėjamą neva „karine tematika“ su adresatais Kanadoje⁵¹), byla „Cvetovod“.

Visos šios bylos, kurios rėmėsi sunkiais įtarimais, žlugo jau 1977 m. – KGB nepavyko surinkti užtektinai įrodymų, nustatyti šnipinėjimo fakto ir bylų atiduoti teismui. Šios, kaip ir daugelis KGB pradėtų bylų, baigėsi įprastinėmis profilaktinėmis priemonėmis – oficialiu raštišku „kaltininko“ išpėjimu arba iškvietais profilaktinio pokalbio į saugumą. Antai 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio, kuris kuravo pramonę, darbuotojai 1959 m. profilaktines priemones taikė 18 asmenų, kurių pusė buvo operatyvinių bylų objektai⁵². Aštuntojo dešimtmečio viduryje patiems operatyvininkams teko pripažinti, kad operatyvinės įskaitos bylos dažnai pradedamos nepagrįstai, be didelės būtinybės⁵³.

KGB VEIKLA PRAMONĖS ĮMONĖSE

Darbas su agentais, ypač jų verbavimas, buvo vienas sėkmingiausių KGB veiklos aspektų. Šioje srityje KGB veikla turėjo teigiamų ekonominių rezultatų. Antai KGB 3-iasis skyrius su agentų pagalba 1970 m. nustatė finansinės drausmės pažeidimų Vilniaus bandomojoje fermentinių preparatų įmonėje. Skyriaus viršininko E. Morkūno duomenimis, šioje įmonėje dirbo „mirusių sielų“, t. y. iš tiesų žmonės nedarbo, o atlyginimas buvo gaunamas. Įmonės direktorius neva skirstęs savo darbuotojams butus už kyšius, o sandėlininkas, kuris formaliai ėjo ir profsąjungos komiteto pirmininko pareigas, nekontroliuojamas nurašinėjo materialines vertybes⁵⁴.

Tačiau tokie atvejai buvo vienetiniai ir atsitiktinio pobūdžio, jie retai kada buvo atskleidžiami kaip KGB sistemingo finansinių ir ekonominių pažeidimų tyrimo rezultatas. Kaip matyti iš archyvinės medžiagos, KGB

veikla ne visada buvo ekonomikos požiūriu naudinga. Tokio saugumiečių „abejingumo“ ūkio klausimams priežastis glūdėjo tiek operatyvinių mentalitete, tiek pačioje jų veiklos koncepcijoje, jos kontržvalgybinėje esmėje. Jei negaudavo informacijos apie diversiją ar kitą galimai „priešišką“ veiklą, KGB retai imdavosi ūkinių klausimų analizės. Operatyvininkai ne visada buvo kompetentingi panaudoti savo agentų gebėjimus ir tai patys pripažindavo savo vidaus dokumentuose. KGB vadovybė nuolat kritikavo savo operatyvinius darbuotojus, kad agentams keliama uždaviniai nekonkretūs, kad neveiksmingai panaudojamas turimas agentūrinis potencialas. Tikėtina, kad operatyviniai darbuotojai patirdavo nesėkmę dėl paprasčiausio ekonomikos žinių trūkumo. Ekonominis ir techninis agentų pasirengimas, kaip minėta, buvo palyginti aukštas ir geresnis nei KGB operatyvinių. Todėl galima manyti, kad stiprioji KGB darbo pusė buvo operatyvinė stebėseną ir agentūrinio tinklo rezgimas, o ne sisteminiai ir analitiniai gebėjimai. Taigi agentai buvo ne vien saugumo ausys ir akys, bet iš dalies ir smegenys.

Ši pastebėjimą galėtų tinkamai pailiuoti saugumiečių pažymos apie įvairių įvykių ar situacijų tyrimą partinės valdžios ar KGB vadovų užsakymu. Jose vyrauja ne išsami padėties analizė, o paviršutiniški teiginiai ir agentūrinių pranešimų citatos. Priklausomybė nuo agentūros ir kitų šaltinių turėjo gilumines priežastis, kurios atspindėjo KGB, kaip valdžios atstovo SSRS ekonominėje sistemoje, veikloje. Tik iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad KGB domėjimasis ekonomika ar konkrečios įmonės veikla privalėjo neabejotinai lemti geresnę darbo drausmę, daugiau mobilizacinių priemonių, finansinių ir kitų pažeidimų mažėjimą.

Kaip giliai KGB darbuotojai galėjo įsiskverbti į įmonių veiklą ir sistemingai jose

dirbti, rodo tariamos diversijos „Žalgirio“ staklių gamykloje pavyzdys. Tai pirmoji ir vienintelė respublikoje byla, kurioje buvo galima išvelgti tam tikrų „priešiškos“ veiklos požymių. Nenustatyti asmenys naktį iš 1982 m. gruodžio 21 į 22 d. įsibrovė į gamyklos 6-ąjį cechą ir eksportui skirtų staklių padalinį Nr. 7, kuriuose „mechaniniais smūgiais“ pažeidė 35 jau pagamintas ir pirkėjams siųsti parengtas stakles, 4 gamybos linijoje buvusias stakles ir kitus įrenginius. Bendras padarytų nuostolių dydis – 33 tūkst. rb⁵⁵. Šiam įvykiui tirti KGB pradėjo operatyvinės paieškos bylą „Diversantai“. Ją aktyviai nagrinėjo ne vien 2-oji valdyba ir už ideologinę kontržvalgybą atsakinga 5-oji tarnyba, bet ir SSRS KGB specialistai⁵⁶. Vykstant tyrimui išaiškinta daug machinacijų ir pažeidimų, tiesiogiai nesusijusių su gamyba. Antai buvo nustatyta, kad gamyklos Kapitalinės statybos skyriaus viršininkas neva slapstė asmenį, kurio už didelio masto vagystes ieškojo Rusijos Sverdlovsko miesto milicija. Gamyklos Administracinio ir ūkio skyriaus viršininkas neva buvo susijęs su kriminaline grupuote, kuri jau buvo pagrobusi materialinių vertybių už 150 tūkst. rb bei rengėsi tęsti savo nusikalstamą veiklą „Žalgirio“ gamykloje. Ištyrus „Diversantų“ bylą į baudžiamąją atsakomybę buvo patraukta 20 žmonių. Saugumas atliko iš tiesų didelį darbą: nuo 1982 m. gruodžio iki 1986 m. sausio patikrinta 130 signalų dėl 328 žmonių, įvyko daugiau nei 1000 apklausų, taikyta 113 operatyvinių techninių priemonių, 23 „Sputnik“ priemonės, atlikta 110 ekspertizių ir tyrimų. Informacijos šiai bylai gauta iš 49 agentų ir 43 patikėtinių. Nepaisant atlikto didelio darbo, KGB nepavyko nustatyti ir nubausti pažeidėjų – 1986 m. kovo 18 d. byla buvo nutraukta. Viena iš galutinių saugumo versijų buvo spėjimas, kad sugadinti stakles sumanę patys įmonės vadovai, kurie žinojo, kad 1982 m. gamybos planas nebus įvykdytas, ir ieškojo

būdų, kaip sumažinti kitų metų planines užduotis. KGB nuomone, tai, kad pažeista tik lengvai pataisoma elektroninė staklių įranga, rodė, jog rimtų diversinių ketinimų kenkėjai neturėjo. Juos labiau domino popieriniai nei tikri nuostoliai. Pasinaudojant staklių sugadinimo faktu administracijai pasisekė ne tik įtikinti SSRS staklių ir įrankių pramonės ministeriją sumažinti įmonės planinius rodiklius, bet ir kitąmet turėti pagamintos produkcijos rezervą⁵⁷.

Suprantama, kad tik įtariant diversiją „Diversantų“ byla buvo tirinama taip ilgai ir taikant daugybę operatyvinių priemonių. Ūkinių sunkumų nuolat turinčios įmonės retai sulaukdavo panašaus dėmesio, žinoma, jei nekildavo darbininkų streikų ar negrėsė kiti „nepageidaujami reiškiniai“. Be to, net ir tie reti KGB atliekami ekonominių problemų tyrimai galėjo paskatinti valdžią tik sumažinti ūkinių sunkumų turinčiai įmonei planinius rodiklius, o ne atskleisti tikrąją padėtį ir labiau sutelkti ūkines jėgas. Tokio „ūkinio pasyvumo“ priežastis galėjo būti ta, kad saugumiečiai stokojo ekonominės ir techninės kompetencijos. Antai LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko Naro nurodymu 1973 m. Alytaus miesto KGB tyrė, kodėl Alytaus šaldytuvų gamykla nevykdė plano. Ši gamykla pagal planą 1973 m. privalėjo pagaminti 200 tūkst. šaldytuvų, o pagamino tik 180 tūkst. KGB Alytaus skyriaus LSSR KGB vadovybei atsiųstame rašte buvo tvirtinama, kad panaudojus agentūrą ir patikėtinius bei apklausus gamyklos specialistus pavyko nustatyti net šešias atsilikimo nuo gamybos plano priežastis. Įdomu, kad saugumiečių nurodytos priežastys arba prieštarauja viena kitai, arba yra tarpusavyje nesusijusios. Antai pažymoje minima, kad viena iš atsilikimo nuo plano priežasčių yra smarkus planinės užduoties padidinimas – gamykla turėjo pagaminti produkcijos 38 proc. daugiau nei praėjusiais metais. Laiške pateikiama

įmonės specialistų nuomonė, kad planas neturėtų būti didinamas daugiau nei 20 proc.⁵⁸ Tačiau greta kitų atsilikimo priežasčių KGB Alytaus skyrius rašte atkreipia dėmesį į prastą įmonės techninių tarnybų darbą bei visoms sovietinėms įmonėms būdingas bėdas – sunkumus apsirūpinant reikiamomis detalėmis ir medžiagomis, prastą meistrų darbo apmokėjimą ir mažas išdirbio normas, trukdančias didinti darbo našumą⁵⁹.

Panaši padėtis išryškėjo ir dar viename KGB rašte. 1974 m. atlikęs broko dviejuose „Baltijos“ laivų statyklos pastatytuose laivuose priežasčių tyrimą, respublikos KGB pasiūlė mažinti šiai įmonei planines užduotis⁶⁰.

NAUJOS KGB VEIKLOS KRYPTYS

KGB veiklos sistema ir darbo pramonėje būdai nesikeitė visą tiriamą laikotarpį. Tačiau nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio ryškėja tam tikros naujos tendencijos. Tarptautinių santykių atšilimas suteikė naujų bruožų ir KGB veiklai. 1976 m. respublikoje apsilankė 330 specialistų iš kapitalistinių šalių⁶¹. 1977 m. Lietuvoje dirbo 250 specialistų iš Vakarų. 1978 m. į respubliką atvyko 292 specialistai iš Vakarų, kurie dalyvavo diegiant ir paleidžiant techninę įrangą 12 pramonės objektų⁶². Turint galvoje sovietinius mastelius, užsienio specialistų skaičius buvo nemažas. Įdomu, kad net 1981 m., kai, SSRS pasiuntus kariuomenę į Afganistaną, tarptautiniai santykiai pablogėjo, Lietuvą aplankė 313 Vakarų specialistų, iš kurių trečdalis – 102 – atvyko iš JAV ir Vakarų Vokietijos. Vėlesniais metais šis skaičius mažėjo – 1983 m. Lietuvoje lankėsi tik 169 specialistai iš kapitalistinių ir Trečiojo pasaulio šalių⁶³.

Iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, kad tarptautinio klimato atšilimas aštuntojo dešimtmečio viduryje ir palyginti intensyvus tarptautinis bendradarbiavimas turėjo lemti

KGB kontrolės įmonėms silpnėjimą. Tačiau KGB dokumentai liudija priešingą tarptautinės ir operatyvinės padėties aiškinimą. Anot saugumiečių, sumažėjus tarptautinei įtampai priešiška veikla suaktyvėjo. Stiprėjant ekonominiam bendradarbiavimui kilo naujų pavojų, priešininko žvalgybai atsirado galimybė skverbtis į SSRS. LSSR KGB 3-iojo skyriaus 1975 m. ataskaitoje tvirtinama, kad kapitalistinių šalių, ypač JAV, VFR, Didžiosios Britanijos ir Izraelio, specialiosios tarnybos naudoja atšilusiu tarptautiniu klimatu ir siekia per ryšius SSRS sustiprinti savo žvalgybinę veiklą. Esą vien nuo 1973 m. iki 1975 m. vidurio gauta 100 signalų, turinčių šnipinėjimo požymių⁶⁴.

LSSR KGB kolegija 1975 m. priėmė potvarkį dėl darbo tarp užsienio specialistų stiprinimo⁶⁵ ir papildė 3-iojo skyriaus darbo planą. Šiame dokumente esama nuorodos į informaciją iš Lubiankos, išpėjančią, jog prieš žvalgybos gali pasinaudoti stiprėjančiu Vakarų ekonominiu bendradarbiavimu su SSRS. Esą ūkinės žalos sovietų valstybei gali būti padaryta partneriams pateikiant netikslią techninę dokumentaciją, tiekiant nekokybišką, nesukomplektuotą įrangą, blogai sumontuojant techniką ar pažeidžiant sutarties sąlygas. Šią SSRS KGB informaciją darbo plane papildė 3-iojo skyriaus pastabos apie Klaipėdos celiuliozės ir popieriaus kombinate, Alytaus šaldytuvų gamykloje ir kitose respublikos įmonėse neva blogai veikiančią įrangą, kuri buvo gauta iš užsienio ir sumontuota Vakarų specialistų⁶⁶.

Ekonominių ryšių su Vakarais plėtra vertė 3-iojo skyriaus darbuotojus nuodugniau analizuoti ekonominius ir socialinius procesus, o tam reikėjo gero techninio išsilavinimo ir pasirengimo. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjo tam tikras skyriaus veiklos tikslų skaidymas. Jo dokumentuose atsirado „ekonominio saugumo“, „ekonomikos apsaugos“, „kovos su ideologinėmis diversijomis“

sąvokos. LSSR KGB vadovybei parengtame skyriaus 1984 m. pranešime perpasakojamas vienas 1983 m. Pentagono dokumentas, tvirtinantis, kad „rusai devintojo dešimtmečio viduryje susiduria su didelėmis ūkio problemomis, kuriomis Amerika privalo pasinaudoti“⁶⁷. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje buvo dar tik užsimenama, o to dešimtmečio pabaigoje ir devintojo dešimtmečio pradžioje jau pabrėžiama būtinybė apsaugoti ekonominę ir socialinę sistemą nuo Vakarų siekio ją diskredituoti tiek tarptautinėje arenoje, tiek pačioje Sovietų Sąjungoje. Antai LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio ataskaitoje tvirtinama: „Ataskaitiniu laikotarpiu buvo imtasi priemonių laiku užkirsti kelią priešininko ideologinių diversijų akcijoms ir priešiško elementų antisovietinei veiklai, kuriomis siekiama suskaldyti darbininkų klasę ir inžinerinę techninę inteligentiją, inspiruoti politiškai neigiamus reiškinius, diskredituoti socialistinę ūkio sistemą.“⁶⁸

Nors savo žodyne saugumiečiai dažniau vartojo ekonomikos terminus, darbo metodai ekonomikoje mažai kito. Tačiau pasireiškė naujos veiklos kryptys. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje KGB daugiau dėmesio skyrė kovai su kontrabanda ir nelegaliomis valiutinėmis operacijomis, siekė lokalizuoti konfliktus ir streikus. Pastarųjų ypač padaugėjo devintojo dešimtmečio pradžioje. Juos paskatino įmonių ekonominiai sunkumai ir „Solidarumo“ judėjimas kaimyninėje Lenkijoje.

Nauja KGB veiklos koncepcija pasirodė devintojo dešimtmečio pradžioje. Ji keitė saugumiečių požiūrį į gamybos problemas. 1981 m. gegužę vykusiam SSRS KGB vadovybės pasitarime buvo akcentuojama ypatingųjų įvykių prevencinio užkardymo svarba. Ypatingąjį įvykį pradėta vertinti ne kaip netikėtą atvejį, o kaip įvykį, turintį savas priežastis, kurias esą būtina laiku pastebėti ir pašalinti⁶⁹. SSRS KGB pirmininko J. An-

dropovo telegramoje sąjunginių respublikų saugumo komitetams pažymima, kad respublikų centrui ir partinei valdžiai siunčiamoje informacijoje „dažnai akcentuojami grynai gamybiniai, organizaciniai klausimai, o čekistinis aspektas taip ir lieka nuošalyje“⁷⁰. J. Andropovas ragino daugiau dėmesio skirti prevenciniam neigiamų reiškinių ir antisuomeninių nuotaikų, kurios skatina ypatinguosius įvykius, užkardymui.

Saugumo organams „ypatingųjų įvykių prevencija“ buvo nelengvas iššūkis. Kažin ar jie galėjo pastebėti ir efektyviai išaiškinti priežastis, kurios glūdėjo pačioje sovietinėje ūkio sistemoje. Vargu ar KGB, susidurdamas su įmonių ekonomikos krizių kasdienybe, galėjo idealizuoti sovietinę sistemą. Jam buvo žinomos ne tik inteligentų ar inžinierių išsakomos problemos, bet ir gana įžvalgūs atskirų darbininkų svarstymai darbo apmokėjimo, išdirbio normų, butų ar automobilių skirstymo klausimais. Pavyzdžiui, agentas „Petras“ savo pranešime tvirtina, kad „Vilmos“ gamybinio susivienijimo suvirintojas Genadijus Anisimovas apie įmonėje nesibagiančias krizes esą kalbėjęs, jog „pagrindinė šių trūkumų priežastis ta, kad kalta mūsų sistema, t. y. tarybų valdžia. Jei ji priveda mūsų darbą prie absurdo, prie tyčiojimosi, tai tą valdžią reikia keisti.“ Agentas tvirtino, kad darbininkas absurdu laikė ne tik darbo apmokėjimą, bet ir „ūkio mechanizmo, mūsų pramonės ir ekonomikos trūkumus“⁷¹.

Devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje buvo nuolat pranešama apie sudėtingą padėtį daugelyje įmonių. Tačiau iš KGB dokumentų sunku spręsti, kas čia turėta omeny: technologiniai sunkumai ar darbininkų streikai. KGB 3-iojo skyriaus ataskaitose dažnai tvirtinama, kad nepageidaujamus įvykius pavyko lokalizuoti, užbėgti jiems už akių. Ar čia išties buvo kalbama apie ypatinguosius įvykius, šiandien sunku pasakyti. Drįstume tvirtinti, kad bendrasis čekistinis

„ypatingojo įvykio išvėgimo ir užkardymo“ diskursas tam tikra prasme niveliavo pačią ypatingojo įvykio sampratą. Streiko fakto, laikytino ypatinguoju įvykiu, pripažinimas galėjo reikšti blogai KGB atliktą darbą, nes būtent prevencinės veiklos trūkumai neva ir privedą prie ypatingųjų įvykių.

KGB perėjimą prie prevencinio darbo reikėtų suvokti kaip tam tikrą tikslą, o ne kaip konkrečią užduotį. Atpažinti pavojingus besiformuojančio įvykio elementus daug sunkiau, nei aiškintis jau įvykusio fakto priežastis. Pasiiekti tą tikslą panaudojant vien įmonės agentūrinį tinklą buvo sunku. Reikėjo glaudesnių ryšių su įmonių atstovais. Besikeičiančios politinės aplinkybės skatino ieškoti subtilesnių kontrolės būdų. KGB suprato, kad padėties neįmanoma pakeisti vien stiprinant kontrolę ir griežtinant represijas. Grubią išorinę kontrolę keitė savotiški partneriniai ryšiai su įmonių vadovais ir inžinieriais. Antai 3-iojo skyriaus 1980 m. ataskaitoje pažymima, kad, „kiek leido kompetencija, saugumo organai padėjo partinėms organizacijoms spręsti gamybines užduotis, tarybinio patriotizmo ir internacionalizmo dvasia auklėti darbo kolektyvus“⁷². Gamyklose ir fabrikuose imta skaityti paskaitas apie valstybės paslapčių apsaugą, kenkėjišką užsienio specialiųjų tarnybų veiklą. KGB 3-iojo, o vėliau – 6-ojo skyrių ataskaitose buvo nuolat pranešama apie saugumo pagalbą įmonių vadovams sprendžiant konfliktus su darbininkais⁷³.

Tam tikras liberalumas išryškėjo leidimų dirbti slaptuosius darbus ir su slaptaisiais dokumentais sistemoje. Būta atvejų, kai net ir esant užtektinai kompromituojančios medžiagos saugumas vis dėlto išduodavo leidimą. Antai Vilniaus grąžtų gamyklos vyriausiajam inžinieriui, kuris 1971 m. tokio leidimo negavo (tuomet jis be reikiamos formos leidimo dirbo gamyklos vyriausiuoju konstruktoriumi), 1982 m. jis buvo išduotas⁷⁴.

KGB vadovybė ieškojo būdų, kaip sumažinti leidimų dirbti slaptuosius darbus tikrinimo apimtį. Vieno KGB 6-ojo skyriaus darbuotojo pranešimo tekste kalbama apie SSKP CK ir SSRS MT 1976 m. lapkričio 15 d. nutarimą Nr. 941–323. Cituojamame nutarime pripažįstama, kad 1966 m. patvirtintas svarbiausių duomenų sąrašas paseno ir neatitinka to meto reikalavimų. Tekste eilutė apie pasenusį sąrašą išbraukta⁷⁵. Galima spėti, kad devintojo dešimtmečio viduryje tai jau buvo neaktualu (1980 m. pasirodė naujas sąrašas), o tekstas ar jo dalis buvo paimti iš ankstesnių pranešimų. 1977 m. pradžioje SSRS KGB vadovybės pavedimu SSRS KGB Z tarnyba nagrinėjo lankstesnės leidimų sistemos galimybes. Buvo siūloma numatyti naują, ketvirtąją, leidimo formą, kurios nereikėtų derinti su KGB⁷⁶. Naujuosiuose slaptumo lygmens nustatymo nuostatuose, kuriuos 1980 m. gruodžio 3 d. patvirtino SSRS MT, prie valstybės paslapčių priskirti tik „ypatingos svarbos“ ir „visiškai slapti“ dokumentai, o dokumentai su grifu „slaptai“ įėjo į tarnybinių paslapčių grupę⁷⁷. Pastaroji apėmė mokslo, technikos ir gamybos duomenis, kuriuos atskleidus sovietinei valstybei gali būti padaryta žala⁷⁸. Ketvirtoji leidimo forma, leidžianti dirbti su riboto naudojimo dokumentais be būtino išankstinio suderinimo su KGB, pasirodė tik 1987 m. instrukcijoje⁷⁹.

Prie glaudesnio KGB bendradarbiavimo su pramonės įmonėmis turėjo prisidėti ir naujų KGB darbuotojų rekrutavimas iš gamyklų ir fabriklų. 1976 m. LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičiaus savo rašte skyrių viršininkams rašė: „Atrinktų kandidatų į KGB kontingentas iš partinių, komjaunimo ir tarybinių darbuotojų ir asmenų, užsigrūdinusių darbo kolektyvuose, gamyklose ir fabrikuose, yra labai mažas.“⁸⁰ 1978 m. viduryje pasirodė naujas SSRS KGB pirmininko įsakymas⁸¹, nurodantis padidinti priimtų į

KGB iš pramonės darbuotojų kontingentą. LSSR KGB parengtas šio įsakymo įgyvendinimo planas numatė į 2-osios valdybos skyrius priimti naujų darbuotojų, dėmesį kreipiant į „inžinerinius-techninius darbuotojus ir darbininkus, užgrūdintus darbe ir gyvenime, ištikimus komunizmo reikalui“⁸². 1980 m. pabaigoje sąjunginio KGB vadovybė priėmė naują sprendimą⁸³, vėl pabrėžiantį ryšių su pramonės darbuotojais svarbą. Lietuvoje šio Maskvos nurodymo aktualumas buvo siejamas su įvykiais kaimyninėje Lenkijoje. Respublikos KGB 2-oji valdyba sudarė operatyvinių veiksmų, stiprinančių ryšius su „dirbančiaisiais“, 1981–1982 m. planą. Jame numatyta plėtoti ryšius su įmonių administracija, partijos, komjaunimo ir profsąjungų organizacijomis. Jų darbuotojus planuota įtraukti į neetatines įmonių grupes, kurios turėtų dirbti su priešų ideologinės įtakos paveiktais asmenimis⁸⁴.

Svarbių pokyčių pastebima ir KGB profilaktiniame darbe. Aštuntojo dešimtmečio pirmojoje pusėje vyravo individuali profilaktikos forma, „kaltininką“ iškviečiant į KGB pokalbį. Šio dešimtmečio antrojoje pusėje imta dažniau nei anksčiau taikyti „profilaktiką su visuomenės pagalba“. „Visuomenės“ vaidmenį čia vaidino įmonių vadovai ir partijos komiteto nariai. Antai viename Vilniaus šlifavimo staklių gamykloje vykusiame profilaktiniame pokalbyje dalyvavo KGB operatyvinis darbuotojas, įmonės direktorius, partinės organizacijos sekretorius, du gamyklos partinės organizacijos komiteto nariai, Kadro skyriaus viršininkas ir cecho viršininkas⁸⁵. Šiuo atveju gamyklos administracijos atstovai, ypač partijos sekretorius, veikė kaip valdžios agentai įmonėje. Nors režimas neturėjo aiškios nuomonės, kada asmenį išsikviesti į saugumą profilaktinio pokalbio, kada imtis „profilaktikos su visuomenės pagalba“, o kada pakanka jį svarstyti įmonės partiniame susirinkime, vis dėlto

galima įžvelgti, kad šie kontrolės ir prievartos įrankiai buvo naudojami tam tikra eilės tvarka. Antai LSSR KGB atstovai prieštaravo Šiaulių miesto saugumo skyriaus ketinimui kviešti profilaktinio pokalbio ideologiškai prasižengusį SSKP narį. Skyriaus nuomone, iš pradžių su šiuo asmeniu turėjo padirbėti įmonės partinė organizacija, ir tik vėliau, negavus reikiamo rezultato, turėjo būti rengiami bauginantys KGB profilaktiniai pokalbiai⁸⁶.

Iš KGB dokumentų matyti, kad jis vis dažniau taikė „profilaktikos su visuomenės pagalba“ formą, kas liudijo saugumo pastangas palaikyti glaudų ryšį su įmonių vadovais. 1974 m. pažymyje apie LSSR KGB 2-osios valdybos ir 5-osios tarnybos 1973 m. ir 1974 m. pirmojoje pusėje taikytas profilaktikos priemones tvirtinama, kad per tą laikotarpį profilaktika taikyta 885 asmenims, 635 iš jų pakviesti individualaus pokalbio su KGB operatyvininku. Pažymos autorių nuomone, „praktika liudija, kad ši forma efektyvi“⁸⁷. 1977 m. LSSR KGB 2-osios valdybos ataskaitoje dažniau minima „profilaktika su visuomenės pagalba“. Iš 62 profilaktikos priemonių 38 buvo individualios, 11 – „su visuomenės pagalba“, 7 vyko darbininkų ir tarnautojų susirinkimuose⁸⁸. „Profilaktikos su visuomenės pagalba“ praktika akivaizdi ir vėlesniuose šaltiniuose. Štai vienos ataskaitos juodraštyje, rašytame devintojo dešimtmečio pradžioje, rastas toks šablonas: „Atlikta ... profilaktinių priemonių. Kai kurios jų buvo atliktos su visuomenės pagalba, betarpiškai darbo kolektyvuose ir turėjo didelį auklėjamąjį poveikį.“⁸⁹

Glaudžiam KGB ir pramonės darbuotojų bendradarbiavimui daug įtakos turėjo ir technikos naujovės. Galimą nešiojamosios įrangos ir elektroninių prietaisų naudojimą KGB laikė didele grėsme. Techninių galimybių panaudojimas žvalgyboje vertė KGB į paslapčių apsaugą plačiau įtraukti įmonių specialistus, kurie dalyvavo vadinamosiose

kovos su technine žvalgyba grupėse. LSSR KGB 1984 m. pradėjo net tam skirtą kovos su užsienio technine žvalgyba medžiagos bylą⁹⁰, kurioje buvo sisteminama informacija apie padėtį įmonėse ir veiksmus, kurių imtasi užkertant žvalgybą techninėmis priemonėmis.

IŠVADOS

Sovietinėje Lietuvoje vykusį intensyvi industrializacija lėmė didėjančią režimo dėmesį pramonei ir įmonių darbui. KGB veikla pramonės įmonėse atspindi sovietinės valdžios naujų poveikio visuomenei priemonių paieškas vis sudėtingėjant politinei, socialinei ir ūkinei tikrovei. Tai ypač pastebima nuo

aštuntojo dešimtmečio vidurio: tam tikras leidimų dirbti su slaptaisiais dokumentais išdavimo liberalizavimas, profilaktikos „su visuomenės pagalba“ taikymas, įmonių vadovų ir specialistų įtraukimas į kovos su užsienio technine žvalgyba grupes liudija, kad grubų kišimąsi į įmonių vidaus valdymą keičia veiksmingesni ir lankstesni KGB darbo metodai.

Kontržvalgybinis KGB veiklos pramonėje pobūdis lėmė jo, kaip tam tikro valdžios veikėjo ūkio sistemoje, ribas. Kontržvalgybinis požiūris neleido veiksmingai panaudoti kompetentingos agentūros potencialo: informacija, gaunama iš agentūrų, buvo mažai susijusi su visos ekonominės sistemos interesais, su planinės sistemos esme.

Nuorodos

¹ R. Wintrobe, *The Political Economy of Dictatorship*, Cambridge, 1998, p. 209.

² М. Харрисон, „Стабильны ли командные системы? Почему потерпела крах советская экономика?“, *Экономическая история*, Москва, 2001, с. 128.

³ J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, New York, 1979, p. 352–353.

⁴ P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalism*, Cambridge, 2004, p. 6.

⁵ S. Clarke, *Management and Industry in Russia: Formal and Informal Relation in the Period of Transition*, Edward Elgar Publishing Company, 1995.

⁶ P. J. Boettke, „The Political Economy of Dictatorship by Ronald Wintrobe“, *Journal of Economic Literature*, vol. XXXIII, December, 2000, p. 947.

⁷ R. Wintrobe, op. cit., p. 220.

⁸ M. Harrison, „Coerce, Compliance, and the Collapse of the Soviet Command Economy“, *Economic History Review*, LV 3, 2002, p. 405, 410.

⁹ LYA, f. K-1, ap. 46.

¹⁰ Ibid., b. 2082–2085, 2106.

¹¹ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999, p. 47.

¹² Pažyma apie LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio veiklą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 7.

¹³ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1960 m., ibid., l. 56.

¹⁴ Pagrįsta manyti, kad LSSR KGB skyrių numeriai sutampa su SSRS KGB struktūrinio padalinio numeriu. LSSR KGB 2-oji valdyba buvo pavaldi ne tik LSSR KGB vadovybei, bet ir SSRS KGB 2-ajai vyriausiajai valdybai, LSSR KGB 5-asis skyrius – 1967 m. įkurtai SSRS KGB 5-ajai valdybai, vykdžiusiai ideologinę kontržvalgybą, atitinkamai 6-asis skyrius – SSRS KGB 6-ajai valdybai, dėl ko ir kilo neoficialus čekistinis karinio-pramoninio komplekso pavadinimas – „šešetukai“ (*шестепки*).

¹⁵ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 56.

¹⁶ Pažyma apie LSSR KGB 3-iojo skyriaus veiklą 1975 m., ibid., b. 724, l. 28.

¹⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinė sudėtis, ibid., b. 664, l. 111–125.

¹⁸ E. Eismunto 1989 m. vasario 1 d. raštas SSRS KGB 6-osios valdybos viršininkui F. Ščerbakovui, ibid., ap. 46, b. 2120, l. 206.

¹⁹ Estijos SSR KGB 6-ojo skyriaus viršininko V. Poljo pranešimo tezės, ibid., l. 17.

²⁰ Šiame KGB tekste klaidingai nurodytas Vilniaus radijo komponentų gamyklos kodas. Turėtų būti A-7128.

²¹ LSSR KGB operatyviai aptarnaujamų įstaigų, įmonių ir organizacijų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 664, l. 121–132.

²² LSSR KGB pažyma apie Kauno radijo matavimo technikos MTI, *ibid.*, b. 668, l. 120.

²³ SSRS ryšių pramonės ministro 1978 m. rugpjūčio 11 d. įsakymu įkurtas susivienijimas, į kurį įėjo Vilniaus radijo matavimo prietaisų MTI ir gamykla. Žr. O. Burdenkos pažymą apie susivienijimą, *ibid.*, ap. 46, b. 2082, l. 21.

²⁴ 1985 m. KGB pažyma apie Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamybinį susivienijimą, *ibid.*, l. 26.

²⁵ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą, *ibid.*, ap. 3, b. 618.

²⁶ SSRS KGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotojo Betino 1960 m. spalio 31 d. raštas LSSR KGB pirmininko pavaduotojui Siniciniui, *ibid.*, l. 157.

²⁷ LSSR KGB 3-iojo skyriaus viršininko 1969 m. raštas KGB Utenos rajono skyriui, *ibid.*, b. 668, l. 55.

²⁸ *Ibid.*, ap. 46, b. 2087, l. 29.

²⁹ *Ibid.*, l. 35.

³⁰ Pažyma apie 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1971 m., *ibid.*, b. 682, l. 276–277.

³¹ Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos agentų sąrašas, *ibid.*, b. 2082, l. 12–13.

³² Duomenų apie įmonės darbuotojų skaičių septintajame dešimtmetyje nepavyko rasti. Devintojo dešimtmečio antroje pusėje joje dirbo per 7 tūkst. žmonių. Žr. *ibid.*, b. 2171, l. 3.

³³ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio agentūrinio operatyvinio darbo 1967 m. planas, *ibid.*, ap. 3, b. 654, l. 53.

³⁴ KGB Kauno miesto skyriaus pažyma apie Kauno radijo matavimo prietaisų mokslinį institutą, *ibid.*, b. 668, l. 120–121.

³⁵ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo M. Aleksandrovo 1969 m. lapkričio mėn. (diena neįskaitoma) laiškas KGB Kauno miesto skyriui, *ibid.*, l. 123.

³⁶ Išrašas iš „Žalgirio“ gamyklos civilinės gynybos plano, *ibid.*, ap. 46, b. 2112, l. 5.

³⁷ Vieno agento verbavimo data nenurodyta, *ibid.*, b. 2111, l. 2.

³⁸ *Ibid.*, l. 8–9.

³⁹ Pažyma apie LSSR KGB 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, ap. 3, b. 742, l. 65.

⁴⁰ 1980 m. kovo 26 d. pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 761, l. 113.

⁴¹ Pažyma apie LSSR KGB 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 742, l. 65.

⁴² Pažyma apie LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio veiklą 1959 m., *ibid.*, b. 618, l. 8.

⁴³ Agento „Vlado“ agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 733, l. 152–154.

⁴⁴ 1973 m. rugsėjo 4 d. pažyma apie agento „Nemuno“ agentūrinį pranešimą, *ibid.*, ap. 46, b. 2091, l. 191.

⁴⁵ LSSR KGB pažyma apie Vilniaus elektrografijos instituto direktorių L. Korolkovą, *ibid.*, l. 222.

⁴⁶ 1979 m. sausio 31 d. pažyma, *ibid.*, l. 213.

⁴⁷ LSSR KGB 1979 m. rugpjūčio 23 d. pažyma apie agento „Nemuno“ agentūrinį pranešimą, *ibid.*, l. 191.

⁴⁸ LSSR KGB pažyma apie Elektrografijos instituto Kadro skyriaus viršininką, *ibid.*, b. 2306, l. 115.

⁴⁹ LSSR KGB pažyma apie 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinį darbą 1971 m., *ibid.*, ap. 3, b. 688, l. 278.

⁵⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus darbo 1975 m. planas, *ibid.*, b. 724, l. 31–32.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Pažyma apie LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 618, l. 9.

⁵³ 1975 m. pažyma apie operatyvinę padėtį ir būdus gerinant darbą pagal šnipinėjimo signalus, *ibid.*, b. 724, l. 86.

⁵⁴ E. Morkūno 1970 m. vasario 18 d. pažyma, *ibid.*, b. 678, l. 31.

⁵⁵ LSSR KGB pažyma apie operatyvinės paieškos bylos Nr. 290 „Diversantai“ medžiagą, *ibid.*, ap. 46, b. 2111, l. 8.

⁵⁶ *Ibid.*, l. 8–11.

⁵⁷ *Ibid.*, l. 12.

⁵⁸ Reikėtų pažymėti, kad tiriamu laikotarpiu Alytaus šaldytuvų gamykla buvo ką tik pastatyta ir naujoviška įranga aprūpinta įmonė, todėl aukšti planiniai rodikliai buvo pagrįsti.

⁵⁹ KGB Alytaus skyriaus 1973 m. rugpjūčio 10 d. raštas LSSR KGB pirmininkui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 703, l. 139–140.

⁶⁰ LSSR KGB 1974 m. spalio 3 d. VČ pažyma SSRS laivų statybos ministerijos Plano ir gamybos valdybai, *ibid.*, b. 711, l. 181–182.

⁶¹ LSSR KGB veiklos ataskaita, *ibid.*, b. 737, l. 59.

⁶² Pažyma apie KGB darbą pagal 3-iojo skyriaus liniją, *ibid.*, b. 755, l. 144.

⁶³ Pažyma apie 3-iojo skyriaus veiklą 1981 m., *ibid.*, b. 760, l. 125.

⁶⁴ LSSR KGB 3-iojo skyriaus pažyma apie ope-

ratyvinę padėtį ir darbo pagal šnipinėjimo signalus gerinimo metodus, *ibid.*, b. 724, l. 82–84.

⁶⁵ LSSR KGB kolegijos 1975 m. balandžio 29 d. potvarkis, *ibid.*, l. 93.

⁶⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus darbo plano papildymas, *ibid.*, l. 92.

⁶⁷ Pranešimo tezės, *ibid.*, ap. 46, b. 2159, l. 82–83.

⁶⁸ Pažyma apie LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą 1983 m., *ibid.*, b. 2116, l. 149.

⁶⁹ LSSR KGB 6-ojo skyriaus viršininko M. Mišukonio pranešimas 1984 m. balandžio 19 d. LSSR KGB vadovų seminare, *ibid.*, b. 2159, l. 85–88.

⁷⁰ J. Andropovo 1981 m. lapkričio 11 d. telegrama KGB sąjunginių respublikų komitetams, *ibid.*, ap. 3, b. 767, l. 153–154.

⁷¹ KGB agento „Petro“ 1983 m. liepos 27 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, ap. 46, b. 2087, l. 8.

⁷² LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1980 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 3, b. 760, l. 36.

⁷³ Žr., pavyzdžiui, LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio 1983 m. ataskaitą, *ibid.*, ap. 46, b. 2119, l. 151.

⁷⁴ E. Jurkšos spec. patikrinimo antrosios formos leidimui byla, *ibid.*, b. 2247, l. 32–36.

⁷⁵ *Ibid.*, b. 2159, l. 48.

⁷⁶ SSRS KGB Z tarnybos 1977 m. birželio 10 d. raštas SSRS KGB 2-ajai vyriausiajai valdybai, *ibid.*, ap. 3, b. 741, l. 126.

⁷⁷ Išrašas iš darbų, dokumentų ir gaminių duomenų kategorijos slaptumo lygmens nustatymo nuostatų [Выписка из Положения о порядке установления степени секретности категорий сведений и определения степени секретности сведений, содержащихся в работах, документах и изделиях], *ibid.*, ap. 46, b. 2165, l. 3.

⁷⁸ SSRS MT 1980 m. gruodžio 3 d. nutarimu Nr. 1121–387 patvirtinti dokumentų ir gaminių duomenų kategorijos slaptumo lygmens nustatymo nuostatai, *ibid.*, f. 1771, ap. 257, b. 192, l. 138.

⁷⁹ SSRS MT 1987 m. gegužės 12 d. nutarimu Nr. 556–126 patvirtintos slaptumo režimo užtikrinimo ministerijose, žinybose, įmonėse, įstaigose ir organizacijose instrukcijos išrašas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2184, l. 17. Šioje instrukcijoje numatyta dar

viena – dvyliktoji – leidimo forma, kurios nereikėjo derinti su KGB ir kurių turėję SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatai, SSKP CK, sovietinių respublikų ir sričių komunistų partijos nomenklatūros funkcionieriai, maršalai, generolai ir admiralai. Dvyliktosios leidimo formos turinį reikia suprasti kaip pirmosios ir antrosios formų dedamąją, t. y. kad minėti funkcionieriai galėjo nederindami su KGB prieiti prie darbų ir dokumentų, pažymėtų grifais „ypatingos svarbos“ ir „visiškai slaptai“. *Ibid.*, l. 18. Tai aiškiai liudija glaudų leidimų slaptiesiems darbams sistemos ryšį su nomenklatūra ir jų reikšmę socialinei stratifikacijai.

⁸⁰ J. Petkevičiaus 1976 m. sausio 7 d. raštas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininkui, *ibid.*, ap. 3, b. 732, l. 1.

⁸¹ Apie SSRS KGB pirmininko 1978 m. birželio 20 d. įsakymą žr. kandidatų atrankos ir priėmimo į darbą LSSR KGB planą, *ibid.*, b. 768, l. 5.

⁸² *Ibid.*

⁸³ SSRS KGB 1980 m. lapkričio 3 d. laiškas „Apie tolesnį saugumo organų ryšių stiprinimą su dirbančiaisiais“, žr. LSSR KGB 2-osios valdybos ryšių su dirbančiaisiais stiprinimo 1981–1982 m. planą, *ibid.*, l. 98–100.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ KGB pažyma apie profilaktinį pokalbį su V. Gecevičiumi, *ibid.*, b. 687, l. 10–11.

⁸⁶ 1971 m. LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinio darbuotojo (Eimenkovo?) ranka rašyta pažyma dėl profilaktinio pokalbio su A. Gubanovu, *ibid.*, l. 87.

⁸⁷ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos, 5-osios tarnybos, Alytaus, Kėdainių ir Šiaulių skyrių profilaktinių darbų, *ibid.*, b. 717, l. 124.

⁸⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 1977 m. ataskaita, *ibid.*

⁸⁹ LSSR KGB 6-ojo skyriaus ataskaitos juodraštis, *ibid.*, ap. 46, b. 2159, l. 41.

⁹⁰ *Ibid.*, b. 2120.

Saulius Grybkauskas

KGB ACTIVITY IN THE INDUSTRIAL ENTERPRISES OF SOVIET LITHUANIA IN 1965–1985

Summary

The article seeks, on the basis of the KGB archival material, to elucidate the activity of the Soviet security committee in the industrial enterprises, to evaluate the role of KGB as a certain player in the economic system, to reveal the change of the control in this field conducted by KGB.

Intensive industrialization which took place in Soviet Lithuania predetermined the growth of attention of the regime to the industry and the activity of the plants. The KGB activity in the industrial enterprises is reflected by the search of new measures of impact of the Soviet power on the public in still more complicated political, social and economic realities. They are especially noticeable from the middle of the eighth decade: certain liberalization of the permits to work with secret documents, application of

preventive measures “with the assistance of the public”, attraction of the heads and specialists of the enterprises to the groups of fight against foreign technical intelligence service witness that rude interference of KGB into the internal management of the enterprises was replaced by the more effective and flexible method of KGB work.

A counter-intelligence character of KGB activity in the industry preconditioned its limits as a certain authority in the economic system. Counter-intelligence access did not allow the potential of the competent agency to be used efficiently: information, received from agents, was related inconsiderably to the interests of the whole economic system, with the essence of the planned system.

Lina Kaminskaitė

LSSR vaidybinio kino raida 1947–1961 m.

Archyvų dokumentai, susiję su LSSR kino raida, nėra plačiai nagrinėti. Neatlikta ir išsamių tyrimų, atskleidžiančių sovietmečio lietuviškosios kino raidos specifiką. Tačiau tokie tyrimai yra galimi remiantis Lietuvos literatūros ir meno archyve (LLMA) saugoma gausia dokumentacija, susijusia su LSSR kultūros ministerijos, Lietuvos kino studijos, Kinematografininkų sąjungos veikla. Šių institucijų fonduose esantys dokumentai – tai Lietuvos institucijų, atsakingų už kino plėtrą respublikoje¹, susirašinėjimas su SSRS centriniais kino valdymo organais, filmų svarstymo ir vertinimo protokolai, nutarimai, SSRS centrinių kino valdymo institucijų įsakymai ir t. t. Šioje publikacijoje pateikti Lietuvos archyvuose saugomi dokumentai papildyti archyviniais dokumentais, saugomais Rusijos Federacijos Gosfilmofondo archyve, Rusijos valstybiniame socialinės ir politinės istorijos (RGASPI) archyve (LKP(b) CK ir VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus fondai). Nors minėti archyviniai šaltiniai yra gana gausūs, vis dėlto saugomoje dokumentacijoje esama tam tikro fragmentiškumo: turimos medžiagos nepakanka norint atkurti SSRS centrinių kino valdymo institucijų pozicijas pavaldžių respublikų kinematografijos atžvilgiu, ne visuomet įmanoma nuodugniai išanalizuoti vietinę kino raidą lėmusius veiksmus. Tad esant šioms išlygoms toliau pateikti

1947–1961 m. dokumentai nepretenduoja į išsamų to laikotarpio LSSR kino raidos atskleidimą. Dokumentai atrinkti remiantis specifinėmis kino raidos slinktimis, atskleidžiančiomis pirmuosius LSSR kino plėtros uždavinius (2, 3, 4 dokumentai), vaidybinių filmų aprobavimo atvejus, nulemtus tiek vietinės (7, 10), tiek atitinkamų Maskvos institucijų valdininkijos (11, 12, 13), vidines kino problemas, būdingas ir SSRS (1, 12), ir LSSR (9).

Dokumentai, fiksuojantys LSSR pokario kino slinktis, yra nelabai iškalbingi. Didžioji jų dalis susijusi su administraciniais kino tinklo plėtros uždaviniais: kino teatrų statyba, kilnojamiosios kino peržiūrų įrangos gausinimu, rusų filmų dubliavimu į lietuvių kalbą, administracijos stiprinimu, 1945 m. atkurtos Kauno kino kronikos studijos veikla. Tai buvo natūralūs pirmieji žingsniai – kadangi iki tol Lietuvoje nebuvo gilių kinematografinės tradicijos, ji pradėta diegti konstruojant elementarius techninius taškus, tapusius agresyvios propagandos kanalais. 1947 m., atsižvelgiant į vietos realijas, SSRS kino studijoje „Mosfilm“ buvo sukurtas filmas „Marytė“ (1). Tai buvo pirmasis mėginimas legitimuoti SSRS veiksmus karo ir pokario metais. Nuo 1947–1948 m. kino rodymo tinklai ir Lietuvai pritaikyta kino produkcija atitiko kolektyvizacijos stiprinimo

uždavinius (2, 3, 4). Filmų tematikoje ilgai vyravusi kolūkių kūrimo tema deklaruota 1953 m. kino filme „Aušra prie Nemuno“ ir ekranuose nepasirodžiusiame filme „Oi, jūs grybai, grybai“ (5, 6). Pastarasis filmas – ne tik pirmas savarankiškas lietuviškosios kino grupės bandymas, bet ir pirmas filmas, kurio gamyba nutraukta. Šis atvejis, kai filmo kūrimas buvo nutrauktas, ko gero, vienintelis LSSR kino istorijoje.

Jau 1948 m. pasirodė pirmieji mėginimai kurti filmus ne tik kolektyvizacijos, bet ir antireligine bei „antiburžuazine“ temomis (2, 3). Tačiau šios propagandinės deklaracijos įgyvendintos tik po 1954 m., Kauno kino kronikos studiją perorganizavus į Lietuvos kino studiją², pajėgią kurti ne tik dokumentinius, bet ir vaidybinius kino filmus. Tad greta kolektyvizacijos temos atsirado filmų anti-religine (1959 m. „Kalakutai“), revoliucine (1956 m. „Ignotas grįžo namo“, 1959 m. „Adomas nori būti žmogumi“, „Julius Janonis“), Antrojo pasaulinio karo (1956 m. „Tiltas“, 1961 m. „Kanonada“), tautų draugystės (1961 m. „Kai susilieja upės“) temomis, kūrinių, kuriuose keliama kalėjusiųjų sugrįžimo klausimai (1961 m. „Svetimi“) ir t. t. Dauguma minėtų filmų daugiau ar mažiau nukentėję, ideologijos aprobuoti ir paveikti. Toliau pateikiami dokumentai rodo, kad tokių atvejų būta: vieni filmai „taisyti“ vietinių redaktorių iniciatyva (7), kiti – SSRS redaktorių (11, 12), o dėl kitų tekdavo nemažai pakovoti, kilus aukštesniųjų

instancijų įtarimams ideologiniu pagrįstumu (10, 13). Tokie vertinimai lėmė tolesnį kūrinio gyvavimą – kodinis „padėjimas ant lentynos“ toli gražu nereikšdavo, kad filmas visai nebus demonstruojamas; visus sukurtus filmus galėjo išvysti LSSR žiūrovai. Tačiau atitinkamas kūrinio įvertinimas, apibrėžiamas 4 kategorijomis, nulemdavo, ar filmas bus rodomas sąjunginiame ekrane ir kaip dažnai bus demonstruojamas respublikiniame ekrane. Kategorijas nustatydavo SSRS kino valdymo institucijos. Kūriniams pragaištingos buvo žemiausios – III ir IV – kategorijos: tokį filmą kelis kartus parodžius vietiniame ekrane, jis greitai nugrimzdavo į užmarštį „dūlėdamas ant lentynos“. Filmams lengviau patekti į ekranus dažnai padėdavo konjunktūriška tematika; būtent tokia ilgai buvo tuometinės sovietinės nūdienos aktualijos (8). Ilgainiui to nepakako – imta reikalauti ne tik aktualesios temos, bet ir atitinkamos filmo meninės kokybės (12). Kita vertus, uoliai įgyvendinti iš centro atsiunčiamas direktyvas trukdydavo ne tik sąlyginis kino kūrėjų pasirengimas, bet ir kinematografijos vidaus problemos; viena didžiausių, būdingų visai LSSR kino raidai, buvo kino scenarijų trūkumas (9).

Čia pateikamų dokumentų chronologinės ribos baigiasi 1961 m.; taip yra dėl to, kad 1960–1961 m. sandūroje vyko nauji kinematografijos poslinkiai, trukę iki 1968 m. Juos reikėtų papildomai tirti.

1.

Stenograma

TSRS Kinematografijos ministerijos Meno tarybos posėdis

1947 m. lapkričio 4 d.

Darbotvarkė:

1. Kino filmo „Marytė Melnikaitė“ peržiūra ir svarstymas.

(Režisierė Strojėva, kino studija „Mosfilm“.)

2. Kino filmo „Laimėjusios šalies diena“ peržiūra ir svarstymas.

(Režisierius Kopalinas, Kino kronikos centrinė studija.)

Pirmininkas drg. A. Egolinas

Drg. Surkovas: [...] Nesileisdamas į kalbas aš štai ką pasakysiu: man atrodo, kad filmą neabejotinai verta išleisti į ekranus. Jis geras ir tuo, kad čia jauti Lietuvą ir ne tik per lietuviškus peizažus, ko negalima pasakyti, pavyzdžiui, apie filmą „Naujas namas“, kuriame nėra Baltarusijos pajautimo. Tai labai sveikintina.

Remiantis šiandienine padėtimi Lietuvoje bei kitais faktais – filmas yra savalaikis ir naudingas.

Sveikintina, kad kino studijos „Mosfilm“ vadovybė, režisieriai įtraukė į darbą prie filmo ir lietuvius muzikantus, ir aktorius. Tai labai naudinga atskleidžiant nacionalinį charakterį ir dvasią; šiuo atžvilgiu filmas gerai apgalvotas...

Drg. Gorbatovas: [...] Tas filmas, kurį mes šiandien matėme, yra trečias iš Baltijos šalių kino filmų. Pirmiausia norėčiau keletą žodžių pasakyti apie šiuos filmus. Tie du filmai, kuriuos jūs žiūrėjote praeitą kartą, sukurti pačių šalių kūrėjų pastangomis, tiesa, su rusų režisierių pagalba. Šis filmas kurtas „Mosfilmo“, čia vaidina dalis rusų, dalis lietuvių aktorių.

Iš šio filmo galima daugiau reikalauti nei iš tų dviejų.

[...] Filme vykęs Marytės Melnikaitės paveikslas, gerai suvaidintas – švarus ir kuklus merginos paveikslas.

Bet kai pradėdi žiūrėti visą likusį filmą... teisingai pasakė Šerbina ir Surkovas, matai daug naivaus schematizmo. Nėra epizodo, kuris įsimintų kaip meno kūrinys. Mieli vaikai. Vaikai filme vaidina gerai, juos įsimeni. Gerai įsimena mažas berniukas konspiratorius. Neblogai vaidina Marytė Melnikaitė vaikystėje. O toliau – mokykla, mokytojas, viskas neįdomu. Viskas eina nuobodžios kino kronikos ritmu. Jei tai būtų tikra kino kronika, būtų šimtą kartų įdomiau, o kai rodoma inscenizuota kronika, kai darbininkės sako tokias frazes, kokių niekada nesakė Lietuvoje – ten būta kitokių barnių, kitokių minčių, – tai išeina neįdomiai. Atrodo lyg susibūręs politinio raštingumo būrelis.

[...] Filmas vidutinis, bet gana logiškas ir bus naudingas tiek lietuviams, tiek mūsiškiams.

Drg. Iljičėvas: Aš jau praeitame Meno tarybos posėdyje sakiau, bet noriu dar kartą priminti savo pasiūlymą. Mes turime daugiau reikalauti. Antraip mes pateksime į neteisingą padėtį. Negalima taip sakyti: „Na, dėkui Dievui, išėjo vidutinis filmas, na ką, ir neblogai.“ Negalima taip kalbėti, negalima taip vertinti. Tai toks kriterijus, kuris gali mus išmušti iš vėžių.

Drg. Pubrovina: Štai kokia mano pastaba. Mes žiūrėjome tris baltiškuosius filmus. Latviškojo aš nemačiau, todėl galiu lyginti tik su estiškuoju. Didelę reikšmę turės tai, kad vaidino patys estai. Tai politinis klausimas. Ir tai, kad šiame filme Marytę Melnikaitę vaidino rusų, o ne lietuvių mergina, turės reikšmę – bus mažesnis įspūdis. Buvo galima ir reikėjo surasti aktorę tarp lietuvių. O tai išeina, kad primesta. Aš tai taikau ne aktorei, o tam, kas atrinkinėjo aktorius.

Reikėtų pabrėžti ir tai, kad pati lietuvių tauta, remiantis istorine tiesa, visgi parodyta labai schemiškai ir vienodai (policininko ir buožių trūkumai). [...]

Aš manau, yra teisinga, jog pabrėžtas Lietuvos įsijungimas į Tarybų Sąjungą, bet tai padaryta iš dalies, o juk reikia turėti omeny, kad filmas kuriamas visai Tarybų Sąjungai... Paimkite kolūkinį kaimą, ten nežino tikslaus istorinio fakto, kada įvyko susijungimas, kokie tai metai ir

t. t. Iš pradžių apskritai buvo kažkokia sumaištis (buvo paminėtas ir Hitleris, ir pan.). Užrašė pasakyta, kad 1943 metai, o tiksliau visi šie įvykiai neatskleisti. Iš pradžių turėtų matytis, kas numatė šiuos karinius įvykius. Istorinis tikslumas čia būtų buvęs labai reikalingas. Kita vertus, kai kalbama apie laisvę Tarybų Sąjungoje ir t. t., visa tai išdėstyta grynu agitaciniu būdu; frazės, įdėtos į Marytės Melnikaitės lūpas, skamba neįtikinamai. Ir svarbiausia mintis, pateikta grynu agitaciniu būdu, nepasiekia savo tikslo; aš bijau, kad lietuviai tai supras kaip primestą temą apie tarybinį patriotizmą.

GOSFILMOFOND, f. 3, ap. 1, b. 1241, l. 1–20. Mašinraštis, versta iš rusų k.

2.

TSRS Kinematografijos ministerija

1948 m. spalio 9 d.

VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos vedėjo pavaduotojui

Drg. L. Iljičevui

Susipažinusi su siūlomomis filmų temomis apie Lietuvą: „Reakcinis katalikiškosios dvasininkijos vaidmuo Lietuvoje“, „Antinacionalinis buržuazinės Lietuvos pobūdis“, „Naujojo gyvenimo gimimas Lietuvoje, remiantis kolūkių kūrimu“, TSRS Kinematografijos Ministerija mano, kad šios temos gali būti patvirtintos ir remiantis jomis pradėti kurti scenarijai.

Šiuo metu kolūkinės Lietuvos tema kuria rašytojas Kapnys. Sukurtas pirmas scenarijaus variantas, su kuriuo reikia toliau rimtai dirbti.

Scenarijų kitomis temomis parengimą būtina patikėti lietuvių rašytojams.

Prašome Jūsų duoti nurodymus Lietuvos KP(b) CK Propagandos ir Agitacijos Skyriui skirti žymius lietuvių rašytojus darbui su scenarijais. Reikalingą pagalbą šiems rašytojams suteiks TSRS Kinematografijos Ministerijos Scenarijų studija.

Patvirtintų scenarijų pastatymai gali būti įgyvendinti vienoje iš Maskvos ar Leningrado kino studijų bei patikėti vienam žymiausių jos režisierių.

TSRS Kinematografijos ministro pavaduotojas
Riazanovas
(parašas)

RGASPI, f. 17, ap. 132, b. 90, l. 57. Mašinraštis, versta iš rusų k.

3.

VKP(b) CK sekretoriui drg. G. Malenkovui

Apie lietuviškų vaidybinių filmų sukūrimą

Lietuvos KP(b) CK sekretorius drg. Sniečkus ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininkas drg. Gedvilas kreipėsi į VKP(b) CK su prašymu įpareigoti TSRS Kinematografijos Ministeriją suteikti pagalbą kuriant agitacinio pobūdžio vaidybinius filmus buržuazinės Lietuvos, katalikų dvasininkijos reakcinio vaidmens, taip pat naujojo gyvenimo kūrimo Lietuvos kaime temomis.

VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyrius mano, kad tikslinga šias temas įtraukti į teminį užsakomųjų scenarijų planą 1949–1950 metams; artimiausiu metu jie bus peržiūrimi TSRS Kinematografijos Ministerijos Meno Taryboje.

Remiantis Lietuvos KP(b) CK pranešimu šias temas gali parengti Lietuvos rašytojai – drg. Venclova, Kapnys ir Baltušis. Scenarijus naujojo gyvenimo Lietuvos kaime tema drg. Kapnio jau parašytas. Tačiau su šiuo scenarijumi dar reikia rimtai padirbėti.

TSRS Kinematografijos Ministerija (drg. Riazanovas), sutikdama su pasiūlytais lietuviškais filmais, imsis reikalingų priemonių jiems sukurti vienoje iš Maskvos ar Leningrado kino studijų.

L. Iljičevas
(parašas)

[19]48 m. spalio 19 d.

RGASPI, f. 17, ap. 132, b. 90, l. 58. Mašinraštis, versta iš rusų k.

4.

Lietuvos TSR kinematografijos ministerija, Žemės ūkio ministerija, Tarybinių ūkių ministerija

*Apskričių ir miestų kinofikacijos skyrių viršininkams,
apskričių žemės ūkio skyrių vedėjams,
tarybinių ūkių trestų ir tarybinių ūkių direktoriams,
MTS ir MANP direktoriams.*

Dėl valstiečių, kolektyvinių ūkių, tarybinių ūkių ir MTS aptarnavimo kinu

1947 m. vasario mėnesio VKP(b) Centro Komiteto plenumo nutarime „Dėl priemonių pakelti žemės ūkiui pokariniam periode“ nurodyta:

„VKP(b) CK plenumas skiria pirmąją reikšmę greitesniam žemės ūkio atstatymui ir pakėlimui, kaip būtiną sąlygą sėkmingam viso TSRS liaudies ūkio išsivystymui ir tolimesniam materialinio liaudies gerbūvio pagerinimo užtikrinimui.“

Kad būtų sėkmingiau įvykdyti VKP(b) Centro Komiteto 1947 m. vasario mėn. Plenumo dėl žemės ūkio pakėlimo ir Lietuvos Ministrų Tarybos bei Lietuvos KP(b) Centro Komiteto š. m. kovo mėn. 24 d. nutarimai „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo“, jau šiuo metu reikalinga mobilizuoti visas jėgas ir priemones.

Kinas – efektyvi pažangiosios agrotechnikos propagandos priemonė.

Buvusieji kino festivaliai davė teigiamų rezultatų. Daugelyje apskričių kino festivalių metu buvo organizuoti gausūs seansai, kurių metu buvo aptarnauta didelis skaičius darbo valstiečių, tarybinių ūkių ir MTS darbininkų.

Drauge su kino filmų demonstravimu įvyko daugybė paskaitų ir pranešimų žemės ūkio temomis. Tuo pačiu metu buvo atliktas didelis politinis, agitacinis masinis darbas.

Skirdami ypatingos reikšmės kaimo gyventojų aptarnavimui kinu, siekdami mobilizuoti darbo valstiečius, kolektyvinių ūkių, MTS, tarybinių ūkių darbininkus į kovą dėl aukšto derliaus ir visuotinio mūsų žemės ūkio pakėlimo, Lietuvos TSR kinematografijos Ministerija, Lietuvos TSR Žemės ūkio Ministerija ir Lietuvos TSR Tarybinių Ūkių Ministerija siūlo miestų ir apskričių kinofikacijos skyrių viršininkams, apskričių žemės ūkio skyrių vedėjams ir tarybinių ūkių trestų direktoriams suderinant su Lietuvos KP(b) apskričių komitetais:

1. Paruošti iki 25/IX 48 konkrečių pavasario sėjos kinu aptarnavimo darbo planą ir organizuoti platų valstiečių, kolektyvinių ir tarybinių ūkių, MTS ir MANP aptarnavimą kilnojama kinais, tam reikalui sudarant sutartis specialioms kino seansams.

Plane numatyti:

- a) demonstruoti geriausius meninius kino filmus apie tarybinės liaudies herojiškus žygius socialistinėje statyboje ir Didžiajame Tėvynės kare;
- b) demonstruoti agropropagandinius ir moksliniai-techninius žemės ūkio kino filmus ir drauge, kaip taisyklė, organizuoti kvalifikuotų agronomų, zootechnikų, MTS mechanikų ir žemės ūkio pirmūnų paskaitas bei pranešimus;
- c) kilnojamųjų kinų darbas turi būti vykdomas pagal Lietuvos KP(b) apskričių komitetų nustatytą maršrutą.

Ypatingą dėmesį atkreipti į agitacinių kilnojamųjų kinų meninį papuošimą lozungais ir plakatais.

2. Organizuoti kartu su kultūros švietimo įstaigų skyriais visuose kino teatruose kino festivalius, demonstruojant gyventojams geriausius kino filmus, kartu supažindinant juos su repertuaru per vietinę spaudą, radiją, afišas, kolektyvinį kino filmų peržiūrėjimą, kultūrinį masinį darbą su žiūrovais (paskaitas, pasikalbėjimus, susitikimus su pasižymėjusiais žmonėmis ir t. t.).
3. Išsamiai patikrinti techniskąjį kino aparatūros stovį, užtikrinant jos nepertraukiamą darbą ir aukštą kino filmų demonstravimo lygį.
4. Plačiai išvystyti socialistinį lenktyniavimą dėl pavyzdingo valstiečių, kolektyvinių ūkių, tarybinių ūkių ir MTS aptarnavimo kinu.
5. Žemės ūkio skyriams ir tarybinių ūkių trestams, tarybinių ūkių direktoriams aprūpinti transportu kilnojamųjų kinų pervežimą, o taip pat suteikti nakvynę kilnojamųjų kinų mechanikams³.

7. Baigus pavasario lauko darbų kampaniją, pateikti smulkia šio periodo darbo ataskaitą, o taip pat sąrašą pasižymėjusių kino mechanikų ir kitų kino tinklo darbuotojų.

Lietuvos TSR
kinematografijos
ministras
Brašiškis
(parašas)

Lietuvos TSR
žemės ūkio
ministras
Liaudis

Lietuvos TSR
tarybinių ūkių
ministras
Augustinaitis
(parašas)

Vilnius

1948 m. balandžio 9 d.⁴

LLMA, f. 472, ap. 1, b. 19, l. 47–49. Mašinraštis.

5.

TSRS Kultūros ministerija
Kinematografijos vyriausioji valdyba
Lenino ordino Leningrado kino studija
„Lenfilm“

Nr. 3363

1953 m. lapkričio 5 d.

Lietuvos TSR Kultūros Ministro pavaduotojui
drg. T. Černiauskui

Remiantis Jūsų prašymu (šių metų spalio 30 d. laiškas Nr. I/1714) kino studijos „Lenfilm“ Meno Taryba šių metų lapkričio 5 d. susipažino su filmo „Oi, jūs grybai, grybai, grybai“⁵ scenarijumi ir nufilmuota medžiaga.

Meno Tarybos nariai svarstymo metu vienbalsiai pabrėžė, kad autorių iškelta tema įdomi ir pagrįsta tikrais gyvenimo reiškiniiais. Kartu visi pasisakiusieji atskleidė rimtus meninio sprendimo trūkumus ir didelius neatitikimus traktuojant šiuolaikinį kolūkio gyvenimą.

Režisieriaus G. Rošalio manymu⁶, pati silpniausia dalis yra silpnas scenarijus, todėl siūlo tęsti filmavimą tik pataisius scenarijų. Jo manymu, scenarijuje būtina tiksliai apibūdinti kolūkį, visas aplinkybes ir teisingai parengti epizodus, suteikiant jiems dramaturginę liniją, visavertiškiau atskleisti žanrines komedijos ypatybes.

G. Rošalis mano, kad nevykusiai parinkti aktoriai Dūdienės⁷ ir brigadininko⁸ vaidmenims⁹; komedijai būdingus vaidmenis jie atlieka dramatiškai, o tai nelemia norimo rezultato.

Dramaturgas B. Čirskovas taip pat mano, kad nesėkmingą temos sprendimą lėmė dideli scenarijaus trūkumai. Kadangi scenarijus buvo parašytas iki KP CK plenumo, įvykusio rugsėjo

mėnesį, nežinant naujausių mūsų Partijos ir Vyriausybės nutarimų dėl žemės ūkio, jis neteisingai atspindi šiuolaikinį kolūkinį gyvenimą. Pavyzdžiui, autoriai išjuokia kolūkiečių domėjimąsi darbu, neigiamai vaizduoja kolūkinį turgų¹⁰; taip norima kolūkiečius įtraukti į bendruomeninį darbą, tačiau vartojami nepagrįsti, neargumentuoti agitaciniai šūkiai, o tai prieštarauja partijos sprendimams, susijusiems su kolūkių kūrimu. Siekiant pašalinti šiuos svarbiausius trūkumus B. Čirskovas mano, jog būtina iš esmės perkurti scenarijų ir tik sėkmingai išsprendus šį klausimą tęsti filmavimus.

Su G. Rošalio ir B. Čirskovo nuomone sutiko režisierius A. Ibanovskis, I. Cheificas, A. Ivanovas; jie išsakė ir papildomų pastabų, kad būtina pakeisti scenarijų, tiksliau apibrėžiant jo idėjines, dramaturgines ir žanrines ypatybes¹¹.

Visi Meno Tarybos nariai mano, kad nufilmuotos medžiagos netinkamumo priežastis yra silpnas scenarijus, kurį pirmiausiai ir reikia pataisyti.

Pranešame Jums apie filmo „Oi, jūs grybai, grybai, grybai“ scenarijaus ir nufilmuotos medžiagos svarstymo „Lenfilm“ studijos Meno Taryboje rezultatus; prašome mus informuoti apie priimtą sprendimą dėl filmavimo grupės buvimo studijos „Lenfilm“ paviljonuose pastaruoju metu.

Studijos direktorius Glotovas (parašas)

Scenarijų skyriaus viršininkas V. Beliajevas (parašas)

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 12, l. 189–189 a. p. Mašinraštis, versta iš rusų kalbos.

6.

Kinematografijos vyr. valdybai¹²

Lietuvos TSR kultūros ministro įsakymas Nr. 69

Vilnius

[19]54 vasario 23

Dėl kino filmo „Oi, jūs grybai, grybai...“
gamybos nutraukimo ir filmo gamybos išlaidų nurašymo

LTSR Kultūros ministerija 1953 m. lapkričio mėn. 11 d. įsakymu Nr. 211 sustabdė kino filmo „Oi, jūs grybai, grybai“ gamybą ir pavedė filmo scenarijaus autoriams atitinkamai pataisyti scenarijų.

Peržiūrėjus nufilmuotą medžiagą ir scenarijų paaiškėjo, kad pagrindinė filmo idėja neatspindi TSKP CK rugsėjo Plenumo istoriniuose nutarimuose iškeltų žemės ūkiui uždavinių, o nufilmuota medžiaga neatvaizduoja šių dienų kolūkinio gyvenimo tikrovės ir eilėje atvejų prieštarauja naujiems agrozootechnikos reikalavimams, kas ypatingai išryškėjo pasirodžius ekrane filmui „Pasakojimas apie žaliuosius kvadratus“, ko pasekoje pagrindinai perdirbti scenarijų ir nufilmuotą medžiagą nėra galimybių.

I s a k a u:

1. Lietuvos kino studijos direktoriui drg. S. Pikturai kino filmo „Oi, jūs grybai, grybai“ gamybą nutraukti¹³.

LTSR kultūros ministras

Išsiųsti: Vadovybei 4

(įrašas neįskaitomas)

A. Guzevičius

Kinematografijos vyr. val. 1

Kino studijai 1

Dokumentas su pasirašyta žyma: „Nuorašas tikras“

Dokumento dešiniajame kampe Pečiūrienės parašas

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 44, l. 4. Mašinraštis.

7.

Lietuvos TSR Kultūros Ministrui

drg. A. Guzevičiui

Baltušio Juozo, gyv.

Vilniuje, Užupio 42, bt. 1

Pareiškimas

Įnešant pataisas į filmą „Aušra prie Nemuno“ iš rusiškojo varianto buvo pašalintas kadras, kuriame pasiuntinys sako kardinolui tokius žodžius: „Pirmasis mūsų uždavinys yra atskirti Lietuvą, Latviją, Estiją nuo Tarybų Sąjungos.“ Dėl šito kadro filmo lietuviškame variante nebuvo duota konkrečių nurodymų, ir jis paliktas neištaisytas.

Skaitau, kad tokio kadro palikimas lietuviškame filmo variante yra neteisingas. Šis tekstas labiau atsilikusių žiūrovų tarpe gali sukelti visiškai priešingą poveikį, negu to siekėme mes, filmo autoriai.

Siūlau aukščiau paminėtą kadrą pašalinti iš filmo „Aušra prie Nemuno“ lietuviškojo varianto.

15/VI 53 m.

Juozas Baltušis (parašas)

P. S. Pridedamame montavimo lapų egzemplioriuje mano pažymėta, kaip įnešti kadro pašalinimo pataisas.

Dokumento kairiajame kampe įrašas:

(neįskaitoma asmens, kuriam skirtas įrašas, pavardė)

„Nuomonė visai teisinga, paremti jo pastangas.“

A. Guzevičius (parašas)

1953. VI. 15

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 8, l. 40. Rankraštis.

8.

*Posėdžio scenarijų klausimais, įvykusio Lietuvos TSR Kultūros Ministerijoje,
protokolas*

1954 metų rugpjūčio 10 dieną

Posėdyje dalyvavo:

Kultūros Ministro pavaduotojas

drg. Banaitis

Lietuvos KP CK kultūros skyriaus viršininko pavaduotojas

drg. Rodinas

Eltos direktorius

drg. Roda

Rašytojai:

drg. Valsiūnienė

Gricius

Baltušis

Gelbakas

Tilvytis

Lietuvos kino studijos direktorius

drg. Pikturna

VGIK'o scenarijų redakcinio fakulteto studentė

drg. Seleznovaitė

Filmų gamybos skyriaus redaktorė

drg. Pečiūrienė

Drg. Banaitis: Ko gero, visiems žinomas Vyriausybės nutarimas reorganizuoti Lietuvos kino studiją į meninių ir dokumentinių filmų studiją. Neseniai Maskvoje įvyko posėdis, kuriame pranešimą skaitė TSRS Kultūros ministro pavaduotojas drg. N. Ochlopkovas. Posėdžio metu iškelta nemažai svarbių klausimų, apie kuriuos mums papasakos drg. Pikturna, dalyvavęs tame posėdyje.

Drg. Pikturna: Kinematografijai iškelti dideli uždaviniai: išleisti 150 filmų per metus. Tam, kad būtų galima išleisti tiek filmų, būtina per metus turėti nuo 400 iki 500 scenarijų. Posėdžio metu buvo pažymėta, kad greta originalių scenarijų reikia dirbti su literatūrinių kūrinių ekranizacijomis, kurios turi sudaryti 30–40 proc. visų kuriamų filmų.

Lietuvos kino studija turės sukurti 5 filmus per metus, o tam būtina turėti 7–8 scenarijų užsakymus. Taip pat būtina galvoti apie literatūrinių kūrinių ekranizacijas.

Svarbiausia šių dienų tematika: antireliginė tema, kova su alkoholizmu, tema apie Tarybinę Armiją, darbininkijos tema, tema apie kovą dėl darbo drausmės, apie techninę inteligentiją. Atkreipti dėmesį į eilinio kolūkiečio, eilinio darbininko pavaizdavimą.

Posėdžio metu kritikuoti filmai, atitolę nuo plataus peizažo, kurį pakeitė paviljoniniai kampeliai.

Svarbiausias uždavinys – pagalvoti, ką mes galime įtraukti į teminį scenarijų planą, taip pat kokius literatūros kūrinius galime ekranizuoti.

Apie tam tikrus pokyčius kinematografijoje: dabar kino studijos gali savarankiškai leisti filmus į gamybą. Supaprastintas scenarijų tvirtinimas, sumažintas institucijų skaičius (anksčiau buvo 15). Tematika derinama su Sąjunginiu Glavku telefonu, vengiant į gamybą leidžiamų filmų tematikos pasikartojimų.

[...]¹⁴

Pirmininkas

J. Banaitis
(parašas)

Sekretorė

E. Pečiūrienė
(parašas)

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 39, l. 19–20. Mašinraštis, versta iš rusų kalbos.

9.

Pažyma
apie padėtį Lietuvos kino studijoje scenarijų ruošimo klausimu[...]¹⁵

Gamybiniai planai 1959–1960 m.

Lietuvos kino studija skaito savo pirmuoju uždaviniu statyti filmus nūdiene tematika, kurie keltų svarbias mūsų gyvenimui problemas. 1959 m. ruošiamasi statymui kartu su „Bielarusfilm“ scenarijaus „Kada susilieja upės“, o taip pat svarstomas statymas scenarijaus „Mėnesienos naktys“. Scenarijus „Lakštingala“ šiuo metu savo tematika ir idėjinėmis-meninėmis savybėmis neatitinka, studijos nuomone, svarbiausiems mūsų kinematografijos vystymo uždaviniams. Vyksta paruošiamasis darbas keturių novelių bendru pavadinimu „Laiko vaikai“ (J. Baltušis, „Mums nebereikia“, V. Žalakevičius, „Lakštingala“, A. Šablevičius, „Gulbių inspektorius“, R. Lankauskas, „Berniukas ir kaminkrėtys“).

1960 metais numatyta statyti V. Mozūriūno „Komjaunuoliai“, V. Rimkevičiaus „Studentai“ ar „Mirties Kaimas“, L. Kiauleikio „Žvejo duktė“.

Scenarinis skyrius skaito savo svarbiausiu uždaviniu imtis priemonių, kad būtų kuriami nauji kino scenarijai, pasakojantieji apie tarybinių žmonių šiandieninį darbą ir gyvenimą, apie pasikeitimus, kurie įvyko po XX TSKP suvažiavimo, ir tas ateities perspektyvas, kurias nušvietė XXI partijos suvažiavimas. Mūsų kolūkinio kaimo, darbininkų klasės buitis ir gyvenimas, inteligentijos, jaunimo darbai turėtų atsispindėti naujuose lietuviškuose filmuose. Kova prieš buržuazinį nacionalizmą, religinius prietarus turėtų užimti vieną iš svarbiausių vietų naujuose filmuose.

Tačiau Kino studija skaito, kad šį svarbų idėjinį-politinį auklėjamąjį uždavinį ji viena nepajėgs išspręsti, jeigu jai aktyviai nepadės kitos kūrybinės organizacijos, visų pirma Lietuvos Tarybinių rašytojų Sąjunga, jos dramaturgų sekcija. Lietuvos Kino Studijoje 1958 metais buvo sudarytos scenarinės-režisūrinės dirbtuvės (Vadovas režisierius L. Z. Traubergas), kurios siek tiek suaktyvino, ypač jaunųjų rašytojų, dėmesį kinematografijai. Tačiau nepatenkinama padėtis su kino scenarijais iš esmės nepasikeičia, nes dauguma pajėgiausių respublikos literatūrinių pajėgų neįsijungė į scenarinį darbą.

Be patyrusių rašytojų paramos negalės būti teigiamai išspręstas garbingas ir svarbus politinis uždavinys, kurį pastatė LKP CK – sukurti meninius kino filmus apie V. Mickevičių-Kapsuką, K. Požėlą, apie partijos ir Lietuvos liaudies kovą už išsivadavimą iš buržuazinės eksploatacijos.

Visa eilė gabių ir žinomų rašytojų literatų – Avyžius, Baltrūnas, Alf. Bieliauskas, Baltakis, Sluckis, Venclova, Liobytė, Baltušis, Mieželaitis, Guzevičius ir kt. – atsisako rašyti scenarijus. Eilė kitų rašytojų – Saja, Požėra, Dovydaitis, Just. Marcinkevičius – dirba visiškai be įtempimo, skaitydami pirmaeiliais kitus savo kūrybinius planus. Eilės rašytojų kūrybinio darbo lygis kuriant scenarijus gan žemas, atsitiktinis. Lietuvos TSR Rašytojų Sąjunga iš esmės neduoda jokios paramos kuriant kino dramaturgiją.

Šiuo klausimu kino studijai reikalinga skubi ir veiksminga Kultūros Ministerijos pagalba.

Reikalinga pagalba ir scenariniam skyriui. Jau metai vakuoja vieno redaktorius vieta, kadangi neparenkamas tinkamas kandidatas; redaktorė I. Seleznovaitė ir l. e. Scenarinio skyriaus viršininko pareigas A. Čekuolis pasidalino tarpusavyje visą medžiagą ir yra perkrauti darbu. A. Čekuolis, paskirtas į scenarinio skyriaus viršininkus, jam pačiam prašant laikinai, eina šias pareigas jau šešis mėnesius. Scenarinio skyriaus viršininko kandidatūros klausimas tokiu būdu liko atviras.

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 223, l. 51–52. Mašinraštis.

10.

Lietuvos Kino Studijos Meno Tarybos
protokolas

1960 m. birželio mėn. 13 d.

Dalyvavo: J. Lozoraitis, I. Seleznovaitė, A. Žukauskas, V. Žalakevičius, V. Dabašinskas, M. Giedrys, A. Ničius, J. Požėra.

Svarstė: A. Jonyno ir J. Požėros scenarijų „Vyturys – žemės paukštis“ („Šmėkla ant vieškelio“)¹⁶.

Pasisakė:

Lozoraitis: Norėtųsi, kad Meno Tarybos nariai pasisakytų, ar buvo padaryta klaida, kad scenarijus „Šmėkla ant vieškelio“ buvo pristatytas tvirtinti Kultūros Ministerijos kolegijai, ir ar šis scenarijaus variantas pagerėjo, ar galima jį pristatyti tvirtinti kolegijai?

Žukauskas: Jei apie scenarijų prasidėjo ginčai, tai jau gerai. Ir dabar vyksta dėl šio scenarijaus ginčas yra principinis, nes kalba eina apie konfliktiškumą. Toks ginčas mūsų mene yra senas, jau seniai kalbama apie tai, kas tipinga ir kas netipinga mūsų mene.

Ir kolegijoje, matyti, pastabos buvo panašaus pobūdžio, gal ir teisingos pastabos. Toks ginčas buvo ir su režisieriais savo laiku. Tik pas mus klausimas nebuvo taip aštriai statomas, buvo tik užuominos apie tai, kad Vilkišius išrašytas labai stipriai, o atsvara jam per silpna. Kolegijoje kai kurie¹⁷ per griežtai pažiūrėjo į scenarijų, jei buvo pasiūlymų jį net atmesti, o ne taisyti. Taip negalima žiūrėti į meninį kūrinį. Tai, kad rašytojai neina dirbti į Studiją, ir yra to išdava. Blogai, kada žiūrima, kaip apsidrausti, išvengti atsakomybės, o ne kaip ištaisyti kūrinį. [...]

Toks filmas labai reikalingas, labai šiuolaikinis. Nereikia bijoti aštrių susidūrimų su senu pasauliu, nes vilkiški bruožai dar ilgai bus gyvi. Juk materialinės gėrybės greičiau kyla negu žmogaus sąmonė. O demaskuoti sena yra kinematografijos uždavinys. Tokių Vilkišių, kaip scenari-

juje, mes rasime ir gyvenime, gal jie bus ne visai tokie, bet juk čia apibendrintas meninis paveikslas. Nėra ko bijoti rodyti filme Vilkišiaus, jis žiūrovo nepatrauks, žiūrovas pasibaisės juo. Scenarijui aš pilnai pritariu ir skaitau, kad nebuvo padaryta klaidos pristatant jį Ministerijos kolegijai.

Žalakevičius: Aš manau, kad prieš scenarijų toks kolegijos pasipriešinimas kilo todėl, kad visą laiką buvo kalbama, jog scenarijus rašomas apie jaunimo brigadą. O kada scenarijus buvo pristatytas ir jame Vilkišius meniniai buvo stipriau išrašytas, tai kilo toks pasipriešinimas. Autoriai teisingai ir stipriai stengėsi suregzti konfliktą tarp visai naujo ir reto mūsų gyvenime ir Vilkišiaus. Vilkišius duotas su savo individualia morale ir psichologija, jis išrašytas sutirštintom spalvomis. Reiškia, visai nauji mūsų gyvenimo reiškiniai priešpastatyti senam. Visa problema tame, kaip tą konfliktą išspręsti, kokia moralė laimės. [...]

Noriu pasakyti, kad politinės klaidos scenarijuje nebuvo padaryta ir dabar nėra. Apie tai negali būti ir kalbos. Baimė statyti tokį scenarijų yra didesnė politinė klaida negu jo pastatymas. Tik, man rodos, kad kova tarp Vilkišiaus ir brigados turi spręstis daugiau psichologiniame plane, o ne taip, kaip tai padaryta. Tai yra vienintelė scenarijaus silpna vieta. O tai padaryti tikrai nesunku. Reikia ir Ireną padaryti stipresnę, o ne tokią anemišką.

Bijoti Vilkišiaus scenarijuje reiškia bijoti Vilkišiaus gyvenime.

Seleznovaitė: Pilnai sutinku su Žalakevičiaus išreikšta mintimi, kad bijoti Vilkišiaus scenarijuje reiškia bijoti jo gyvenime. O bijoti jų nereikia, reikia su jais kovoti. Vilkišiaus paveikslas yra meninis apibendrintas paveikslas, jame sukoncentruoti buožiški, egoistiniai žmogaus bruožai, o jų dar nemaža gyvena mūsų žmonėse. Norint žmonių sąmonę apvalyti nuo tokių bruožų, yra tik vienas kelias – nesutaikoma kova su jais, demaskavimas. Šito kaip tik ir siekė autoriai rodydami Vilkišiaus paveikslą. [...]

Esu ir dabar tvirtai įsitikinusi, kad pristatant scenarijų tvirtinti Ministerijos kolegijai klaidos nebuvo padaryta, kad Meno Taryba buvo teisi. Scenarijus yra aktualus, nūdieninis, jis parodo naujus santykius, užgimstančius mūsų kolūkiniame kaime, jis sprendžia rytdienos problemas kovodamas prieš praeities atgyvenas. Tai, kad Vilkišius parodomas grįžęs po bausmės atlikimo, nėra apibendrinimas, įgalinąs sakyti, jog atseit visi tokie grįžta. Tai parodo tik jo psichologijos ir elgesio socialines šaknis ir duoda didesnę socialinę krivę.

Laikau scenarijų priimtinu. Jį reikia pristatyti tvirtinti Kultūros Ministerijos kolegijai, kad būtų galima greičiau paleisti filmą gamybon.

Dabašinskas: Apie meninius scenarijaus trūkumus buvo jau daug kalbėta ir perkalbėta. Bet juk Ministerijos kolegijoje ėjo kalba apie scenarijaus idėines klaidas. Meno Taryba nesutinka su kolegijoje pareikštu pasiūlymu scenarijų atmesti. Aš, kaip Meno Tarybos narys, sutinku su ta nuomone ir skaitau, kad scenarijus idėjiniai yra neteisingas. Kolegijoje kalbėjo, kad Vilkišiaus nereikia liesti ir rodyti, kad tokie kaip Vilkišius atmirs savaime. Toks požiūris į Vilkišių ir į jį panašius yra tiesiog neteisingas. Prieš Vilkišių ir jo nuodus reikia kovoti, reikia jį demaskuoti, ir autoriai visai teisūs, išvilkdami į dienos šviesą Vilkišių. Todėl tas scenarijus ir yra aktualus, todėl jam atiduota tiek daug laiko ir darbo. [...]

Požėra: Paskutiniu laiku „Tiesos“ darbuotojai labai dažnai važinėja po rajonus. Aš su jais dažnai susitinku ir jie pasakoja, kad rajonuose jų daug kur klausinėja, ką daryti su žmonėmis, kurie yra grįžę, atlikę bausmę, gerai dirba ir aplink save skleidžia baisesius nuodus. Reiškia, šiuo metu tai yra aktualus klausimas. Panašiai ir scenarijuje Vilkišiaus nuodai yra labai saldūs, užtai jie pradžioje ir paveikė taip Ireną. Aš esu daugiau negu įsitikinęs, kad scenarijuje politinės klaidos nebuvo, kad jis yra teisingas ir reikalingas. O tie draugai, kurie sakė, kad su Vilkišiumi nėra ko

kovoti, kad jis mūsų laikotarpiui nebūdingas, patys daro didžiulę politinę klaidą. Juk kada mes kalbame apie Vilkišių, mes kalbame apie seną pasaulėžiūrą, apie kovą su ja. Praeitis davė daug medžiagos Vilkišiaus paveikslui, o Doveika – ateities žmogus, o apie tokius žmones mes medžiagos dar neturime. Esu įsitikinęs, kad ateityje jo kalbos mūsų nešokiruos, nes žmonės apie tuos pačius dalykus kalbės kitaip, net terminologija atsiras nauja. Ateitį nereikia piešti per daug ružavom spalvomis, mūsų ateities žmogus turi būti truputį geresnis už vidutinį žmogų. O Doveika jau yra didelis didvyris, jei jis neigia nuosavybę, nes ji žmonių sąmonėje dar tvirtai įsišaknijusi.

Lozoraitis: Idėjinis krūvis, kurį neša Doveika ir brigada, dabartiniame scenarijaus variante yra sustiprėjęs, ir tai išėjo scenarijui į naudą. Autoriai nepadarė klaidos, rodydami Vilkišių. Netiesa, kad nėra Vilkišių mūsų gyvenime, kad konfliktai su jais necharakteringi. Seno liekanos nūdieninėje literatūroje retai susiduria¹⁸ su nauja nesusitaikomam konflikte. Mūsų studijoje statomi filmai neturi eiti menamų konfliktų keliu, konfliktų „gero su geresniu“ keliu. Vilkišius yra potencinis priešas; jei pasikartotų panašūs įvykiai kaip Vengrijoje 1956 metais, jis žinotų, ką daryti. O dabar jie sleidžia nuodus, puvimą ir kyla klausimas, ką daryti su jais. Ar nereikėtų scenarijaus finale statyti klausimą, ką daryti su tokiais Vilkišiais gyvenime? Tokių Vilkišių dar yra mūsų gyvenime, nors kaip klasė jau yra išnykusi. Tai yra didelė visuomeninė problema ir nėra ko nuo jos bėgti. Gal kolegijoje nebuvo noro tai pripažinti, į tai gilintis. Buvo laikas, kada toks nenoras matyti gyvenime aštrius konfliktus labai brangiai kainavo. Negalima nutylėti tai, kas gali silpninti ideologinę kovą. Mūsų¹⁹ Kolegijos narių²⁰ kaltinimai scenarijui ir Meno Tarybai reikalauja gilesnio įsigilinimo. Jie išeina už šio scenarijaus ir Kino Studijos ribų. [...] Scenarijus remiasi teisinga pasaulėžiūra. O jei pasirodys, kad mes vėl paliekame neteisūs, nežinau, ką reikės toliau daryti.

Matyti, sąžinės dalykas yra turėti savo pažiūras.

Meno Taryba nutarė:

A. Jonyno ir J. Požėros scenarijų priimti ir pristatyti Kultūros Ministerijos Kolegijai tvirtinti.

Meno Tarybos pirmininkas J. Lozoraitis
(parašas)

Meno Tarybos sekretorius I. Seleznovaite
(parašas)

LLMA, f. 29, ap. 1, b. 157, l. 55–62. Mašinraštis.

11.

LTSR Kultūros ministrui drg. J. Banaičiui²¹

Paaiškinimas ryšium su Filmų gamybos Valdybos raštu apie meninių filmų gamybą
ir scenarijų ruošimą 1961 metais Lietuvos Kino Studijoje

II. Dėl kino filmo „Kada susilieja upės“²²

Literatūrinis scenarijus Filmų gamybos Valdyboje buvo palankiai priimtas, neigiamų nuomonių nebuvo. Su režisūriniu scenarijumi buvo susipažinusi Valdybos vyr. redaktorius R. Zuseva.

Rugpjūčio mėn. Ignalinoje drg. R. Zuseva kartu su A. Čekuoliu ir J. Lozoraičiu peržiūrėjo visą nufilmuotą medžiagą ir ją aptarė su grupe.

Filmo „Kada susilieja upės“²³ visa neįgarsinta medžiaga buvo griežtai kritikuota atvirame partiniame susirinkime (kartu su Meno taryba) Lietuvos kino studijoje rugsėjo mėn. Susirinkime buvo duoti pasiūlymai taisyti filmą. Tačiau filmo režisierius B. Šreiberis nesutiko su kritika, skaitydamas, kad įgarsinimas duos kitą rezultatą. Su filmo kritika nesutiko ir LTSR Kinematografijos Sąjungos pirmininkas drg. J. Baltušis. Jis taip pat prieštaravo, kad neužbaigtą darbą svarstyti atviras partinis susirinkimas.

Spalio 20 d. įgarsintas, t. y. užbaigtas, filmas buvo parodytas LTSR Kultūros Ministrui drg. J. Banaičiui, LTSR Ministrų Tarybos atsakingiems darbuotojams, LKP CK atstovui drg. V. Radaičiui, drg. J. Baltušiiui kartu su Meno Tarybos nariais. Meno tarybos nariai pažymėjo, kad filmas daro geresnį įspūdį. Palankiai jį įvertino ir kiti draugai. Kino studijos vadovybė (J. Lozoraitis) išdėstė tuos trūkumus, kurie turėtų būti taisomi po filmo priėmimo. Tačiau filmo režisierius su jais vėl nesutiko. LTSR Kultūros Ministras drg. J. Banaitis, pažymėjęs patenkinamą filmo lygį, sutiko, kad apie filmo pataisymus bus galima geriau spręsti, kai bus žinomos ir Filmų gamybos Valdybos pastabos.

Aptarimas Maskvoje, kaip žinoma, baigėsi tuo, kad Filmų gamybos Valdyba įvertino filmą kaip nepataisomą. Klausimą, ar filmą taisyti, ar ne, Valdybos nuomone, turi spręsti pati studija ir LTSR Kultūros Ministerija. Filmas buvo pripažintas politiškai ydingas. Kino studijos vadovybė ir filmo režisierius su tokiu vertinimu nesutiko.

Grįžęs į Vilnių aš informavau apie aptarimą Maskvoje Kultūros Ministerijos vadovybę – drg. Meškauskienę, kuri davė nurodymą sukviesti Meno tarybos narius dar kartą peržiūrėti filmą.

Lapkričio pirmomis dienomis filmą žiūrėjo drg. M. Meškauskienė, J. Baltušis, V. Mozūriūnas, A. Žukauskas, A. Gričius, J. Gričius ir kiti. Su valdybos išvadomis dėl politinio filmo ydingumo draugai nesutiko. Drg. M. Meškauskienė pasiūlė duoti kartu su grupe artimiausiu laiku pasiūlymus filmui taisyti. Šie pasiūlymai (permontavimas, sutrumpinimai, naujų epizodų filmavimas) buvo paruošti lapkričio mėnesį filmo grupės dalyvaujant scenarijaus autoriui J. Šilovui ir rašytojui J. Baltušiiui, kuris apsiėmė parašyti naujus epizodus. Pasiūlymai buvo suderinti LTSR Kultūros Ministerijoje ir pralengavus filmo finansavimo terminą buvo pradėtas filmavimas.

Šiuo metu filmavimas baigtas. Iki vasario 28 d. filmas bus įgarsintas lietuvių kalba, t. y. paruoštas išleisti į respublikinį ekraną. Pristatymo į Sąjunginį ekraną klausimas turės būti sprendžiamas, įvertinus lietuviškąjį variantą.

Jau gruodžio mėnesio pabaigoje kreipiausi į drg. I. Kokorevą, prašydamas atsiųsti Valdybos redaktorių susipažinti su filmo „Kada susilieja upės“ taisymais, tikėdamasis, kad jo pastabos taip pat gali padėti darbui baigiant šį filmą. Tačiau iki šiol redaktorius neatvyko²⁴.

Lietuvos Kino Studijos
Direktorius

J. Lozoraitis
(parašas)

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 335, l. 106–107. Mašinraštis.

12.

Kino filmo „Kai susilieja upės“ svarstymas
filmų gamybos valdyboje 1960 m. X. 27.

Dalyvavo: drg. Kokoreva – filmų gamybos valdybos viršininko pavaduotoja, redaktoriai: drg. Zuseva, Segedi, Askoldovas, Antonovas, Kovalevskaja, Jureneva; Lietuvos kino studijai atstovauja Šreiberis, Lozoraitis.

Zuseva: [...] ²⁵ „Kai susilieja upės“ – didelė ir apmaudi nesėkmė. Filmas sukurtas varganomis kinematografinėmis priemonėmis. Kaip ir scenarijuje, liko neištaisyta statybų schema, siužete nėra elementarios logikos, o ką jau kalbėti apie meninę. [...]

Rimčiau reikėtų pakalbėti kitu klausimu. Principinio pokalbio atidėti negalima. Bėda ta, kad filmo objektyvumas prasilenkia su scenarijaus sumanymu. Filmas lyg ir skirtas tautų draugystei. Šios temos sprendimas filme įgavo labai nepageidaujamą kryptį. Kas filme vaizduojama? Aš kalbėsiu remdamasi emociniu ir prasminiu filmo poveikiu. Į statybas atvažiuoja sąlyginai savo darbą išmanantis inžinierius baltarusis Alesis. Jis šiurkštus, tuoj pat ima konfliktuoti su pirmininkais, su malūnininku. Atsiradęs neaiškus vaikigalis akimirksniu, per pirmą susitikimą, vedamas pirmos į galvą šovusios minties, priverčia visko atsisakyti tris pirmininkus. Hidroelektrinės projektas buvo brangus. Kodėl brangus? Jei tai susiję su tais laikais, kai klestėjo „puikavimasis“, reikėjo atskleisti. Dabar filme visos statybos vaizduojamos taip, lyg jos būtų priimestos žmonėms. Ką žmonėms davė statybos? Filme pavaizduotas ne liaudies klestėjimas, o jos skurdumas; vadovavimo metodai, švelniai tariant, abejotini. Net naudojamas šantažo metodas (epizodas su stulpais, laidais, lemputėmis). Raštingajai liaudžiai paspėsti spąstai. [...]

Didelę šio filmo nesėkmę priskiriu ir sau. Mes su studijos direktoriumi, filmo statytoju Borisu Šreiberiu aptarėme nufilmuotą medžiagą ir jau tuomet išsakėme daugelį pretenzijų. Vis dėlto reikia pripažinti, kad išimdami nuolankią intonaciją manėme, jog supras ir taip. Man dabar sunku kalbėti. Anksčiau reikėjo kitaip kalbėti, tada galbūt ir nebūtų buvę tokio rezultato. Viskas išreikšta išvirkščiai ir pačiu nemaloniausiu būdu. Tautų draugystės temos nėra. Statybų svarbos ir reikšmės nėra. Pagrindiniai veikiantys asmenys nesimpatiški. Rezultatas priešingas sumanymui.

Išvada: filmas jokiais būdais negali būti išleistas į sąjunginį ekraną. Reikia dar pagalvoti, ar verta jį išleisti į respublikinį ekraną²⁶.

Segedi: Manau, kad šis filmas patyrė ne tiek meninį fiasko, kiek politinį. Tai akivaizdu. Medžiaga priešams. Idėjinės pozicijos netvirtos ir neteisingos. Išėjimu iš darbo, abejonėmis kompromituojame statybas, kuriose dalyvauja trys respublikos. Nacionalinio vieningumo klausimai filme taip pat išspręsti abejotinai... Kodėl lietuviams baltarusiai priešai? Mūsų liaudies vieningumo filme nėra. O kaip sprendžiamas statybų planingumas ir sumanymas? Vietoj šito – tuščias puikavimasis!

Kas mūsų gyvenime leidžia taip²⁷ daryti? Šiandien Alesis pamatė malūną – užsimanė susprogdinti, o ką susprogdinti jis užsimanys rytoj? O trys pirmininkai taip pat pakels letenėles į viršų? Asmeninių klausimų filme taip pat nėra – tai žlugęs reikalas... Tarpkolūkinės HES statomos ne tik dėl paposėdžiavimų. Statomos dėl darbo, pirmiausia dėl mechanizacijos. Filme žmonės gyvena nesąmoningo ir blogai apmąstyto vadovavimo sąlygomis. O atsakyti už tai turi irgi žmonės. Dovženkos filme „Poema apie jūrą“ yra sudėtingi psichologiniai išgyvenimai. O čia pats simpatiškausias žmogus – kadaise buvęs buožė Paškevičius. Mes jo labiausiai gailimės.

Akivaizdus šio filmo politinis fiasko.

B. Šreiberis: Atleiskite, kad prašau žodžio, bet aš turiu pasakyti, kad nieko nesuprantu. Su scenarijumi susipažino ir Zuseva, ir Kokoreva, daugelis pataisytų variantų buvo žinomi Glavkui, paskutinis, gamybai patvirtintas literatūrinis scenarijus jums nesukėlė jokių prieštara-
ravimų. Toliau. Mes scenarijų vežėme į Minską, skaitė jį P. Brovka, „Belorusfilmo“ scenarijų skyriaus redaktoriai turėjo pastabų, į kurias buvo atsižvelgta. Bet apskritai scenarijų gy-
rė, ypač P. Brovka, pirmąjį scenarijaus variantą įvertinęs labai griežtai. Toliau. Pas mus filmą
žiūrėjo nemažai pasižymėjusių ir politikoje, ir mene, ir niekam nekilo nė mažiausio įtarimo
dėl jo politinio tinkamumo. Kas atsitiko? Arba šie žmonės nieko nesupranta ir tik čia pajėgūs
adekvačiai vertinti filmus, arba čia kalbama ne apie tai. Aš labai jaudinuosi, bet aš tikrai
nieko nesuprantu. Filme gali būti netikslumų, scenarijuje esama schematizmo, galbūt filmas
ir vidutinis, bet kaltinti jį politiniu ydingumu – tuo aš atsisakau patikėti.

A. Askoldovas: Borisas Josifovičius klysta vertindamas mūsų pastabas. Jie vertina estetiniu
atžvilgiu, remdamiesi pačiu filmu. Aš nežinau jūsų kitų filmų ir anksčiau nežinojau šio filmo.
Manau, jog neteisingo politinio skambėjimo filme priežastis yra ta, kad jame etika prasilenkia
su estetika.

Statybose labai neįdomūs žmonės. Nė trupučio nėra nacionalinio charakterio, nėra ir nacio-
nalinių žmonių likimų. Vienaplaniai žmonių santykiai. Siužetui ir veikiančių asmenų santy-
kiams stinga elementarios logikos. Kanalą kasa pavargę žmonės, nėra nė vieno palaimingo veido.
Kam statoma elektros stotis? Neaišku. Žmonių biografinės detalės matomos tik malūnininko ir
jo dukters charakteriuose, o kituose nėra. Apskritai aktorių darbas žemo lygio. [...]

J. Lozoraitis: [...] Mūsų nuomone, šis filmas rikiuojasi „vidutinių“ filmų eilėje; tokie sudaro
75 proc. visų ekranuose rodomų filmų.

Jūs teisingai mums sakote, kad reikia kurti gerus šiuolaikinius filmus. Mes tai žinome. Bet
kur jie – tie geri ir puikūs scenarijai, filmai šiuolaikine tematika? Pasaulyje pergales skina
„Komunistas“, „Baladė apie kareivį“, „Žmogaus likimas“. Kokius šiuolaikinius filmus galima
su jais lyginti? „Serioža“? Juk jo neapibrėžtumas kiaurai matomas, nors jame ir yra įdomių
režisūrinių sprendimų. O ką siūlo kino teatrų repertuaras? – „Vasaros griaustiniai“, „Išgelbė-
kite mūsų sielas“, „Kai jaunystė prasideda“, „Jūreivis iš kometos“, „Rusiškasis suvenyras“ ir t. t.
Negaliu sutikti, kad filmas „Kai susilieja upės“, kaip jūs sakote, blogesnis už šiuos filmus. Šio
filmio meninis lygis tikrai neaukštas, bet jame nėra nešvankybių, nėra tų nesąmonių, beskonybės,
būdingų minėtiems ir nepaminėtiems nūdiene tematika filmams, kurie plačiai demonstruojami
šalies ekranuose.

Jūs sakote, kad mūsų filmo rezultatas prieštarauja sumanymui. Tokiu atveju pagrįstai galima
sakyti, jog „Išgelbėkite mūsų sielas“ diskredituoja prekybos su užsieniu idėją todėl, kad tokiu
primygtiniu būdu niekaip neįtikinsi, o tarybinių žmonių dėl prekybos su užsieniu ir nereikia
įtikinti. Galima sakyti, kad ir „Rusiškasis suvenyras“ diskredituoja mūsų valstybės laimėjimus,
nes jie parodyti primityviai, archajiškai, mėgėjiško humoro maniera. Tačiau iš šių filmų niekas
nedaro politinio reikalo. Kodėl įvyksta principinis lūžis kalbant apie mūsų filmą?

Aš suprantu, kad palyginimas su blogais ir vidutiniais filmais nėra objektyvus mūsų filmo
vertinimo kriterijus. Bet jo kaltinimas visomis didžiausiomis nuodėmėmis, tarp jų – ir politinė-
mis, be abejonės, verčia mus lyginti jį su tais filmais, kuriuos Glavkas priėmė į sąjunginį ekraną.
Šitaip skirtingai vertinant jūsų kriterijai mums nesuprantami. Galbūt priežastis ta, kad mūsų
filmą pastatė ne Aleksandrovas, kad jį pastatė ne kokia nors centrinė studija?

Neaišku, kodėl mūsų filmą reikia daryti bandomuoju triušiu ir priskirti jam net ir tai, ko jame nėra. Juk tai, ką draugas Segedi sakė apie planinę statybą, apie nacionalinį vieningumą, apie medžiagą priešams, – jis visa tai sugalvojo tam, kad pagrįstų mintis apie filmo politinį netinkamumą. Draugas Askoldovas sakė, kad kanalą kasa pavargę žmonės, nėra nė vieno palaimingo veido. Juk tai netiesa. To nėra mūsų filme. Galų gale, jei kalbėsime apie drg. Zusevos charakterių kritiką, tai juk kritikuojate scenarijų ir kritikuojate remdamasi tokiais principinėmis nuostatomis, kurių anksčiau neišsakėte. Kam reikalinga HES, ką ji atneša žmonėms, ar tikrai reikia griauti malūną – visi šie klausimai anksčiau juk nebuvo užduodami; o jie susiję su scenarijumi, kuris buvo žinomas Glavke. Aš negaliu sutikti, kad mūsų filmas politiškai ydingas, kad jis prieštarauja sumanymui.

[...] Apskritai mes norėjome sukurti tokį filmą, kuris būtų nukreiptas prieš faktus, dar gyvus mūsų respublikoje – prieš nacionalines atgyvenas. Foną šio uždavinio įgyvendinimui sudaro HES. Mums atrodo, kad šiuos uždavinius mums beveik pavyko įgyvendinti. Mes norėjome sukurti filmą šiuolaikine tema todėl, kad mūsų studijoje tokia tema nėra filmų. Mūsų, lietuvių, literatūroje nėra ekranizacijos šaltinių tokia tema, todėl paėmėme P. Brovkos romaną. Nemanau, kad „Belorusfilm“, kuris irgi norėjo ekranizuoti šį P. Brovkos romaną, būtų sukūręs geresnį filmą. Mes matėme jų naujausius šiuolaikinius filmus „Griežta moteris“ ir „Meilę reikia branginti“, kuriuos, tarp kitko, Glavkas priėmė į sąjunginį ekraną.

Mes labai apgailestaujame, kad visomis prasmėmis nepavyko sukurti gero filmo. Bet sutikti, kad jis politiškai neteisingas, negaliu. Negaliu ne tik remdamasis savo nuomone, bet remdamasis ir tų žmonių nuomone, kurie jau matė filmą Lietuvoje. Manau, kad filmas su galimais pataisymais turi teisę į sąjunginį ekraną.

A. Zuseva: Mane labai nustebino ir nuliūdino drg. Lozoraičio pasisakymas. Aš maniau, kad vertinant šį filmą nuomonės sutaps. Jūs ir Borisas Josifovičius sakote, kad negalite suprasti, kur slypi šio filmo politinė nesėkmė. Ji slypi visame kame.

Filme trys pirmininkai pavaizduoti kaip trys nevėkšlos. Tai ne menas. Šiame filme pavaizduoti tarybiniai žmonės kelia vien antipatijas. Simpatizuoju tik atsilikusiam Paškevičiui. Statybų eiga kelia nesusipratimą. Žiūrovas nuteikiamas priešišškai herojui. [...]

Visą filmą lydi primityvūs, iliustratyvūs epizodai, scenos. Nėra meninė prasme grįsto konflikto. Kam reikia aiškinti, kad dvidešimtais Tarybų Lietuvos gyvavimo metais atsirado lemputė? O jūs patys rimtai tą įrodinėjate, leidžiate suprasti, kad tai naujas reiškinys.

Ką reiškia trijų pirmininkų personažai? Siaubingai blogai, varganai nufilmuotas mitingas. Ar jūsų meno taryba priima nedaiktiškai nufilmuotą medžiagą? Apie tai reikia kalbėti labai rimtai. Apskritai filme neaišku, ar žmonės nori eiti į statybas, ar ne. Viskas sprendžiama pasibjaurėtinai. Bet svarbiausia – idiotiškai, kvailas herojus. Mūsų pokalbis apie filmą – tai pokalbis apie estetines klaidas. Jos lėmė tokius apgailėtinus rezultatus. Nemalonūs žmonės. Šiurkšti Zosytė. Kodėl nenori draugauti skirtingų tautybių žmonės, kaip skelbia Paškevičius filmo pradžioje? Kokios priežastys?

Tai ne tik silpnas filmas, tai filmas, kuris diskredituoja šiuolaikinius žmones.

[...]

Posėdžio protokolą užrašė

J. Lozoraitis
(parašas)

13.

Lietuvos TSR Kultūros Ministerija
Lietuvos Kino Studija

Nr. 4/734

1961 m. liepos mėn. 14 d.

Lietuvos TSR Kultūros Ministrui
drg. J. Banaičiui

Š. m. liepos mėn. 11–13 dienomis Maskvoje, Vyriausioje kino filmų gamybos valdyboje, buvo peržiūrėtas ir svarstomas Lietuvos kino studijos meninis filmas „Kanonada“. Svarstyme dalyvavo valdybos viršininko pavaduotojas drg. Kokoreva ir redaktoriai: Zuseva, Antonovas, Jureneva, Segedi. Išryškėjo skirtingos nuomonės. Drg. Zuseva ir Jureneva pripažino, jog filmas visumoje pavykęs ir teisingai kelia užsibrėžtas problemas. Drg. Segedi buvo visiškai priešingos nuomonės. Jo supratimu, tai idėjiniai žalingas kūrinys, propaguojantis krikščionišką atladumą klasiniam priešui, niekuo neprisidedantis prie kolūkinės santvarkos stiprinimo, klaidinantis žiūrovą. Jis teigė, jog susidaro įspūdis, kad filmo autoriai užsiima bereikalinga psichologine klasinių priešų analize. Visiškai nesuprantamas ir nepriimtinas Povilo personažo traktavimas. Drg. Segedi susidarė įspūdį, jog filmo kūrėjai gailisi buožės ir nori tai įdiegti žiūrovui, o filme parodyti kaimo žmonės yra primityvūs sutvėrimai, be jokio idėjinio kryptingumo, su aiškiai išreikštais savininkiškais instinktais, laukia nežinia kokios armijos ir valdžios atėjimo. Nežinodamas tuometinės situacijos Lietuvos kaime, drg. Segedi nepajėgė įžiūrėti kaimo žmonių paveiksluose pažangaus siekimo atsikratyti senų, o težiūrėjo kenksmingą pasyvumą.

Drg. Antonovas, pažymėjęs kai kuriuos filmo privalumus (operatorių darbą, savitą režisūros braižą, eilės aktorių darbą), ypač pabrėžė, jog jam filmas paliko niūrų įspūdį.

Filmo autoriai ir meninis vadovas drg. Ordynskis savo kalbose nesutiko su filmui iškeltais idėjiniais apkaltinimais, nurodė, jog kalbėję draugai tendencingai nenorėjo įžiūrėti filmo privalumų.

Drg. Kokoreva, apibendrindama kalbėjusiųjų pasisakymus, pažymėjo, jog filmas žymiai pagerėjęs (palyginus su tuo variantu, kuris buvo pristatytas anksčiau), išaiškėjo veikėjų paveikslai ir santykiai, kūrinys įgavo vientisą tėkmę; valdybos nuomone, įdomus operatorinis darbas ir, bendrai paėmus, filmas gavosi neeilinis. Daugiau nesustodama prie filmo meninės išraiškos priemonių analizės, drg. Kokoreva padarė eilę idėjinio-politinio pobūdžio užmetimų. Visų pirma filmas jai pasirodęs asocialiniu. Filme pavaizduotus valstiečius ji priėmė kaip vieną pilką masę, savo paveikslais nešančią pesimizmą ir pasmerkumą. Drg. Kokoreva naujo gyvenimo daigus filme norėtų matyti kolektyvinės nuosavybės įsitvirtinime, nes, jos supratimu, dabartinė²⁸ autorių pozicija žemės ir valdžios klausimu yra politiškai neteisinga ir gali būti aiškinama kaip eserinė, bucharinė. Skerdžiaus paveiksle ji įžiūrėjo biblijinių tiesų propagavimą, o Dovelės ir Drimbos polkoje – mirties šokį. Drg. Kokoreva plačiai kalbėjo apie filmo vaizdinį niūrumą, nekreipdama dėmesio, jog autorių užmartyne tai neša milžinišką idėjinį krūvį: papasakoti šiuolaikiniam žiūrovui sunkų mūsų tautos gyvenimo puslapį, atskleidžiantį vokiškųjų fašistų ir buržuazinių lietuviškųjų nacionalistų piktadarybes lietuvių tautai.

Apsvarstymas konkrečių rezultatų nedavė. Jis buvo vedamas be protokolo ar stenogramos. Filmo autoriai ir Lietuvos kino studija kategoriškai nesutinka su padarytais idėjinio-politinio

pobūdžio kaltinimais ir liko prie savo nuomonės, pilnai sutikdami su išvadomis, kurias apie filmą „Kanonada“ padarė Lietuvos kultūros ministras J. Banaitis savo išvadose, kurios buvo pristatytos vyriausiajai kino filmų gamybos valdybai.

Filmo autoriams ir studijos atstovui susidarė įspūdis, jog šiame apsvaistyme išryškėjo apsidraudėliška valdybos pozicija, kuri, be abejo, neša didžiulę žalą bendram reikalui.

*Lietuvos Kino Studijos
Scenarinio sk. viršininkas*

*J. Požėra
(parašas)*

k/f „Kanonada“ režisierius-statytojas

*R. Vabalas
(parašas)*

*Dokumento dešiniajame kampe ranka įrašyta:
„Pakeistas 20/VII į platesnį.“*

LLMA, f. 342, ap. 7, b. 223, l. 131–133. Mašinraštis.

Nuorodos

¹1945–1946 m. LSSR kinofikacijos valdyba, 1946–1953 m. – LSSR kinematografijos ministerija, 1953–1964 m. – Vyriausioji kinematografijos valdyba. 1964 m. įsteigtas LSSR valstybinis kinematografijos komitetas.

²Dokumentinių ir vaidybinių filmų studija.

³6 numeris praleistas.

⁴Data įrašyta ranka.

⁵Tikrasis filmo pavadinimas „Oi, jūs grybai, grybai“.

⁶Likusi pastraipos dalis pabraukta raudonu pieštuku.

⁷Žodis pabrauktas raudonu pieštuku.

⁸Žodis pabrauktas raudonu pieštuku.

⁹Likusi sakinio dalis pabraukta raudonu pieštuku.

¹⁰Parašėje ši sakinio dalis pabraukta raudonu pieštuku, greta žymos – šauktukas.

¹¹Pastraipa pabraukta raudonu pieštuku.

¹²Įrašyta ranka.

¹³Filmo gamybos išlaidų nurašymas praleistas.

¹⁴Pateikiama protokolo ištrauka.

¹⁵Scenarijų apžvalgos praleistos.

¹⁶Galutinis filmo pavadinimas „Svetimi“.

¹⁷Įrašyta ranka.

¹⁸Įrašyta ranka.

¹⁹Įrašyta ranka.

²⁰Įrašyta ranka.

²¹Dokumento kairiajame kampe ranka įrašyta: „Dr. Pečiūrienei.“

²²Praleista I dalis „Dėl kino filmo „Mirties kaimas“.

²³Galutinis filmo pavadinimas „Kai susilieja upės“.

²⁴Praleista III dalis „Dėl scenarijų rengimo“.

²⁵Ne tokios svarbios vietos praleistos.

²⁶Filmo neišleido į sąjunginį ekraną, respublikinius ekranus jis pasiekė.

²⁷Žodis įterptas ranka.

²⁸Žodis įrašytas ranka vietoj išbraukto „šitokia“.

Azerbaidžaniečių tautos genocidas (1905–1994)

Dažnas Lietuvos gyventojas yra girdėjęs apie XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Osmanų imperijoje vykusį armėnų tautos genocidą. Kur kas mažiau žinoma apie daugmaž tais pačiais metais ir jau mūsų laikais vykusį azerbaidžaniečių tautos genocidą. Šios publikacijos tikslas – supažindinti genocido problematika besidominčius Lietuvos skaitytojus su dar vienu gėdingu žmonijos istorijos puslapiu. Tai, kad vienos tautos atstovai šioje istorijos apybraižoje dažniau pasirodo kaip aukos, o kitos – kaip budeliai, atspindi tuometinę padėtį, o ne autoriaus palankumą ar priešišumą vienai arba kitai tautai. Karų ir suiručių metu nekalta nukentėjusiųjų paprastai būna abiejose pusėse, bet šia publikacija siekiama ne apskritai atskleisti armėnų ir azerbaidžaniečių santykius, o tik nušviesti azerbaidžaniečių tautos genocido temą. Pati tema lėmė, kad jai atskleisti panaudoti daugiausia azerbaidžanietiški šaltiniai; tai netiesiogiai galėjo turėti poveikio šios istorinės apybraižos objektyvumui. Kita vertus, būtina atsižvelgti į tai, kad ilgą laiką vyravęs armėnocentristinis aptariamų įvykių vertinimas smarkiai iškreipė adekvatų istorinės tiesos suvokimą daugelyje Vakarų šalių, taip pat Lietuvoje¹.

Kaip ir kitais panašiais atvejais, kai dvi ar daugiau tautų pretenduoja į tą pačią teritoriją, azerbaidžaniečių ir armėnų propagandininkai

mėgina apeliuoti į savo tautų atsiradimo tose teritorijose „pirmumą“², bet tenka konstatuoti, kad abi šios tautos susidarė iš skirtingų etninių komponentų. Armėnų protėviai į Kaukazą atėjo iš Vakarų. Armėnisto N. G. Adonco nuomone, jie persikėlė iš Balkanų į Mažąją Aziją VIII a. pr. Kr.³ Indoeuropiečiai, atsinešę su savimi trakų–frygų tarmes, iš kurių vėliau susiformavo senoji armėnų kalba, susimaišė su Kaukazo kalbinei šeimai priklausiusia kalba kalbėjusiais čiabuviais urartais; taip atsirado armėnų tauta. Kaip ir visų kitų tautų, armėnų etninė teritorija amžiams bėgant keitėsi – vienur armėnai užleido vietą kitoms tautoms, kitur – priešingai, jie įsitvirtino nustūmę kitas tautas.

Nevienalytė ir azerbaidžaniečių tauta; ji susidarė iš trijų pagrindinių komponentų: senbuvų kaukaziečių (daugiausia šiaurinėje Azerbaidžano dalyje) ir indoeuropiečių iranėnų (pietinėje dalyje), taip pat vėliau čia pasirodžiusių tiurkų ogūzų, kurie ir suvienijo skirtingas Azerbaidžano etnines grupes į vieną tautą. Iki šiol Azerbaidžane išliko etninės grupės, išlaikiusios kaukaziečių (lezginai, avarai, Kaukazo albanų palikuonys udinai, kryzai, chinalugai, budugai ir t. t.) ir iranėnų (talyšai, tatai, airumai) kalbas, tačiau nacionalinės kalbos funkciją atlieka azerbaidžaniečių bendrinė kalba, artimiausia turkų, turkmėnų kalboms ir Irano klajoklių

(kadžarų, kaškajų, karapapachų, afšarų ir šachsevenų) tarmėms.

XIX a. pradžioje azerbaidžaniečiai ir armėnai daugelyje Užkaukazės regionų – ypač Karabache, Zangezūre ir Nachičevanėje – gyveno mišriai, tarsi „juostomis“ ir „salomis“ vieni kitų etninėje teritorijoje. Net dabartinės Armėnijos teritorijos pagrindą sudarančiame Jerevano chanate, kuris buvo prijungtas prie Rusijos 1828 m. ir pervadintas (kartu su Nachičevanės chanatu) Armėnų sritimi⁴, 73,8 proc. visų gyventojų sudarė azerbaidžaniečiai⁵. Panaši padėtis buvo ir vadinamojoje Turkų Armėnijoje. Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos dokumentai, pavišinti 1897 m., skelbė, kad „skirtingų genčių [tautų. – I. M.] pasiskirstymo tyrimai leidžia teigti, jog armėnai nesudaro gyventojų daugumos nė vienoje Turkijos imperijos provincijoje“⁶.

Nepasitikėdama naujai prijungtų Kaukazo teritorijų gyventojais musulmonais (tarp jų – ir azerbaidžaniečiais), carinės Rusijos valdžia skatino armėnų migraciją iš kaimyninių Turkijos ir Persijos provincijų⁷; dėl to jų skaičius pradėjo sparčiai didėti, ypač buvusių Jerevano, Nachičevanės ir Karabacho chanatų teritorijoje. N. Šavrovo teigimu, 1828–1830 m. į Užkaukazę persikėlė 40 tūkst. Persijos ir 84 tūkst. Turkijos armėnų; jie buvo apgyvendinti Jerevano ir Jelizavetpolio (Giandžos) gubernijoje – Kalnų Karabache ir Geičos (Sevano) ežero pakrantėse⁸. Apie dalies armėnų tautos persikėlimą į Užkaukazę rašė tuometinis Rusijos pasiuntinys Persijoje A. Gribojedovas⁹ ir S. Glinka¹⁰. 1978 m. Leninavano (Maragašeno) gyvenvietėje Karabache buvo atidengtas paminklas pirmųjų dviejų šimtų armėnų šeimų persikėlimo iš Persijos į Karabachą 150-osioms metinėms¹¹. 1828 ir 1854 m. Rusijos kariuomenė buvo įsiveržusi į Osmanų imperiją, bet abiem atvejais buvo priversta pasitraukti, o traukdamasi su savi-

mi išsivedė dešimtis tūkstančių armėnų. Po 1877–1878 m. karo Rusija, užėmusi Karso ir Ardagano sritis, atkėlė ten 70 tūkst. armėnų. I. Kanadejevas savo atsiminimuose rašo apie armėnų ketinimus „paversti Užkaukazę armėnų kraštu“¹².

XIX–XX a. sandūroje dalis Turkijos armėnų pasitraukė į Rusijos kontroliuojamas teritorijas, nenorėdami tapti tėvynėje veikiančių armėnų ginkluotų būrių antiturkiškų išpuolių įkaitais. Ypač daug armėnų plūstelėjo į Užkaukazę po 1894–1896 ir 1914–1916 m. vykusią Rytų Turkijos armėnų trėmimų ir žudynių¹³. Armėnus kaip vėlyvus ateivius į Kaukazą traktuoja ir kai kurie armėnų autoriai (G. Kapancianas, 1947; M. Abegianas, 1975; M. Asratianas, 1985)¹⁴.

XIX a. antroje pusėje, padrąsintas anksčiau Osmanų imperijos valdytų, bet nepriklausomybę išsikovojusį Balkanų pusiasalio tautų (graikų, rumunų, serbų ir bulgarų) laimėjimų, sustiprėjo armėnų tautinis judėjimas. 1886 m. Avetisas Nazarbekianas, Maras Vardanianas, Gabrielas Kafianas ir Rubenas Chanazatianas Ženevoje (Šveicarija) įkūrė armėnų organizaciją „Gnčak“ („Varpo aidas“). Jos tikslas buvo Rytų Turkijoje, Šiaurės vakarų Persijoje ir Rusijos valdomoje Užkaukazėje, neatsižvelgiant į tuometinę šių teritorijų gyventojų tautinę sudėtį, įkurti „Didžiąją Armėniją“, kuri turėtų ribotis su Viduržemio, Juodąja ir Kaspijos jūromis. Šios organizacijos programos 4 punktas skelbė: „Siekiant numatytų tikslų, revoliucinė [Didžiosios Armėnijos. – I. M.] vyriausybė turi naudoti šias priemones: propagandą, agitaciją, terorą ir kurti pagrindžio organizacijas... Agitacija ir terorą turi padėti žmonėms tapti stipresniems ir drąsesniems.“ Kitame šios organizacijos programos punkte buvo teigiama, kad būtina „bet kuriomis aplinkybėmis žudyti turkus ir kurdus ir nesigailėti armėnų, kurie išduoda

savo [tautos. – I. M.] tikslus, keršyti jiems“¹⁵. Vengdami konfrontacijos su carinės Rusijos valdžia, tuo metu „Gnčako“ aktyvistai vykdė teroro aktus daugiausia Osmanų imperijos teritorijoje¹⁶.

1890 m. Kristoforas Mikaelianas, Simonas Zavarejanas ir Stefanas Zorianas įkūrė Tbilisyje kitą organizaciją – Armėnų revoliucinę sąjungą („Dašnakcutiuną“), kuri tęsė „Gnčako“ tradicijas¹⁷. „Dašnakcutiuno“ įkūrėjai ketino užmegzti ryšius su radikalėmis makedonų („Didžiosios Bulgarijos“ idėjos šalininkų) ir graikų organizacijomis bei „jaunaturkių“ judėjimo nariais, norėdami nepastebimai perimti vadovavimą jų veiklai į savo rankas¹⁸. Tyrinėtojas M. Varandianas „Dašnakcutiuno“ ideologiją apibūdino taip: „Svarbiausias „Dašnakcutiuno“ komiteto šūkis – naikinti turkus bet kokiomis aplinkybėmis“ (azerbaidžaniečiai buvo laikomi turkų tautos dalimi). Pagrindinis „Dašnakcutiuno“ ideologas Ovanesas Kačaznunis teigė, kad „Didžiosios Armėnijos nuo jūros iki jūros sukūrimo idėja – tai ne svajonė, o armėnų tautos reikalavimas, kurį ji, armėnų tauta, rimtai kelia pati sau ir visai žmonijai“.

Iš pradžių, maždaug nuo 1890 m., panarmėnistų („Didžiosios Armėnijos“ idėjos šalininkų) smogikų veiksmai, įskaitant teroro aktus, nusinešusius daugybės žmonių gyvybes, buvo nukreipti tik prieš Osmanų imperijos valdžios pareigūnus ir ten gyvenusius musulmonus (turkus ir kurdus)¹⁹. Pradedant 1903 m. „Dašnakcutiuno“ aukomis tampa ir Užkaukazės musulmonai (daugiausia azerbaidžaniečiai), nors, armėnų tyrinėtojo D. Libaridiano liudijimu, daugumą žuvusiųjų nuo armėnų teroristų rankos (53,3 proc.) 1904–1906 m. sudarė armėnų tautybės žmonės, nepritarę smogikų veiksams ir atsisakę paremti juos lėšomis. Tokie incidentai įvyko 1903 m. rugpjūčio 29 d. Jelizavetpolyje (Giandžoje), rugpjūčio 31 d. – Tbilisyje,

rugsėjo 3 ir 9 d. – Karse, rugsėjo 3 d. – Baku ir rugsėjo 13 d. – Ečmiadzine²⁰.

Pažymėtina, kad „Dašnakcutiuno“ veiksmus neteisėtais galiausiai pripažino ir pati Armėnija – 1994 m. gruodžio mėnesį šios partijos veikla buvo uždrausta²¹.

„DIDŽIOSIOS ARMĖNIJOS“ LABUI (1905–1906 M.: PIRMASIS AZERBAIDŽANIEČIŲ GENOCIDAS)

Pasinaudodamas 1905–1907 m. revoliucijos Rusijoje sukeltu chaosu, „Dašnakcutiunas“ nutarė įgyvendinti savo programines nuostatas²². 1905 m. vasario 6–10 d. šios organizacijos smogikai, finansuojami verslininkų Balabeko Lalajevo, Artiomo Babajanco, Isajos Ter Osipovo, Akopo Muradiano, Grigorijaus Sarkisianco, Kareno Saakianco ir kitų, Baku mieste nužudė daugiau kaip šimtą žmonių. Vasario 20–21 d. Baku įvykiai pasikartojo ir Jerevane (azerbaidžanietiskai – „Irevan“), vėliau – Nachičevanėje ir Zangezūre²³. Birželio 8–9 d. buvo sunaikintos Ečmiadzino apskrities Ušu, Persio, Nazrevano, Kičikendo, Ketuklu, Gošabulago ir Irgiu azerbaidžanietiškos gyvenvietės su visais jų gyventojais, įskaitant kūdikius, ir sudeginta Ušu gyvenvietės mečetė²⁴. Tų pačių metų rugpjūčio 20–21 d. armėnų smogikai vėl surengė masines azerbaidžaniečių žudynes Baku ir Šušos miestuose; tada žuvo per 120 žmonių. Istoriko A. Chačikiano nuomone, šiuos armėnų ir azerbaidžaniečių susidūrimus sukurstė carinės Rusijos valdžia, kuri, pradėjusi rengtis karui su Turkija, rėmė armėnus, tikėdamasi jų lojalumo²⁵. Žudynės pasižymėjo ypatingu žiaurumu – vyrams buvo nukertamos galvos, skrodžiami nėščių moterų pilvai, o maži vaikai įmetami į laužus arba į šulinius²⁶. Rugsėjo pabaigoje buvo užimtas ir sudegintas daugiausia azerbaidžaniečių gyvenamas Kazacho (Gazacho) mies-

tas. Lapkričio 15–18 d. Kazacho tragedija pasikartoję Giandžoje; ten „Dašnakcutiuno“ smogikai suvarė azerbaidžaniečius į mečetes bei kitus pastatus ir juos padegė²⁷.

Nuo 1905 m. pradžios dabartinės Armėnijos teritorijoje Amasaspo (jam „Dašnakcutiuno“ komitetas suteikė „generolo“ laipsnį) vadovaujami būriai surengė masines azerbaidžaniečių žudynes, po kurių iš kelių šimtų tūkstančių vietinių azerbaidžaniečių liko tik pusė – kiti žuvo arba buvo priversti palikti gimtuosius namus. Pradedant 1906 m., Karabache tą patį darė ir Andraniko Ozaniano Torosio („Kruvinojo Andraniko“), vėliau tapusio rusų kariuomenės generolu²⁸, būriai. Pavyzdžiui, sausio 1 d. jo vadovaujamas būrys užėmė Papravendo gyvenvietę; jos gyventojai buvo sunaikinti tokiais pat sadistiniais būdais kaip ir Baku azerbaidžaniečiai 1905 m. rugpjūčio 20 d.²⁹ 1906 m. liepos 12 d. dideli – maždaug 10 tūkst. – smogikų būriai, sudaryti iš aplinkinių armėnų kaimų gyventojų, puolė Šušos miestą; mūšiai truko 5 paras. Užėmus miestą, buvo žudomi ne tik azerbaidžaniečiai, bet ir tie armėnai, kurie atsisakė prisidėti prie užpuolikų. Liepos 29 d. buvo išžudyti visi iki vieno Karchanos kaimo gyventojai, įskaitant moteris ir vaikus³⁰. Iš viso 1905–1906 m. buvo sudeginti keli šimtai Karabacho azerbaidžaniečių gyvenviečių. Įdomu tai, kad 1965 m. „Kruvinojo Andraniko“ šimtmetis buvo oficialiai pažymėtas sovietinėje Armėnijoje³¹.

Vis dėlto 1916 m. Karabache (Šušos apskrityje) dar gyveno 96 tūkst. azerbaidžaniečių ir tik 75 tūkst. armėnų (1989 m. armėnai sudarė jau 75 proc. Kalnų Karabacho autonominės srities gyventojų, po 1993 m. – 100 proc.)³².

Teroro praktika buvo taikoma ir „saviškių“ atžvilgiu. Istorikė I. Bagirova straipsnyje „Dašnakcutiuno“ programos ir organizacinės struktūros pokyčiai Kaukaze“ teigia, kad vadinamoji Bauginimo organizacija („Dašnakcutiuno“ partijos specialusis padalinys) 1908–1909 m. nužudė ne mažiau kaip 5 šios partijos narius³³.

NESUGYVENAMI NEPRIKLAUSOMYBĖS BENDRAAMŽIAI (1918–1920 M.: ANTRASIS AZERBAIDŽANIEČIŲ GENOCIDAS)

Dar iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios, 1914 m. vasario 21 d., Karso ir Ardagano apylinkėse smogikai, paskatinti organizacijos „Gnčak“ ideologo S. Ter Danieliano, išžudė apie 30 tūkst. šio regiono vyrų musulmonų³⁴ (kaip tai primena serbų šovinistų surengtas Bosnijos musulmonų miesto Goraždės vyrų ir berniukų žudynes 1999 m.). Prasidėjus karui, armėnų politikai tikėjosi, kad Vokietijos ir Austrijos–Vengrijos sąjungininkė – Osmanų imperija – greitai žlugs ir tada, pasirėmus Rusijos ir Didžiosios Britanijos pagalba, bus įkurta „Didžioji Armėnija“³⁵. Tai paskatino juos imtis aktyvių veiksmų ne tik Rusijos imperijai priklausiusioje Užkaukazėje, bet ir Rytų Anatolijoje (vadinamojoje Turkų Armėnijoje)³⁶. Tarptautinei bendruomenei savo veiksmus armėnų politikai vaizdavo kaip Balkanų tautų – graikų, bulgarų, rumunų, serbų, juodkalniečių ir albanų – kovos su turkų jungu analogą, ir tai buvo supratingai priimama... Europa nuoširdžiai užjautė „brolius krikščionis“, kuriuos žiauriai engė „barbarai musulmonai“, ir nelabai kreipė dėmesį į amžininkų liudijimus, pasak kurių, vaizdas iš tikrųjų anaipol nėra toks vienareikšmis³⁷. Pavyzdžiui, rusų generolas ir diplomatas G. Majeviskis pažymėjo, kad tautinę nesantąką kurstė patys panarmėnistai³⁸. „Dašnakcutiuno“ ideologai propagavo idėją sukurti monoetnines zonas, kuriose neliktų jokių kitų tautų atstovų. JAV istorikas Stenfordas J. Shaw savo „Osmanų imperijos istorijoje“ mini, kad dėl armėnų teroro daugiau kaip 1 mln. musulmonų (turkų ir kurdų) valstiečių buvo priversti bėgti iš rytinių Turkijos provincijų, o iš 3 mln. 300 tūkst. turkų, iki karo gyvenusių

Trabzono, Erzurumo, Erzindžano, Vano ir Bitliso provincijose, po karo buvo likę tik 600 tūkst.³⁹ Tyrinėtojų J. ir K. McCartney nuomone, XX a. pradžioje (iki 1920 m.) dėl armėnų smogikų veiksmų Rytų Turkijoje ir Užkaukazėje žuvo net 2,5 mln. musulmonų⁴⁰. Tai vertė juos imtis priešiško veiksmų; dėl to žuvo daug nekaltų armėnų tautybės žmonių. O. Kačaznunis, kalbėdamas Bukeste 1923 m. įvykusiame „Dašnakcutiuno“ suvažiavime, pripažino: „1914 m. rudens pradžioje, dar prieš Turkijai išitraukiant į karą, Užkaukazėje pradėjo formotis armėnų revoliucinės grupės... Visą 1914 m. rudens armėnų savanorių grupės kūrėsi ir kovėsi su turkais... Tai buvo psichologijos, diegtos armėnų tautoje visą vienos kartos gyvenimo laikotarpį, padarinyš... Mes sukūrėme savo protuose iliuzijų kupiną atmosferą. Mes primetėme savo ketinimus kitiems; mes praradome realybės jausmą ir leidome mūsų svajonėms užvaldyti mus...“

Bet grįžkime į Užkaukazę, nes turkų ir armėnų santykiai nėra šios apybraižos tyrimo objektas. Nauja smogikų siautėjimo banga kilo 1918 m. pradžioje. Dar 1917 m. gruodžio 19 d. „Kruvinasis Andranikas“ išplatino pareiškimą, kuriame buvo teigiama: „Jei manote, kad aš esu Armėnijos sūnus, aš jau rytoj išvyksiu į Erzurumą... ir išnaikinsiu ten turkus, kurdus ir žydus, ir niekas manęs nesustabdys.“⁴¹ Tuomet Užkaukazės armėnų politikai savo veiksmus motyvavo „Rusijos interesų regione stiprinimu“, dėl to gana ilgai jie galėjo naudotis rusų valdžios nuolaidžiavimu. 1917 m. gruodžio 29 d. bolševikų valdžia išleido dekretą „Dėl Turkų Armėnijos“, kuris dar labiau atrišo rankas „Didžiosios Armėnijos“ įkūrimo šalininkams. Nuo šiol daugelis iš jų, nenutraukdami ryšių su „Dašnakcutiunu“, pradėjo veikti bolševikų vardu. Žinomiausias iš tokių veikėjų buvo vadinamosios Baku komunos vadovas Stepanas Šaumianas; jis sutelkė aplink save didelius

armėnų būrius, vadovaujamus „Kruvinąjo Andraniko“, Tatevosio Amirovo, Stepano Lalajevo ir kt.⁴² S. Šaumiano „komunarai“ vykdė Baku gubernijos azerbaidžaniečių genocidą (ypač Baku, Šemachos ir Kubos apskrityse), griovė mečetes ir kitus pastatus; tą patį jie darė Karabache, Zangezūre, Nachičevanėje ir Lenkoranėje. Tuo pačiu metu „Dašnakcutiuno“ būriai pradėjo Jerevano gubernijos azerbaidžaniečių genocidą – jie išžudė gyventojus maždaug 200 gyvenviečių. Likę gyvi žmonės bėgdavo į kalnus, kur žūdavo nuo šalčio ir bado; apie 100 tūkst. azerbaidžaniečių buvo priversti apleisti jų gyventas Jerevano, Ečmiadzino ir Šarūro apskritis⁴³. 1918 m. sausio mėnesį armėnų būriai pradėjo naikinti ir Gruzijos pietiniuose rajonuose tradiciškai gyvenusius azerbaidžaniečius – jie išžudė Ačaračos, Dangalo, Mulanio, Murčacheto, Radizkos, Gavuro ir Giumrizo gyvenviečių gyventojus⁴⁴. 1918 m. kovo 17 d. buvo pralietas ir Persijos azerbaidžaniečių kraujas – Urmijos mieste nužudyta apie 10 tūkst. žmonių⁴⁵. Kitą dieną prasiėjo masinės žudynės visame „rusiškame“ Azerbaidžane; joms vadovavo S. Lalajevs, Amazaspas⁴⁶ ir Anastasas Mikojanas, vėliau tapęs žymiu SSRS valstybės veikėju. Žudynės vyko pačiame Baku, taip pat Šemachos mieste⁴⁷, kurio gatvės buvo užverstos išdarytais vaikų ir moterų lavonais, bei gretimose kaimo gyvenvietėse. Žmonės buvo suvaromi į mečetes ir kitus pastatus, pastatai apipilami benzinu ir padegami. Jaunos musulmonų merginos dar gyvos buvo prikalamos vinimis prie sienos, o nupjautas vaikų galvas smogikai užmaudavo ant baslių ir nešiodavosi gatvėmis kaip trofėjus. Vien Baku miesto kapinėse – Čemberekende – tomis dienomis buvo palaidota apie 18 tūkst. genocido aukų. Keli šimtai azerbaidžaniečių ir kitų tautybių žmonių mėgino išsigelbėti, išplaukę garlaiviu į Petrovską (dabar – Dagestano Autonominės Respublikos sostinė Machačkala), bet

S. Šaumiano nusiųstas „komunarų“ būrys susidorojo su jais ir ten⁴⁸.

Masinės musulmonų žudynės Baku gubernijoje vyko iki pat 1918 m. balandžio mėnesio pabaigos, vėliau jos persimetė į Karsą, Kubą, Achalkalakį ir kitus Užkaukazės regionus⁴⁹. Buvo žudomi ne tik azerbaidžaniečiai ir kiti musulmonai – Kubos apskrityje sunaikinta (kartu su gyventojais) iranėnų kalba kalbančios judėjų tikėjimo tautos – žydų kalniečių (rusiškai „gorskije jevreji“) – gyvenama Slobodos gyvenvietė.

Pažymėtina ir tai, kad tuo metu, kai Užkaukazės seimas paskelbė Užkaukazės Federacinės Demokratinės Respublikos nepriklausomybę nuo Rusijos (1918 m. balandžio 9 d.), šiam žingsniui pritarė tik gruzinų ir azerbaidžaniečių („musulmonų“) delegatai, o armėnų delegatai pasisakė už tai, kad Užkaukazė liktų Rusijos sudėtyje⁵⁰. Bet jau tų metų gegužės 26 d. paleidžiamo Užkaukazės seimo (ši politinė institucija praktiškai neturėjo realios valdžios) armėnų frakcijos nariai kreipėsi į azerbaidžaniečių („musulmonų“) frakciją, prašydami pripažinti būsimai Armėnijos valstybei (kuri, kaip ir nepriklausomas Azerbaidžanas, buvo paskelbta 1918 m. gegužės 28 d.) Jerevano miestą ir jo apylinkes (maždaug 9 tūkst. kv. km)⁵¹. Gavusi pažadą, kad nuo šiol baigsis Užkaukazės musulmonų žudynės, azerbaidžaniečių frakcija patenkino armėnų frakcijos prašymą, tačiau ši savo pažado netesėjo⁵². Armėnų politikai teisinosi, kad žudynės Baku ir kitose vietovėse vyko ne jų, o bolševikų valdžios iniciatyva, nors buvo žinoma, kad nuo tokio „pilietinio karo“ nukentėję vietos gyventojai buvo beveik išimtinai azerbaidžaniečiai ir kitų islamą išpažįstančių tautybių asmenys, o armėnų būriai ne tik padėdavo bolševikams, bet ir patys noriai prisidengdavo jų vardu, siekdami pateisinti savo piktadarystes.

Iškart po Armėnijos nepriklausomybės paskelbimo ginkluoti „Dašnakcutiuno“ būriai,

dabar jau kaip Armėnijos valstybės kariniai daliniai, įsiveržė į Gruzijos teritoriją, siekdami užimti kuo daugiau „armėniškų“ (t. y. ginčytinų) teritorijų⁵³. Tuo pačiu metu Armėnijai atitekusioje teritorijoje toliau buvo vykdomas azerbaidžaniečių genocidas, o tokie pat veiksmai nepriklausomo Azerbaidžano teritorijoje buvo daromi bolševikų vardu. Padėtis pasikeitė 1918 m. rugpjūčio pabaigoje, kai Chalilpašos vadovaujama Turkijos kariuomenė, siekdama sustabdyti Užkaukazės musulmonų genocidą, įžengė į Armėnijos teritoriją. Išsigandusi Armėnijos vyriausybė buvo priversta bent žodžiais atsiriboti nuo genocido vykdytojų, oficialiai atsiprašyti ir pažadėti perduoti Tautų teismui masinių žudynių organizatorius ir vykdytojus. Tarp žudynių organizatorių ir vykdytojų buvo įvardyti „Kruvinasis Andranikas“⁵⁴ ir kt. Armėnijos vyriausybė patikino Turkijos, Vokietijos ir Sovietų Rusijos vyriausybes, kad „Kruvinasis Andranikas“ bus suimtas ir perduotas karo tribunolui vos tik įžengęs į Armėnijos teritoriją. Vengdama diplomatinės izoliacijos, Armėnijos vyriausybė buvo priversta pripažinti, kad 1918 m. armėnų būriai nužudė Užkaukazėje 400 tūkst. azerbaidžaniečių, 120 tūkst. gruzinų, 15 tūkst. kurdų ir 22 tūkst. lezginų⁵⁵. Tačiau jau tų pačių metų lapkričio–gruodžio mėnesiais armėnų kariuomenė vėl įsiveržė į Gruzijos ir Azerbaidžano teritoriją⁵⁶.

1918 m. rudenį A. Mikojano kurstomi „Kruvinasis Andranikas“, Amasaspas, Gareginas Ter Arutiunianas–Nžde (pastarasis vėliau tapo hitlerinės Vokietijos kariuomenės armėniškų dalinių generolu; 2001 m. Armėnijoje buvo išleista 100 dramų moneta su jo atvaizdu)⁵⁷ ir kt. vadovaujami būriai toliau siaubė mišriai gyvenamus vakarinius Azerbaidžano regionus – Karabachą, Sisianą, Zangezūrą ir Nachičevanę. Tuo metu vien Zangezūre jie sudegino 115 azerbaidžaniečių kaimų ir nužudė 7729 azerbaidžaniečius – 3257 vyrus,

2276 moteris ir 2196 vaikus. Ypač stengtasi „suarmėninti“ Karabachą, kuriame, tyrinėtojo A. Ščepotjevo duomenimis, 1916 m. gyveno 415 tūkst. azerbaidžaniečių ir 170 tūkst. armėnų. Būtent dėl to 1918–1919 m. armėnų kariuomenė visiškai sunaikino apie pusantro šimto Karabacho ir 112 Zangezūro azerbaidžaniečių gyvenviečių. Šiurpina nepaprastas užpuolikų žiaurumas ne tik gyvųjų, bet ir mirusiųjų atžvilgiu. Vyrams, moterims ir vaikams buvo nupjaunamos galvos ir galūnės (moterims – ir krūtys), buvo prievartaujamos mažametės mergaitės, kapojami į gabalus kūdikiai. Tai buvo priversti pripažinti net kai kurie armėnų autoriai. Pavyzdžiui, A. Lalajanas savo 1936 m. išleistoje knygoje „Istorijos užrašai. Kontrevoliucinis „Dašnakcutiunas“ ir 1914–1918 m. imperialistinis karas“ rašė, kad „kraugerių vadeivų (Andranikpašos, Amazaspas ir kitų) vadovaujami dašnakų būriai parodė maksimumą „narsos“, naikindami turkų [azerbaidžaniečių. – I. M.] moteris ir vaikus, senelius ir ligonius. Dašnakų būrių užimti musulmonų kaimai buvo „išlaisvinami“ iš gyvų žmonių ir paverčiami išdarytų lavonų užpildytais griuvėsiais“⁵⁸. Baudėjų būriai pasiekdavo net šiaurinius Azerbaidžano rajonus. Gabalos apskrityje buvo sunaikintas kalniečių tautos – avarų kaimas. Užpuolikai išdūrė akis kelioms dešimtims avarų vaikų ir, suvėrę jas ant siūlų, užkabino „vėrinius“ ant nužudytų motinų kaklų⁵⁹.

Aptariamas laikotarpis visai kitaip atspindi armėnų autoriaus Zorijaus Babajano straipsnyje „Židinys“, kuris buvo išspausdintas 1984 m. sovietinės Armėnijos oficioze „Sovetakan groch“: „...1918 m. liepos mėnesį iškilusi karvedys, tautinio išsivadavimo judėjimo vadovas generolas Andranikas paskelbė Nachičevanėje sovietų valdžią... Praėjusio [XIX. – I. M.] amžiaus pradžioje Karabache, vienoje iš istorinių Armėnijos sričių, 98 proc. gyventojų sudarė armėnai; net 1913 m. jie sudarė 96 proc. visų gyventojų...“⁶⁰

Deja, statistikos šaltiniai šių duomenų nepatvirtina.

Yra žinomos kai kurių žudikų ir sadistų pavardės (užfiksuotos surusintomis galūnėmis, įprastomis carinės Rusijos dokumentuose): Nikolajus Osipovas, Simonas Mirumovas, Šamiras Šachnazarovas, Davidas Aršakas, Vačiancis Matvesovas, Melikas Agandžanovas, Mudusis Latvakanovas, Nikolajus Barsamovas, Astazūro gyvenvietės Armėnų apaštališkosios bažnyčios šventikas Ter Davidas, Davidas ir Kasparas Kešiševai, Ovakimas Gevorkovas, Jagubas Arustamovas, Ivanas Martirosovas, Manučaras Pogosovas, Agalas Ogandžanovas, Nepogosas Kaprijelovas, Sarkisdžanas Tevosovas, Aleksandras Kukijevs, Mesropas Kunijevs, Jefremas Rustamovas, Lalazaras ir Garibas Garibovai, Chuba Davidovas, Davidas Mnacakanovas, Manučaras Tenijevs, Kostantas Asrijevs, Ovanesas Ter Petrosovas, Chačaturas Davidovas, Achtachanos gyvenvietės Armėnų apaštališkosios bažnyčios šventikas Ter Grikoras Ter Minasovas, Sumbatas Melik Stepanovas, Isaakas Bušincevas, Dadašas ir Chačaturas Osipovai, Tevis Mnacakanovas, Nikolajus Petrosovas, Samsonas Melik Parsadanovas, Ivanas Kazarovas, Airapetas Stepanovas, Jefremas Agachanovas, Aršakas Simonovas, Sumbatas Melik Stepanovas ir Agalas Pogosovas⁶¹.

1918 m. rudenį armėnų kariuomenė „išvalė“ azerbaidžaniečius iš Megrio tarpeklio⁶² ir Zangezūro srities. Vieni azerbaidžaniečiai buvo nužudyti, kiti priversti palikti nuo seno jų gyvenamas vietas. Azerbaidžanietiški gyvenviečių pavadinimai buvo pakeisti armėniškais.

„Dašnakcutiuno“ narys Varamas 1918 m. gyrėsi: „Aš naikinau turkus [azerbaidžaniečius. – I. M.] Basargečare nesiaiškindamas, tačiau kartais gailėdavau kulkų... Geriausia priemonė prieš šiuos šunis – surinkti po mūsų visus išlikusius, sumesti juos į šulinius

ir pribaugti iš viršaus sunkiais akmenimis, kad jų neliktų daugiau pasaulyje. Aš taip ir padariau: surinkau visus vyrus, moteris ir vaikus ir, sumetęs į šulinius, pribaugiau juos akmenimis.“⁶³

Genocidas tęsėsi visą 1919 m. žiemą ir pavasarį⁶⁴. Buvo žudomi ne tik azerbaidžaniečiai, bet ir visi kiti musulmonų tikėjimo gyventojai – kurdai, tatai, talyšai, lezginai, avarai ir kt. Nukentėdavo ir armėnai, kurie atsisakydavo paremti didžiavalstybines „Dašnakcutiuno“ pretenzijas. Pavyzdžiui, 1919 m. kovo 23 d. dašnakai užpuolė Šušos miestą Karabache ir „už išdavystę“ išžudė beveik visus jame gyvenusius armėnus⁶⁵. „Generolas“ Andranikas skundėsi, kad daugelis armėnų vengia mobilizacijos į jo kariuomenę ir atsisako aprūpinti ją maistu ir drabužiais⁶⁶. Dalis smogikų reikalavimams paklusti atsisakiusių armėnų pasislėpė kalnuose, maždaug 2 tūkst. persikėlė į Azerbaidžano valdžios kontroliuojamą teritoriją.

Azerbaidžano Demokratinėje Respublikoje (taip vadinosi Azerbaidžano valstybė 1918–1920 m.) 1919 m. kovo 31 d. buvo pirmą kartą paminėta Tautos sielvarto diena, bet genocidas tęsėsi ir vėliau⁶⁷. Balandžio 13 d. Armėnijos kariuomenė įsiveržė į tuo metu Azerbaidžanui priklausiusias šiaurines ir rytines Geičios ežero pakrantes⁶⁸ ir per savaitę sunaikino arba išvarė iš 22 gyvenviečių apie 60 tūkst. azerbaidžaniečių. Kitaip pakrypo įvykiai Karabache – po kelių patirtų karinių nesėkmių „Karabacho armėnų taryba“ buvo priversta pasirašyti paliaubas ir pripažinti Azerbaidžano valdžios paskirto gubernatoriaus valdžią⁶⁹. Nors 1919 m. lapkričio 23 d. Armėnija ir Azerbaidžanas pasirašė paliaubas, armėnų būriai siautėjo iki pat 1920 m. vidurio, kai šias valstybes užkariavo bolševikai.

„Dašnakcutiuno“ vadovybė jau neslėpė, kad savo veiksmus dangsto bolševikų vardu. Vienas iš šios organizacijos lyderių Ovane-

sas Kačaznunis (1868–1937) teigė: „Esant dabartinei politinei padėčiai bolševikai reikalingi Armėnijai. Jie reikalingi jai, nes Armėnija reikalinga Rusijai. Pati Armėnija šiandien turi tapti sovietine... Aplinkybės yra tokios, kad šį laikotarpį Armėnija turi būti po bolševikų vėliava... Armėnai bolševikai yra dašnakcakanai [„Dašnakcutiuno“ nariai. – I. M.], šiandien jie vieninteliai dašnakcakanai... Sovietinė respublika – tai tas savarankiškumo maksimumas, kuriam yra pasirengusi šiandieninė Armėnija... Sujungdami mus su Rusija, bolševikai suteiks mums tiek savarankiškumo ir tokia jo forma, kuri yra įmanoma šiandien...“⁷⁰

Vietiniai azerbaidžaniečiai genocidą dar kartą patyrė 1920 m. kovo–balandžio mėnesiais, kai tuometinė Armėnijos vyriausybė nutarė galutinai išstumti ir išnaikinti Jerevano gubernijos ir Karso srities⁷¹ gyventojus musulmonus. Kovo 23 d. naktį, pasinaudodama tuo, kad visi azerbaidžaniečiai šventė „Novruzo“ (gamtos ir gyvybės atsinaujinimo) šventę, Armėnijos kariuomenė kartu su vietiniais smogikais vėl puolė Šušos ir Chankendžio (kuris sovietiniais laikais buvo pervadintas Stepanakertu) miestus Karabache, tokiu būdu pažeisdama 1919 m. lapkričio 23 d. sudarytų paliaubų sąlygas⁷². Tuomet azerbaidžaniečių įguloms pavyko atremti puolančiųjų atakas. Daumantas Musnickas, rašydamas apie po to kilusius Karabacho armėnų ir azerbaidžaniečių susirėmimus, pažymi: „Įdomu, kad armėnų šaltiniai nurodo absoliučiai skirtingą aukų [armėnų. – I. M.] skaičių – nuo 500 žmonių net iki 35 tūkst.“⁷³ Z. Kardokianas rašė, kad Armėnijos vyriausybės kontroliuojamoje teritorijoje tuo metu buvo išžudyta arba išvaryta iš gimtųjų namų 565 tūkst. vietos gyventojų, daugiausia azerbaidžaniečių. Kitas autorius, A. Chačikianas, dėl visko kaltina „Turkijos ir Azerbaidžano nuolat kurstomus musulmonų gyventojų neramumus“⁷⁴.

1920 m. rugpjūčio 10 d. Sevre Santarvės valstybės ir Osmanų imperija pasirašė taikos sutartį, pagal kurią Armėnijai turėjo atitekti Vano, Bitliso, Trabzono ir Erzerumo sritis, turinti priejimą prie Juodosios jūros. Iš tikrųjų Armėnija taip ir nebuvo perėmusi šių teritorijų kontrolės, nes Mustafos Kemalio vadovaujami turkų respublikonai pradėjo kovą prieš savo šalies skaidymą ir po trumpo karo 1920 m. rugsėjo–lapkričio mėnesiais užėmė teritoriją iki dabartinės Turkijos ir Armėnijos sienos⁷⁵. Tai dar labiau padidino armėnų priešišumą turkams ir azerbaidžaniečiams. Armėnijos ir Azerbaidžano tarpusavio priešiškumas neleido šioms valstybėms suvienyti savo jėgų mirtinos grėsmės – bolševikinės Rusijos invazijos akivaizdoje; priešingai, Azerbaidžano kariuomenę atitraukus į Armėnijos frontą, agresorius užgrobė Baku, o vėliau ir visą Azerbaidžaną⁷⁶. Keista, bet armėnų istorikas A. Chačikianas apgailestauja, kad Armėnijos bolševikų sukilimas 1920 m. nepavyko, ir mano, jog jam pavykus sovietinė Armėnija su Rusijos pagalba būtų prisijungusi dalį Turkijos teritorijos. Netiesiogiai tai rodo, kad laikantis panarmėnistinio požiūrio į politiką teritorijos išplėtimas vertinamas labiau už valstybinę savo šalies nepriklausomybę⁷⁷.

SOVIETINĖS „TAUTŲ DRAUGYSTĖS“ GRIMASOS (1947–1952 M.: TREČIASIS AZERBAIDŽANIEČIŲ GENOCIDAS)

Azerbaidžaniečių nelaimės nesibaigė ir po to, kai Sovietų Rusija 1920–1921 m. užgrobė Užkaukazės valstybes⁷⁸. Pirmiausia nuo Azerbaidžano buvo atskirta ir prie Armėnijos SSR prijungta Zangežūro sritis; dėl to Nachičevanės sritis neteko teritorinio ryšio su likusia Azerbaidžano dalimi. Karabachas buvo paliktas Azerbaidžano SSR sudėtyje,

tačiau kalnuotoje jo dalyje buvo įkurta armėniška Kalnų Karabacho autonominė sritis. Karso–Ardagano regioną Maskva (vėliau – ir marionetinės sovietinių Užkaukazės respublikų „vyriausybės“) pripažino Turkijai.

Nors Antrojo pasaulinio karo metu nemažai armėnų tarnavo nacistinės Vokietijos kariuomenėje⁷⁹, karui baigiantis suaktyvėjo armėnų komunistinių veikėjų ir Armėnų apaštališkosios bažnyčios veikla Maskvoje, nes tuo metu Kremlius planavo pulti Turkiją. Tarpininkaujant A. Mikojanui, 1945 m. balandžio 19 d. įvyko arkivyskupo Gevorko Čorekčjanos susitikimas su SSRS vadovu Josifu Stalinu. Be kitų klausimų, G. Čorekčjanas prašė J. Stalino sudaryti tinkamas sąlygas persikelti į Armėnijos SSR kelioms dešimtims tūkstančių užsienio armėnų. J. Stalinas pažadėjo, kad laimėjusi karą su vokiečiais SSRS ketina užgrobti dalį Turkijos teritorijos, kurioje galės įsikurti atvyksiantys armėnai. G. Čorekčjanas taip pat prašė, kad iš Graikijos, Libano, Sirijos ir Irako atvyksiantys armėnai būtų aprūpinti gyvenamuoju plotu ir maisto produktais; „tautų vadas“ pažadėjo patenkinti ir šį prašymą. Po šio ir kitų armėnų veikėjų susitikimų buvo paskirtas būsimos Karso srities partijos komiteto sekretorius Kočinianas, nors ši teritorija tuo metu dar buvo (ir dabar yra) integrali Turkijos valstybės dalis. SSRS ir Turkijos santykiams tapus normaliems, šių planų teko atsisakyti. Nepaisant to, jau tada buvo pradėta rengtis masiniam armėnų „repatrijavimui“ ir Armėnijos azerbaidžaniečių trėmimui.

Tų pačių metų pabaigoje tuometinis Armėnijos komunistų partijos pirmasis sekretorius S. Arutiunovas vėl pareikalavo prie Armėnijos SSR prijungti Nachičevanės ASSR ir Kalnų Karabacho autonominę sritį, kurios priklausė Azerbaidžano SSR⁸⁰. Motyvuojant tuo, kad atsiliėpdami į J. Stalino

raginimą į Armėnijos SSR nori persikelti („repatrijuoti“) kitose pasaulio šalyse gyvenantys armėnai⁸¹, A. Mikojoano reikalavimu ir J. Stalino pritarimu 1947 m. gruodžio 23 d. buvo išleistas SSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 4083 „Dėl kolūkiečių ir kitų azerbaidžaniečių tautybės gyventojų perkėlimo iš Armėnijos SSR į Azerbaidžano SSR Kuros–Arakso žemumą“⁸². 1948 m. kovo 10 d. SSRS Ministrų Taryba išleido dar vieną J. Stalino ir A. Mikojoano „palaimintą“ nutarimą Nr. 754 „Dėl priemonių perkeliant kolūkiečius ir kitus azerbaidžaniečių tautybės gyventojus iš Armėnijos SSR į Azerbaidžano SSR Kuros–Arakso žemumą“. Vykdam šiuos nutarimus, Armėnijos SSR teritorijoje azerbaidžaniečių trėmimą kontroliavo NKVD generolas majoras Grigorianas, o Azerbaidžano SSR – A. Mikojoano patikėtiniai N. Brutencas ir R. Sevumianas, ėję aukštas pareigas Baku⁸³. Buvo padaryta viskas, kad tremiami azerbaidžaniečiai nepatektų į Kalnų Karabacho autonominę sritį. Nėgana to, tuo pačiu metu dar 132 azerbaidžaniečių šeimos (549 asmenys) buvo ištremtos iš Kalnų Karabacho į Azerbaidžano Chanlaro rajoną.

1947–1952 m. į Azerbaidžano SSR buvo ištremti iš viso 136 tūkst. Armėnijos azerbaidžaniečių, 10 tūkst. iš jų žuvo šio trėmimo metu. Be to, būdami kalniečiai, ištremtieji prastai aklimatizavosi Azerbaidžano pelkėtose lygumose, į kurias jie buvo ištremti, ir masiškai mirdavo nuo maliarijos bei kitų ligų. Laikas parodė, kad „repatriantai“ visai nesiveržė į azerbaidžaniečių paliktas gyvenvietes (pavyzdžiui, šiaurės rytiniame Sevano ežero krante), dėl to jos dar ilgus metus buvo likusios tuščios ir apleistos⁸⁴.

Taigi galima teigti, kad Maskvos palaikomi panarmėnistai ir sovietų valdžios metais tęsė jau tradicine tapusią nuolatinio azerbaidžaniečių išstūmimo ir etninės armėnų teritorijos išplėtimo politiką.

„GYVYBINĖS ERDVĖS“ KAINA (1988–1994 M.: KETVIRTASIS AZERBAIDŽANIEČIŲ GENOCIDAS)

Naujas azerbaidžaniečių persekiojimo etapas prasidėjo 1988 m. pradžioje, kai dangstydamiesi Michailo Gorbačiovo paskelbta „persitvarkymo ir viešumo“ politika panarmėnistai vėl ėmėsi veiksmų, kuriais buvo siekiama galutinai išstumti azerbaidžaniečius iš Armėnijos ir aneksuoti Kalnų Karabachą. „Armėnijos suvienijimo komiteto“⁸⁵, veikusio nuo 1965 m., pagrindu vasario 20 d. Jerevane buvo įkurtas „Karabacho“ komitetas, o Kalnų Karabacho administraciniame centre Stepanakerte (Chankendyje) – jo filialas „Krunk“ („Gervė“). Tą pačią dieną Kalnų Karabacho autonominės srities liaudies deputatų taryba kreipėsi į SSRS, Armėnijos SSR ir Azerbaidžano SSR Aukščiausiąsias Tarybas su prašymu atskirti sritį nuo Azerbaidžano ir prijungti ją prie Armėnijos⁸⁶ (Lietuvoje atsiradus lenkiškomis „autonominėms apylinkėms“ ir „autonominiams rajonams“, gerai žinoma, kad tokios „iniciatyvos“ būtinai turėjo būti „palaimintos“ Maskvoje). 1988 m. gruodžio 10 d. buvo numatyta paskelbti, kad Armėnijos respublikoje neliko turkų (t. y. azerbaidžaniečių), tačiau galutinai įgyvendinti šį planą sutrukdė baisus žemės drebėjimas, įvykęs Armėnijoje gruodžio 7 d. Pirmieji šimtai azerbaidžaniečių buvo priversti pasitraukti iš Armėnijos (iš Kafano rajono) dar metų pradžioje, sausio 25 d.⁸⁷ Visa tai buvo daroma su tyliu ne tik Armėnijos SSR vadovybės, bet ir Maskvos pritarimu. Jau vasario 22–24 d. iš Armėnijos atvyko pirmos didelės pabėgėlių grupės (daugiausia iš Kafano rajono). SSRS valdžios nurodymu dauguma pabėgėlių buvo apgyvendinti Sumgaito mieste⁸⁸. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurios vasario 26 d. šiame mieste kilo armėnų pogromai. 250 tūkst. Baku ir Sumgaito miestuose gyvenusių armėnų tapo keisto „rūpinimosi“

100 tūkst. Karabacho armėnų įkaitais⁸⁹, o 32 žmonės (26 armėnai ir 6 azerbaidžaniečiai) žuvo pogromų metu. Kaip paaiškėjo, prie šios provokacijos aktyviai prisidėjo ne tik SSRS KGB, bet ir organizacijos „Krunė“ aktyvistai, kurių dalis patys dalyvavo armėnų pogromuose. Iš jų labiausiai „pasižymėjo“ Eduardas Grigorianas⁹⁰ ir Laura Lalajan (vėliau ji vadovavo baudžiamajam būriui, žudžiusiam žmones Kalnų Karabache)⁹¹. Pažymėtina, kad Sumgaito įvykių išvakarėse į šį miestą atvyko daug žurnalistų iš Armėnijos⁹². Dauguma Sumgaite nužudytų armėnų prieš tai buvo atsisakę finansiškai paremti organizaciją „Krunė“, o ją rėmusieji pogromų išvakarėse buvo pardavę turėtą nekilnojamąjį turtą ir sėkmingai išvyko iš miesto⁹³. Bijodami susidorojimo, šimtai tūkstančių armėnų buvo priversti persikelti iš Azerbaidžano į Armėniją, o maždaug tiek pat azerbaidžaniečių – iš Armėnijos į Azerbaidžaną.

Tarpetninė įtampa dar labiau padidėjo po to, kai 1988 m. birželio 17 d. Armėnijos SSR Aukščiausioji Taryba, neva atsižvelgdama į Kalnų Karabacho autonominės srities armėnų tautybės gyventojų apsisprendimą, „sutiko“, kad sritis būtų prijungta prie Armėnijos SSR⁹⁴.

Net paviršutiniška tuometinės padėties analizė leidžia teigti, kad armėnų ir azerbaidžaniečių tautų tarpusavio kiršinimu buvo suinteresuota pati SSRS vadovybė. Artėjančios socialinės ir ekonominės katastrofos akivaizdoje buvo nutarta „kanalizuoti“ žmonių nepasitenkinimą, dirbtinai sukuriant „priešo įvaizdį“. Kitaip neįmanoma paaiškinti tokio fakto, kad 1988 m. staiga atsiradę sukarinti armėnų būriai buvo gerai apginkluoti ir ekipiruoti, turėjo ne tik šaunamųjų ginklų, bet ir šarvuotos technikos bei sraigtasparnių. Apskritai neįtikėtina, kad centralizuotos sovietinės imperijos sąlygomis galėtų savaime susikurti kokios nors nelegalios ar pusiau legalios ginkluotos formuotės.

Kita vertus, šia padėtimi pasinaudojo ir panarmėnistai, vėl iškėlę „Didžiosios Armėnijos“ idėją. Vienas pagrindinių organizacijos „Karabach“ ideologų V. Vardanianas teigė: „Istorija nerodo, kad armėnai gali būti azerbaidžaniečių broliai... Armėnas turi gimti su ginklu rankose... Armėnų tauta gyvens amžinai, jei tauta pavirs kariuomene, o tautos religija bus ne koks nors išgalvotas Dievas, bet pati tauta.“⁹⁵ Siekiant priversti azerbaidžaniečius išsikelti iš Armėnijos SSR ir Kalnų Karabacho autonominės srities teritorijoje esančių gyvenviečių, vėl prasidėjo žiaurios bauginimo akcijos. 1988 m. lapkričio 12 d. Sovietų Sąjungos komunistų partijos Spitako rajono komiteto sekretorius N. Muradianas, rajono vykdomojo komiteto pirmininkas F. Abučianas, rajono vyriausiasis gydytojas R. Bagdarianas, teisėjas E. Nazarianas, rajono milicijos skyriaus viršininkas V. Sarkisianas ir rajono prokuroras Arakisianas kartu su keliais smogikais surengė šiame mieste dar likusių azerbaidžaniečių žudynes. 36 žmonės buvo nukankinti, 70 vaikų (5–12 metų amžiaus) gyvi užmūryti 20 m ilgio ir 1,5 m skersmens vamzdyje, dar 27 vaikai išvežti nežinoma kryptimi⁹⁶. A. Chačikiano „Armėnijos istorijoje“ apie 1988 m. įvykius užsimenama tik tarp kitko: „Azerbaidžane jau nuo 1988 m. gegužės mėnesio prasidėjo armėnų pogromai; armėnai buvo prievarta išvaromi iš respublikos. Atsakant į tai, prasidėjo ir Armėnijoje gyvenančių azerbaidžaniečių persekiojimai. Iki 1988 m. pabaigos iš Azerbaidžano į Armėniją prievarta buvo perkelta 300 tūkst., o iš Armėnijos į Azerbaidžaną – 200 tūkst. žmonių.“⁹⁷

Iš pradžių azerbaidžaniečių „išstūmimu“ iš Armėnijos SSR ir Kalnų Karabacho autonominės srities užsiėmė „visuomenininkai“ iš organizacijų „Karabach“ ir „Krunė“, o nuo 1988 m. lapkričio 25 d. tuo pradėjo „rūpintis“ valdžios institucijos. Armėnijos komunistų partijos Centro komiteto nutarimu buvo

patvirtintas oficialus azerbaidžaniečių išvairymo iš respublikos planas, kuris turėjo būti įvykdytas iki gruodžio 5 d.⁹⁸ Planas buvo vykdomas itin žiauriomis priemonėmis. Pavyzdžiui, 1988 m. lapkričio 28 d. Spitake buvo susidorota su azerbaidžaniečių pabėgėlių kolona, vykstančia į Azerbaidžaną. Iš viso žuvo 216 žmonių, iš jų 35 nukankinti, 41 negyvai sumuštas, 11 gyvi sudeginti, 1 pakartas, 3 nuskandinti, 7 sutraiškyti automobiliais, 16 nušauti, 1 užmuštas elektros srove ir pan. Tarp nužudytųjų – 57 moterys ir 23 įvairaus amžiaus vaikai (įskaitant kūdikius). Žudynėms vadovavo milicijos karininkas⁹⁹.

1988 m. gruodžio 12 d. smogikai numušė lėktuvą IL–76, kuriuo į Spitaką skrido 77 skirtingų tautybių savanoriai iš Azerbaidžano, turėję padėti likviduojant žemės drebėjimo padarinius¹⁰⁰.

Metų pabaigoje į Armėniją atvyko daug užsienio armėnų, ypač iš Libano ir Sirijos¹⁰¹. Jerevano oro uoste beveik kasdien nusileisdavo lėktuvai iš Beiruto, kurie atskraidindavo sunkiosios ginkluotės, minosvaidžių ir lengvųjų šaunamųjų ginklų. Visa tai vyko abejingai stebint Jerevane dislokuotos sovietinės įgulos vadovybei. Tuo pačiu metu buvo vykdomas šovinistinis armėnų tautos indoktrinavimas. Pavyzdžiui, tomis dienomis išleistoje apybraižų knygoje „Pirmą kartą...“ žinoma armėnų poetė Silva Kaputikian rašė: „Haikas [armėnas. – I. M.] turi žinoti, kad armėnas, atmerkęs akis Dievą mylinčių armėnų šeimoje, gimė ne tam, kad gyventų, o tam, kad padėtų armėnų tautai. Todėl naujagimiui armėnui reikia garsiai, labai garsiai surikti į ausį: „Ei, Aramai, tavo priešas yra turkas. Tėvynė svarbiau už Dievą. Svarbiau už Tėvynę – Bažnyčia. Svarbiau už Bažnyčią – Didysis Tigranas [senovės Armėnijos valdovas ir karvedys. – I. M.]. Svarbiau už Didįjį Tigraną – Didžioji Armėnija.“¹⁰² Armėnijos komunistų partinės organizacijos

vadovas S. Arutiunovas, 1989 m. birželio 2 d. kalbėdamas SSRS liaudies deputatų pirmajame suvažiavime, pareiškė, kad tuo metu Armėnijoje jau neliko nė vienos azerbaidžaniečių šeimos (iš tikrųjų paskutiniai azerbaidžaniečiai iš Armėnijos teritorijos buvo išvaryti tų pačių metų birželio 18–19 d.)¹⁰³. Taip buvo įvykdyta S. Kaputikian „rekomendacija“: „Turkus, ypač jų azerbaidžanietišką sparną, reikia visada „laužyti“. Su kiekvienu azerbaidžaniečiu turi būti kovojama valstybinės programos lygiu.“

Išvairius etninius azerbaidžaniečius iš Armėnijos SSR teritorijos¹⁰⁴, ta pati politika buvo tęsiama ir prie jos „prisijungusioje“ Kalnų Karabacho autonominėje srityje. Daugelis armėnų nepritarė tautą apėmusiai šovinistinei isterijai ir nusikalstamiems veiksams. G. Petojanas, nusižudęs 1989 m. rugpjūčio 30 d., priešmirtiniame laiške rašė: „Dėl mano mirties kalti Kalnų Karabacho ir Armėnijos armėnai ekstremistai. Iš laikraščių ir televizijos bei radijo laidų sužinojau, kiek vargo ir nelaimių jie suteikė azerbaidžaniečių tautai. Mane kankina bemiegės naktys. Aš visą laiką apie tai galvoju ir negaliu ištverti tokios nešlovės. Protestuodamas aš aukoju save.“¹⁰⁵ 1989 m. pabaigoje dėl nesiliaujančių užpuolimų buvo nutrauktas traukinių, važiuojančių per Armėnijos teritoriją iš Azerbaidžano į jam priklausančią Nachičevanės eksklavą, eismas. Prasidėjo Nachičevanės eksklavo blokada¹⁰⁶.

1990 m. sausio 9 d. Armėnijos SSR Aukščiausioji Taryba oficialiai pareiškė, kad Kalnų Karabacho autonominės srities socialinio-ekonominio vystymo planas įtraukiamas į Armėnijos SSR metinį planą ir biudžetą¹⁰⁷. Sausio 13 d. ginkluoti armėnų būriai įsiveržė į Nachičevanės eksklavo teritoriją ir užėmė Kerkio gyvenvietę. Eksklavo teritorija buvo apšaudoma sunkiosios artilerijos pabūklais¹⁰⁸. Tų pačių metų vasario 23 d. Armėnijos SSR centrinė rinkimų komisija, rengdamasi Armėnijos SSR Aukščiausiosios

Tarybos rinkimams, nutarė įsteigti jos kontroliuojamame Kalnų Karabache 12 rinkiminių apygardų. SSRS vyriausybė Maskvoje ir šį kartą nesiėmė įprastinių ryžtingų veiksmų, o kreipėsi į Armėnijos SSR ir Azerbaidžano SSR vadovybes, ragindama jas „ieškoti taikių konflikto sprendimo būdų“. Tokiu elgesiu ji iš esmės tik skatino įtampos eskalavimą¹⁰⁹. Panarmėnistų ginkluoti būriai siautėjo ir po SSRS prezidento M. Gorbačiovo įsako dėl neteisėtų ginkluotų formuočių nuginklavimo.

Suirus SSRS ir atkūrus nepriklausomas Armėnijos ir Azerbaidžano valstybes padėtis regione nepakito. Niekur nedingo ir daugelį metų kurstytos antiturkiškos (taigi ir antiazerbaidžanietiškos) nuotaikos, nors būtent Turkija pirmoji pripažino Armėnijos nepriklausomybę¹¹⁰. Siekiant išvengti kaltinimų Armėnijai dėl svetimos teritorijos aneksijos, 1991 m. rugsėjo 2 d. buvo paskelbta Kalnų Karabacho autonominės srities „nepriklausomybė“¹¹¹. Kruvini išpuoliai pasienyje ir Karabache, per kuriuos žūdavo keletas arba keliolika žmonių, vyko iki pat 1992 m. pradžios, kai vėl prasidėjo masinės žudynės. Pavyzdžiui, 1992 m. vasario 13 d. smogikų būrys įsiveržė į Agdamo rajono Karadaglio kaimą, nužudė jame apie 200 valstiečių, o maždaug 90 žmonių (tarp jų – 41 moterį) paėmė įkaitais. Buvo rengiamasi ir „ekologiniam karui“ – šis klausimas svarstytas Armėnijos Respublikos Saugumo taryboje. Svarstymui buvo pateiktas dokumentas, pavadintas „Armėnų tautos ekologinė programa prieš azerbaidžaniečių tautą“¹¹².

Dalis Kalnų Karabache gyvenusių armėnų norėjo iš karo veiksmų zonos pasitraukti į Armėniją, tačiau ši atsisakė juos priimti¹¹³, nes baiminosi, kad šis regionas praras „armėnišką veidą“.

Baisiausia tragedija įvyko 1992 m. vasario 26 d., kai Armėnijos kariuomenės daliniai, remiami Rusijos ginkluotųjų pajėgų 366-ojo pulko karininkų ir puskarininkų, visiškai

sunaikino azerbaidžaniečių gyvenamą Kalnų Karabacho rajono centrą Chodžalį¹¹⁴. Per vieną naktį buvo žiauriai nužudyta 613 žmonių, tarp jų 106 moterys ir 23 vaikai. Dar 487 miestelio gyventojai buvo suluošinti, 1275 paimti įkaitais, 150 dingo be žinios. Kaip ir amžiaus pradžioje, žudynės vykdytos itin sadistiškai¹¹⁵: neščioms moterims perpjaudavo pilvus ir, išėmę iš jų dar negimusius kūdikius, užsiūdavo juose nupjautas vyrų galvas. Chodžalio „operacijos“ dalyvis Daūdas Heirijanas savo įspūdžius aprašė knygoje „Ararato didvyriai“: „Kovo 2 d. „Gaflano“ grupė, kurios užduotis buvo deginti lavonus, surinko per šimtą turkų [azerbaidžaniečių. – I. M.] lavonų ir sudegino juos maždaug už kilometro į vakarus nuo Chodžalio... Paskutiniame automobilyje aš pamačiau maždaug dešimties metų mergaitę, sužeistą į kaktą ir į rankas. Nepaisant alkio, šalčio ir patirtų sužalojimų, šis vaikas pamėlusiu veidu dar buvo gyvas. Ji tyliai alsavo. Negaliu pamiršti šio su mirtimi kovojančio vaiko akių... Netrukus kareivis, kurį vadino Tigranianu, pakėlė nejudančią mergaitę ir numetė ją ant lavonų... Paskui juos padegė. Man pasirodė, kad tarp degančių lavonų kažkas šaukiasi pagalbos... Po to aš jau nebegalėjau eiti toliau...“ Rusijos ginkluotųjų pajėgų 366-asis pulkas buvo išvestas į Rusiją ir išformuotas, tačiau nė vienas jo karininkas nebuvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn dėl įvykdytų nusikaltimų. Negana to, Armėnijos prezidentas Robertas Kočarianas vieną aktyviausių Chodžalio žudynių dalyvį, ekstremistinės organizacijos ASALA („Armėnų slaptoji armija Armėnijai išvaduoti“) narį Vazgeną Sislianą pripažino Karabacho karo didvyriu.

Yra žinoma, kad šios organizacijos įkūrėjas, Irake gimęs Akopas Akopianas, žinomas dar kaip Bedrosas Oganessianas, priklausė palestiniečių teroristinei grupei, nužudžiusiai Izraelio sportininkus Miuncheno olimpinėse žaidynėse 1972 m.¹¹⁶

Kartu su azerbaidžaniečiais nukentėjo ir neseniai Chodžalyje apsigyvenę turkai meschetai, kuriuos 1944 m. J. Stalinas ištrėmė iš Gruzijos, 1989 m. Uzbekijos SSR valdžia – iš Uzbekijos ir 1992 m. armėnų kareiviai – iš Kalnų Karabacho...¹¹⁷

Azerbaidžano parlamento vadovas Isa Gambarovas per spaudos konferenciją Baku pareiškė, kad yra duomenų, įrodančių, jog Armėnija prekiauja gyvų azerbaidžaniečių belaisvių organais¹¹⁸.

Tragedijos mastai sukrėtė pasaulio bendruomenę. Štai tik keletas ištraukų iš šiam masinio teroro aktui skirtų publikacijų:

„Armėnų kareiviai išplovė šimtus pabėgėlių šeimų. Liudininkai pranešė, kad buvo sušaudyta daugiau kaip 450 azerbaidžaniečių, tarp kurių buvo daug moterų ir vaikų. Šimtai, o gal ir tūkstančiai žmonių dingo... Daugelis žmonių buvo suluošinti, o iš vienos mažos mergaitės liko tik galva...“ („Times“).

„Vaizdo kamera parodė vaikus nupjautomis ausimis. Vienai pagyvenusiai moteriai buvo nukirsta pusė veido. Vyrai buvo skalpuoti... Majoras Leonidas Kravecas: „Aš pats mačiau kalvoje apie šimtą lavonų. Vienas berniukas buvo be galvos. Visur buvo matyti nepaprastai žiauriai nužudytų moterų, vaikų ir senelių lavonai“ („Izvestija“).

„Chodžalis buvo varganas azerbaidžaniečių miestas su tuščiomis parduotuvėmis ir purvinomis gatvėmis be medžių. Bet tai buvo namai tūkstančiams azerbaidžaniečių, kurie geresniais laikais dirbo laukuose ir augino žąsis. Praėjusią savaitę jis dingo nuo žemės paviršiaus“ („Sunday Times“).

„Armėnai sušaudė į Agdamo pusę vyksančią pabėgėlių koloną. Azerbaidžaniečiai suskaičiavo 1200 lavonų... Generolas Poliakovas pareiškė, kad 103 armėnų tautybės kariškiai, tarnavę 366-ajame pulke, liko Kalnų Karabache“ („Financial Times“).

„Agdame esantys užsienio žurnalistai tarp Chodžalyje nužudytų moterų ir vaikų

lavonų matė tris skalpuotus, su išrautais nagais. Tai nėra azerbaidžaniečių propaganda, tai tikrovė“ („Le Mond“).

„Armėnai atakavo Chodžalio vietovę. Visas pasaulis tapo išdarytų lavonų liudininku. Azerbaidžaniečiai praneša apie tūkstančius nužudytųjų“ („Krua l' Eveneman“)¹¹⁹.

„Laukinis žiaurumas prieš nekaltas moteris ir negalinčius apsiginti vaikus ir senukus yra nesuvokiamas. Tačiau bejausmį brutalumą patyrė ne tik Chodžalio gyventojai. Chodžalis buvo tiesiog pirmas“, – pabrėžė Kongreso narys Danas Bartonas, kalbėdamas JAV Atstovų rūmuose 2007 m. vasario 17 d.¹²⁰

Genocidas nesibaigė Chodžalio tragedija, jis tęsėsi kitose Kalnų Karabacho bei gretimų Azerbaidžano rajonų vietovėse. 1992 m. kovo 12 d. Agdamo miestas buvo apšaudytas raketomis, jame žuvo 10 ir buvo sužeista 30 žmonių. Kovo 17 d. buvo sudegintas Karadaglio kaimas, jame nužudyti 77 žmonės; kiti dingo be žinios. Balandžio 2 d. Kelbadžaro rajono Bašlybelos gyvenvietėje buvo nužudyti 28 žmonės, dar 18 paimti įkaitais. Šį sąrašą galima tęsti iki begalybės.

Armėnų šaltiniuose tų dienų įvykiai nušviesti visiškai priešingai. Buvo pranešama apie 1992 m. kovo 6 d. azerbaidžaniečių sunaikintą armėnišką Karančio kaimą, Askerano miesto šturmą, kuriame dalyvavo Nepriklausomų valstybių sandraugos (kitaip sakant, Rusijos) 23-iosios divizijos šarvuota technika¹²¹, ir apie užminuotą lavoną, kurį armėnams perdavė azerbaidžaniečiai keisdamiesi žuvusiųjų kūnais¹²². Karo veiksmų zonoje dar 1991 m. rudenį lankęsis rusų poetas Andrejus Švedovas irgi teigė, kad „ketvirtoji armija Šaumiano rajone ir vidaus kariuomenė Stepanakerte vienareikšmiškai palaiko azerbaidžaniečius“¹²³. Deja, įvykių raida rodo ką kita. Nekelia abejonių tik tai, kad SSRS, o vėliau Rusijos valdžia sąmoningai kurstė Užkaukazės tautas vieną prieš kitą, dosniai aprūpindama kariaujančias puses

ginklais ir šaudmenimis¹²⁴. Armėnų propagandininkams suteikė peno ir nušalintas Azerbaidžano prezidentas Ajazas Mutalibovas, pareiškęs, kad Chodžalio žudynės buvo surengtos kažkokių neaiškių jėgų, siekusių jo atsistatydinimo¹²⁵. Jo išvedžiojimais suskubo pasinaudoti ir panarmėnistų „advokatai“; jie teigė, kad pasitraukimui paliktu koridoriumi pasinaudojo azerbaidžaniečių kovotojai, o per neapsižiūrėjimą nukentėjo civiliai, kuriuos neva nužudė jų tautiečiai¹²⁶.

Galima teigti, kad tai tapo oficialia armėnų versija, nes panašių išvedžiojimų galima rasti Levono Melik Šachnazariano ir Haiko Demojano knygoje „Chodžalio byla: ypatingasis aplankas“ (2002). Tarp argumentų, neva įrodančių, kad armėnų pajėgos negalėjo išžudyti civilių, joje pateiktas azerbaidžaniečių spaudoje paminėtas faktas, jog klausantis armėnų kariškių radijo pokalbių buvo nugirstas nurodymas: „Moterų ir vaikų nežudykite. Surinkite juos centre.“ O kad buvo leista žudyti jaunos bei pusamžius vyrus ir senelius – tai, pagal tokią knygos autorių logiką, nėra nusikaltimas. Minėtoje knygoje taip pat teigiama, kad vadinamosios Kalnų Karabacho Respublikos „Arcacho“ gelbėjimo tarnybos darbuotojai žudynių vietoje rado tik 11 lavonų, o tai, kad dauguma žuvusiųjų buvo rasta ne pačiame Chodžalyje, o tarp armėniško Nachidževaniko kaimo ir Agdamo (kur tuo metu buvo įsitvirtinusios azerbaidžaniečių pajėgos), yra traktuojama kaip įrodymas, jog visus juos išžudė patys azerbaidžaniečiai, tamsoje palaikę pabėgėlius armėnų kariais. Visiškai neigiamas ir rusų 366-ojo pulko karių dalyvavimas Chodžalio tragedijoje; galiausiai kaltė dėl jos suverčiama Turkijos specialiosioms tarnyboms¹²⁷.

1992 m. gegužės 7–8 d. armėnų ginkluotos formuotės užėmė istorinę Karabacho chanato sostinę – Šušos miestą, tokiu būdu užbaigdamos Kalnų Karabacho „armėniza-

ciją“, o gegužės 18–19 d. – ir Lačino rajoną, esantį tarp Armėnijos ir Kalnų Karabacho. Tai užtikrino šio armėnų užimto Azerbaidžano regiono geografinį ir susisiekimo ryšį su Armėnija. 1993 m. kovo 27–balandžio 3 d. buvo okupuotas ir Kelbadžaro rajonas Azerbaidžano pietuose, iš kurio buvo išvaryti visi jo gyventojai – beveik 60 tūkst. žmonių, 511 žmonių buvo nužudyti. Jungtinių Tautų Saugumo Taryba buvo priversta priimti rezoliuciją Nr. 822, kuria pareikalauta nedelsiant išvesti armėnų pajėgas iš Azerbaidžano teritorijos¹²⁸. Tačiau armėnai nepakluso ir birželio 23–24 d. užėmė Agdamo rajoną, iš kurio turėjo bėgti apie 150 tūkst. vietos gyventojų¹²⁹. Daug žmonių žuvo ne tik karo veiksmų metu; jie buvo žudomi ir jau pasitraukę iš gimtųjų gyvenviečių. Kėsintasi ir į Nachičevanės eksklavą¹³⁰.

Siekdamas sustabdyti karą, buvęs Jungtinių Amerikos Valstijų valstybės departamento patarėjas Polas A. Goblas buvo pasiūlęs konflikto sureguliuavimo planą, pagal kurį Azerbaidžanas turėtų perduoti Armėnijai dalį Kalnų Karabacho (ir „koridorių“ tarp Armėnijos ir Kalnų Karabacho), mainais gaudamas iš jos pietinę Zangezūro srities dalį. Daugiausia azerbaidžaniečių gyvenamos Kalnų Karabacho vietovės ir upių, aprūpinančių Baku miestą vandeniu, ištakos turėjo būti paliktos Azerbaidžanui¹³¹. Deja, abi konflikto pusės šį planą atmetė – azerbaidžaniečiai nesutiko „mainikauti“ savo žemėmis, o armėnai P. A. Goblo plane įžvelgė klastą – slaptą Vakarų norą įkalinti Armėniją „turkų gnaužuose“¹³².

1993 m. birželio 29 d. Jungtinių Tautų Saugumo Taryba priėmė rezoliuciją Nr. 853(1993), kuria patvirtino Azerbaidžano suverenitetą ir jo teritorijos vientisumą, taip pat pasmerkė Armėniją dėl to, kad ji naudoja jėgą siekdama užimti kitos valstybės teritoriją. Rezoliucijoje pareikalauta nedelsiant pasitraukti iš Agdamo ir kitų Armėnijos okupuotų Azerbaidžano

teritorijų¹³³. Tačiau agresorių nesustabdė net tokios autoritetingos tarptautinės organizacijos teisėti reikalavimai. 1993 m. rugpjūčio 23 d. buvo užgrobtas Fizulio rajonas, iš jo išvaryti 153 tūkst. azerbaidžaniečių, rugpjūčio 25–26 d. – Džabrailo rajonas (57 tūkst. išvarytųjų), to paties mėnesio 31 d. – Gubadlio rajonas (per 31 tūkst. išvarytųjų), o spalio pabaigoje – Zangilano rajonas (35 tūkstančiai išvarytų vietos gyventojų)¹³⁴. Pabėgėlius persekiojo Armėnijos ir vadinamosios „Kalnų Karabacho Respublikos“ kariniai daliniai, apšaudydami jų vilkstines iš sraigtasparnių ir patrankų.

Jungtinių Tautų Saugumo Taryba buvo priversta 1993 m. spalio 14 ir lapkričio 12 d. priimti dar dvi rezoliucijas – Nr. 874 ir 884(1993), tačiau Armėnija jas vėl ignoravo¹³⁵. 2005 m. sausio 25 d. analogišką kaip Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos rezoliuciją Nr. 1416(2005), už kurią balsavo ir Lietuvos atstovai, priėmė ir Europos Tarybos parlamentinė asamblėja. Joje išreikštas susirūpinimas dėl to, kad „karo veiksmai ir prieš tai išplitę etninio priešiško faktai lėmė masinį gyventojų išvaramą tautinės priklausomybės pagrindu ir monoetninių rajonų atsiradimą; tai verčia prisiminti siaubingą etninių valymų koncepciją“. Europos Taryba įvardijo Armėniją kaip valstybę agresorę, kuri okupavo didelę Azerbaidžano teritorijos dalį. Rezoliucijoje konstatuota, kad iki šiol siaubingomis sąlygomis gyvena šimtai tūkstančių perkeltų asmenų.

Taigi iki 1993 m. pabaigos Armėnija okupavo net 20 proc. Azerbaidžano Respublikos teritorijos. Karo veiksmai ir žmonių žudynės tęsėsi iki 1994 m. gegužės 16 d., kai buvo susitarta dėl ugnies nutraukimo. Didžioji dalis gyvenviečių buvo visiškai sugriauta ar sudeginta, jose likęs turtas išgrobstytas. Dešimtys tūkstančių žmonių buvo žiauriai nužudyti, apie 50 tūkst. suluošinti, o daugiau nei milijonas priversti apleisti

gimtąsias vietas, palikti savo namus ir per visą gyvenimą užgyventą turtą. Azerbaidžano skaičiavimais, bendri nuostoliai dėl armėnų agresijos sudaro apie 60 mlrd. JAV dolerių. „Didžiosios Armėnijos“ planas, kurio panarmėnistams nepavyko sėkmingai įgyvendinti 1918–1920 m., su nebyliu SSRS (nuo 1991 m. – Rusijos) valdžios pritarimu buvo iš dalies įgyvendintas 1988–1993 m., tik šikart užgrobtą ne Gruzijos ir Turkijos, o Azerbaidžano teritoriją. Pasibaigus karo veiksams, Armėnija (kaip, beje, ir jos okupuotas Kalnų Karabachas) tapo monoetnine valstybe, todėl galima teigti, kad per penkerius metus (1988–1993) regiono etnodemografinė padėtis iš esmės pasikeitė. Per nevisą šimtmetį azerbaidžaniečių tauta patyrė net keturis genocidus – 1905–1906, 1918–1920, 1947–1952 ir 1988–1994 m. (pasibaigus karo veiksams, 1994 m. Azerbaidžano geležinkeluose ir Baku metropolitenė buvo įvykdyti dar keli teroro aktai, kurių metu žuvo taikūs žmonės). Armėnija iki šiol atsisako pasitraukti iš okupuotų teritorijų, pripažinti azerbaidžaniečių tautos genocido faktą ir atlyginti padarytą žalą.

Etniniai valymai, per kuriuos tam tikrų teritorijų etnodemografinė padėtis pakeičiama išnaikinant ir išvarant ankstesnius tų teritorijų gyventojus, visuotinai pripažįstami genocidu, tiksliau, viena iš jo atmainų – etnocidu. Tai yra nusikaltimas žmonijai ir žmoniškumui, kurio negali pateisinti jokie tikri ar menami istoriniai, etnologiniai, religiniai ir kitokie argumentai. Todėl ir panarmėnistų vykdytas azerbaidžaniečių bei kitų islamą išpažįstančių Azerbaidžano tautų atstovų genocidas nėra ir negali būti „teisingesnis“ negu pačios armėnų tautos patirtas genocidas, o „Didžiosios Armėnijos“ sukūrimo planas, kuris buvo įgyvendinamas

vykdant etninius valymus, daug kuo primena nacių valdomos Vokietijos „gyvybinės erdvės“ („Lebensraum“) išplėtimo teoriją ir praktiką. Armėnijos nenoras vadovaujantis tarptautiškai pripažintomis teisės normomis ir principais spręsti skaudžią problemą – pripažinti azerbaidžaniečių tautos genocidą, pasitraukti iš okupuotų teritorijų ir atly-

ginti žalą – neleidžia visų pirma jai pačiai normalizuoti santykių su jos kaimynėmis. Be to, tai sudaro sąlygas Rusijai, Kaukazo (ir ne tik Kaukazo) regione siekiančiai savo destruktivių geopolitinių tikslų, toliau manipuluoti šiuo „iššaldytu konfliktu“ bei jo dalyvių likimais.

Nuorodos

- ¹ *Армянский геноцид: Миф и реальность*, Баку, 1992, с. 141–142.
- ² *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, Баку, 1992, с. 429; А. Э. Хачикян, *История Армении. Краткий очерк*, Ереван, 2004, с. 9–11.
- ³ Р. Гусейнов, „Карабахский конфликт с точки зрения геополитики“, *Карабах*, 2005, № 2–3.
- ⁴ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 88.
- ⁵ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 51.
- ⁶ В. Л. Величко, *Полное собрание публицистических сочинений*, С.-Петербургъ, 1904, т. 1, с. 98; Ж. де Малевил, *Армянская трагедия 1915 года*, Баку, 1990, с. 14–15.
- ⁷ *Ibid.*, с. 34; А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 87, 96.
- ⁸ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*. Краткая хронологическая энциклопедия, Баку, 2002, с. 12, 347.
- ⁹ *Ibid.*, с. 347.
- ¹⁰ С. Глинка, *Описание переселения армянъ въ пределы Россіи*, Москва, 1831.
- ¹¹ З. Буниатов, „Почему Сумгаит? Ситуационный анализ“, *Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия истории философии и права*, Баку, 1989, с. 119–120.
- ¹² И. К. Канадеев, *Очерки закавказской жизни*, С.-Петербургъ, 1902, с. 32.
- ¹³ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 430–431; А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 121.
- ¹⁴ М. Асратян, *Историко-археологические исследования*, Ереван, 1985, с. 14.
- ¹⁵ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 13.
- ¹⁶ *Ibid.*, с. 15.
- ¹⁷ *Дашнаки*, Баку, 1990, с. 8–10, 30–40.
- ¹⁸ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 17–18; А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 98.
- ¹⁹ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 21–26.
- ²⁰ *Ibid.*, с. 27–31.
- ²¹ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 172.
- ²² *Необъявленная война*, Баку, 1991, с. 4, 9.
- ²³ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 33–37.
- ²⁴ *Ibid.*, с. 37.
- ²⁵ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 116–117.
- ²⁶ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 39–40.
- ²⁷ *Ibid.*, с. 40–42.
- ²⁸ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 120.
- ²⁹ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 43–44.
- ³⁰ *Ibid.*, с. 44.
- ³¹ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 143–144.
- ³² *Конфликт в Нагорном Карабахе*, Баку, 1990, с. 41.
- ³³ И. Багирова, „Изменение программы и организационной структуры Дашнакцутюн на Кавказе“, *Возрождение, XXI век*, 2000, № 31.
- ³⁴ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 46.
- ³⁵ А. Мансуров, *Белые пятна истории и перестройка*, Баку, 1990, с. 146–147.
- ³⁶ *Ibid.*, с. 56–57.
- ³⁷ P. Vaitiekūnas, „Darsyk apie Armėniją, arba 26 komisarai“, *Respublika*, 1990, vasario 28.

- ³⁸ И. Багирова, *op. cit.*
- ³⁹ Ж. де Малевил, *op. cit.*, с. 26, 90.
- ⁴⁰ В. Симонов, „Кавказ: кровь, слезы и деньги“, *Совершенно секретно*, 1994, № 8; *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 50.
- ⁴¹ *Ibid.*, с. 56–57.
- ⁴² *Ibid.*, с. 57–58.
- ⁴³ *Ibid.*, с. 59–60.
- ⁴⁴ *Ibid.*, с. 60.
- ⁴⁵ *Ibid.*, с. 62.
- ⁴⁶ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 120.
- ⁴⁷ А. Мансуров, *op. cit.*, с. 130–131.
- ⁴⁸ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 62–68.
- ⁴⁹ *Ibid.*, с. 68–88.
- ⁵⁰ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 130, 133.
- ⁵¹ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 88.
- ⁵² *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 132.
- ⁵³ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 89–90; А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 137–138.
- ⁵⁴ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 118–119; А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 135.
- ⁵⁵ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 93–94.
- ⁵⁶ *Необъявленная война*, с. 10.
- ⁵⁷ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 152.
- ⁵⁸ *Ibid.*, с. 94–95.
- ⁵⁹ *Ibid.*, с. 105.
- ⁶⁰ *События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов*, Баку, 1989, с. 6.
- ⁶¹ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 96–101.
- ⁶² *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 401.
- ⁶³ *Необъявленная война*, с. 22.
- ⁶⁴ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 109–113, 116–121.
- ⁶⁵ *Ibid.*, с. 114–115.
- ⁶⁶ *Ibid.*, с. 129–130.
- ⁶⁷ *Ibid.*, с. 116–118.
- ⁶⁸ Р. Аракелов, *Нагорный Карабах: виновники трагедии известны*, Баку, 1991, с. 431.
- ⁶⁹ D. Musnickis, „Bandymai įtvirtinti nepriklaušomybė: Gruzijos, Armėnijos, Azerbaidžano kariuomenės ir jų kovos 1918–1920 m.“, *Kardas*, 2008, Nr. 5.
- ⁷⁰ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 121–127, 156.
- ⁷¹ *Ibid.*, с. 138, 142–144.
- ⁷² *Ibid.*, с. 134.
- ⁷³ D. Musnickis, *op. cit.*
- ⁷⁴ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 137.
- ⁷⁵ *Ibid.*, с. 141–143; Putzger *historischer Weltatlas*, Berlin, 1992, S. 111.
- ⁷⁶ V. Krėvė, „Bolševikai“, *Tauta*, 1920, Nr. 34–36.
- ⁷⁷ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 142.
- ⁷⁸ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 393.
- ⁷⁹ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 154.
- ⁸⁰ *Ibid.*, с. 154–156.
- ⁸¹ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 434; Ж. де Малевил, *op. cit.*, с. 10.
- ⁸² *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 156–161.
- ⁸³ *Ibid.*, с. 161–164.
- ⁸⁴ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 135, 420.
- ⁸⁵ *Ibid.*, с. 143.
- ⁸⁶ И. Бабанов, К. Воеводский, *Карабахский кризис*, Санкт-Петербург, 1992, с. 1.
- ⁸⁷ *Хроника НКАО. Февраль 1988–1990*, Баку, 1990, с. 9.
- ⁸⁸ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 242.
- ⁸⁹ Р. Аракелов, *op. cit.*, с. 76.
- ⁹⁰ *Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989*, с. 308.
- ⁹¹ *Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв)*, с. 298–299.
- ⁹² Р. Vaitiekūnas, *op. cit.*
- ⁹³ *Преступления армянских террористи-*

ческих и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 243–245.

⁹⁴ Ibid., с. 246; А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 165–166.

⁹⁵ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 247.

⁹⁶ Ibid., с. 247–248.

⁹⁷ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 166.

⁹⁸ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 248.

⁹⁹ Ibid., с. 250.

¹⁰⁰ Ibid., с. 253–254.

¹⁰¹ R. Lapaitis, „Laukinės žąsys pašautos“, *Respublika*, 1993, gegužės 20, Nr. 95.

¹⁰² Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 254–255.

¹⁰³ Ibid., с. 256–257.

¹⁰⁴ Беженцы 1918–1920, 1948–1952, 1988–1989, с. 336.

¹⁰⁵ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 260.

¹⁰⁶ Ibid., с. 261.

¹⁰⁷ Ibid., с. 263.

¹⁰⁸ Ibid., с. 264.

¹⁰⁹ Ibid., с. 264–266.

¹¹⁰ „Karabacho mazgas: geopolitinis žaidimas“, *Lietuvos aidas*, 1994, rugsėjo 7, Nr. 175.

¹¹¹ А. Э. Хачикян, *op. cit.*, с. 170.

¹¹² Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 282–283.

¹¹³ R. Lapaitis, „Aš mačiau karą“, *Tiesa*, 1992, liepos 16, Nr. 137.

¹¹⁴ R. Lapaitis, „Kruvina karo kasdienybė“, *Vilniaus laikraštis*, 1992, liepos 22, Nr. 88.

¹¹⁵ R. Lapaitis, „Karas be taisyklių...“, *Respublika*, 1992, balandžio 3, Nr. 65; to paties, „Prie pragaro vartų“, *Švyturys*, 1992, Nr. 13.

¹¹⁶ Армянский геноцид: Миф и реальность, Баку, 1992, с. 36, 42.

¹¹⁷ В. Ивлева, „Я шла вместе с ними...“, *Московские новости*, 15 марта 1992 г.

¹¹⁸ R. Lapaitis, „Kas agresorius?“, *Respublika*, 1992, rugpjūčio 20.

¹¹⁹ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 284–293.

¹²⁰ „Etninio valymo tragedijos metinės“, *Respublika*, 2008, vasario 26.

¹²¹ „Savaitės sensacija“, *Lietuvos aidas*, 1992, kovo 10, Nr. 48.

¹²² „Užminutas karstas“, *ibid.*, balandžio 23.

¹²³ „Sugrįžau iš Karabacho“, *Atgimimas*, 1991, spalio 3–10.

¹²⁴ А. Нуйкин, „Геополитика и кровь Карабаха“, *Зов Арцаха*, август 1992 г., № 8; В. Симонов, *op. cit.*

¹²⁵ Д. Мазалова, „Я гуманист. В душе“, *Независимая газета*, 2 апреля 1992 г.; А. Нуйкин, *op. cit.*

¹²⁶ И. Бабанов, К. Воеводский, *op. cit.*, с. 59.

¹²⁷ Л. Мелик Шахназарян, Г. Демоян, *Ходжалинское дело: особая папка*, Ереван, 2002.

¹²⁸ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 333.

¹²⁹ Ibid., с. 298–312.

¹³⁰ R. Lapaitis, „Ten, kur geriau mirti“, *Respublika*, 1993, vasario 5, Nr. 23.

¹³¹ П. А. Гобл, „Как справиться с карабахским кризисом?“, *Россия*, 15–21 июля 1992 г., № 29; А. Нуйкин, *op. cit.*

¹³² Ibid.

¹³³ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв), с. 333.

¹³⁴ Ibid., с. 316–321.

¹³⁵ Ibid., с. 333.

Komunizmo nusikaltimų įvertinimas: užduotis Europai

2008 m. rugsėjo 22 d. „Stasi“ („Štazi“)* aukų memorialo Berlyne direktorius Hubertus Knabe (Knabė) ir tarptautinės teisės ekspertas Dainius Žalimas moderuojant istorikei Daliai Kuodytei Genocido aukų muziejuje diskutavo tema „Komunistinės diktatūros įvertinimas – užduotis Europai“. Renginį organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras bei Konrado Adenauerio fondas. Svarbiausias ir įdomiausias pranešimų bei diskusijos ištraukas pateikiame skaitytojams.

D. Kuodytė: „Renginio tema labai aktuali. Praėjo 20 metų, kai griuvo komunistinės diktatūros simbolis – Berlyno siena. Praėjo 5 metai, kai į Europos Sąjungą įsiliejo kraštai, kurie savo kailiu patyrė visą komunistinio totalitarizmo siaubą. Dabar jau pradėdame kalbėti, kad ištirti ir pasakyti tiesą apie tai, kas vyko, įvertinti ir pasmerkti komunistinius totalitarinius režimus turime ne tik mes patys savo kraštuose; tą padaryti būtina

ir įmanomai aukščiausiu europiniu lygiu. Taip pat reikia galvoti, kaip panaikinti tuos baisius komunistinio totalitarinio režimo padarinius. Viso to reikia, kad panašūs dalykai daugiau niekada negalėtų pasikartoti šioje erdvėje. Mūsų pirmasis pranešėjas dr. H. Knabe yra plačiai nagrinėjęs „Stasi“ veiklą bei metodus Rytų Vokietijoje. Paprašysime jį pasidalyti savo patirtimi bei pasvarstyti, kokias perspektyvas jis mato siekiant visoje Europoje atitinkamai įvertinti šią nusikaltimą sistemą.“

H. Knabe: „Ši vieta, kur vyksta mūsų renginys, man asocijuojasi su vieta, kurioje dirbu pats. Tokios vietos yra tarsi vaistas nuo totalitarizmo gundymų. Visoks totalitarizmas pavojingas tuo, kad jis sugeba sleisti išoriškai patrauklias idėjas, tačiau gerai yra bent tai, kad tokios idėjos pagaliau priėjo bedugnės kraštą. Mes tai ir norime parodyti savo memoriale, kuris įsteigtas buvusiam „Stasi“ kalėjime ir kuriam vadovauju jau aštunti

* Vos susikūrusi Rytų Vokietijos slaptoji saugumo tarnyba „Stasi“ turėjo 8800 etatinių darbuotojų. 1961 m., kai buvo statoma Berlyno siena, „Stazi“ jau turėjo per 20 tūkst. darbuotojų, 1971 m. – daugiau kaip 45 tūkst., 1982 m. – daugiau kaip 81 tūkst., o 1989-ųjų pabaigoje joje darbavosi 91 tūkst. kadrinių darbuotojų. Jiems talkino net 174 tūkst. neoficialių bendradarbių, gaunančių didelius honorarus bei įspūdingas socialines garantijas. Pavyzdžiui, Lietuvoje maždaug tais pačiais metais veikė apie 7 tūkst. sovietiniam KGB oficialiai talkinusių žmonių.

Pagal saugumiečių skaičių VDR pasaulyje buvo nepralenkiama lyderė: 160 piliečių vienam „Stasi“ darbuotojui. „Stasi“ ir KGB metodai beveik nesiskyrė. Nekontroliuojamos slaptosios tarnybos komunistinėse šalyse taikė vienodus darbo metodus ir visos masiškai pažeidinėjo pagrindines žmogaus teises. „Stasi“ organizacija buvo itin klatinga. Jos vadovams ne vienerius metus pavyko mulkinti ne tik Vakarų Europos slaptąsias tarnybas, bet net ir galingą Jungtinių Amerikos Valstijų slaptąją tarnybą CŽV (Centrinę žvalgybos valdybą).

metai. Šį kalėjimą įsteigė sovietinės NKVD struktūros. Jame buvo ir pagrindinis Rytų Vokietijos tardymo izoliatorius. Vos įkūrus vadinamąją Vokietijos Demokratinę Respubliką, kalėjimas buvo perduotas slaptosios VDR policijos, t. y. „Stasi“, žinion ir veikė iki pat VDR egzistavimo pabaigos. 1990 m. susivienijus Vokietijai kalėjimas buvo uždarytas ir paverstas paminklu, o vėliau čia įsteigtas memorialas. Kalbant apie praeities įvertinimą reikia pažymėti, jog atskleisti neiškraipytą istoriją būtina bent jau tam, kad tokia istorija niekada nepasikartotų. Istoriją reikia pažinti, tačiau turiu pasakyti, kad Vokietijoje šiuo atžvilgiu padėtis toli gražu nėra pati geriausia. Ypač jaunoji vokiečių karta labai mažai žino apie komunistinę diktatūrą. Rytinėje Vokietijos dalyje mokyklose buvo atliktos apklausos. Beveik pusė mokinių į klausimą: „Ar VDR buvo diktatūra?“, atsakė, kad nebuvo. Į kitą klausimą: „Ar VDR buvo daugiau teigiamų, ar neigiamų bruožų?“, daugiau nei trečdalis suaugusių žmonių atsakė, kad VDR buvo daugiau teigiamų bruožų nei neigiamų. Tad būtina šioje srityje stiprinti aiškinamąjį darbą, nes žmogus apskritai yra linkęs blogus prisiminimus bei patirtį pamiršti. Politiniame gyvenime tai labai pavojinga tendencija, todėl reikia elgtis priešingai – nuolat iškelti bei priminti bloguosius bruožus. Kaip ir Lietuvoje, mes Vokietijoje patyrėme du režimus, dvi diktatūras – nacionalsocialistų ir komunistų. Kalbant apie nacionalsocializmą reikia pasakyti, kad mes čia turime gana galias tradicijas – jau ne vieną dešimtmetį vyksta aiškinamasis darbas, įsteigta daugybė muziejų, taip pat ir buvusiose koncentracijos stovyklose, yra nemažai memorialinių vietų, atitinkamai parengti ir mokykliniai vadovėliai, visuomenė nuolat supažindinama su pasipriešinimo kovotojais, kurių vardais pavadintos mokyklos ar gatvės. Tačiau komunistinės diktatūros pasmerkimo klausimais mes dar,

deja, esame labai mažai nuveikę. Sakyčiau, pagal komunistinės diktatūros vertinimus bei mėginimus lyginti su nacių laikotarpiu mes dar esame maždaug 1963 m. lygio. Taigi iškyla labai svarbūs aspektai bei neišspręsti uždaviniai. Norėčiau kalbėti apie tai, kas gi iš tikrųjų dabar atsitiko Vokietijoje.

Pirmoji užduotis buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn nusikaltėlius komunistus bei nacistus. Jeigu jūs ką nors šiandien nušautumėte gatvėje, jus pasodintų į kalėjimą, o kai žmones naikino pati valstybė, atsakingų tarsi nebelieka, nors yra žinomi asmenys, kurie davė įsakymus ir kurie konkrečiai šaudė. Aukų giminės reikalauja atkurti teisingumą ir nubausti nusikaltėlius, tačiau Vokietijoje iki šiol to nepavyksta padaryti. Nepavyko nubausti netgi daugelio nacistų, o ką jau kalbėti apie komunistus – tokių mėginimų apskritai tėra vienetai. Bylos buvo iškeltos tik 46 asmenims, susijusiems su komunistų nusikaltimais. Dauguma jų kalėjimuose sėdėjo labai trumpai, o šiandien jie visi yra laisvėje. Realiomis bausmėmis buvo nuteisti tik 8 asmenys, tačiau ir jie, atlikę pusę arba du trečdalius bausmės, buvo paleisti į laisvę. Pavyzdžiui, iš visų atsakingųjų „Stasi“ pareigūnų buvo suimtas tik vienas ir tas už tai, kad prie tarnybinio pastato girtas nušovė du praeivius. VDR teismai jo, žinoma, nenuiteisė. Jis buvo nuteistas tik dabar, o kiti 90 aukščiausių „Stasi“ pareigūnų niekada nebuvo teisiami. Iš 180 tūkst. „Stasi“ informatorių taip pat nuteistas tik vienas už tai, kad mėgino nuuodyti žmogų, tuo metu padėjusį kitiems pabėgti į Vakarų Vokietiją. Šis informatorius buvo nuteistas 6 metus kalėti, bet jau seniausiai paleistas į laisvę. Nenoriu daug kalbėti apie priežastis, tik noriu konstatuoti, kad tokių nusikaltėlių nubausti realiomis bausmėmis dažniausiai nepavyksta.

Antrasis punktas, į kurį reikėtų atkreipti dėmesį kalbant apie komunistinį totalitarizmą, yra valdančiojo personalo atsinaujinimas

Vokietijoje. Žinoma, mes visi nenorėtume, kad asmenys, atsakingi už komunistinio režimo nusikaltimus, ir toliau liktų valdžios struktūrose, nors šiandien, deja, taip ir yra. Vokietijoje buvo sudarytos galimybės patikrinti tuos, kurie dirbo komunistinio režimo saugumui, t. y. „Stasi“, tačiau buvo tikrinama tik vyriausybė, parlamentas ir bažnyčios. Į tokį patikrinimą nebuvo įtraukta žiniasklaida, todėl dabar retsykiais paaiškėja, kad tas ar kitas žurnalistas buvo saugumo informatorius ar agentas. Blogiausia, kad Vokietijoje neregamentuota, kas turėtų įvykti paaiškęs, kad, pavyzdžiui, koks nors parlamento narys bendradarbiavo su „Stasi“, buvo Rytų Vokietijos saugumo agentas ar pan. Vokietijos įstatymuose nenumatyta jokių sankcijų. Daugelis buvusių saugumo agentų dabar priklauso vadinamajai Jungtinei kairiajai partijai ir turi įtakingus postus valdžios struktūrose. Vokietijoje yra vienuoliktas miestas, kuriame žinomi visi buvę „Stasi“ darbuotojai bei agentai, – tai Halė prie Zalės upės. Ten opozicinių partijų nariai slapta iš archyvų kadaise nurašė visų partijų pavadinimus ir pateikė savivaldybei. Vėliau tokia praktika buvo uždrausta, bet vienas laikraštis išspausdino visus sąrašus. Todėl tik čia žinomi visi „Stasi“ bendradarbiai.

Trečiasis punktas, į kurį būtina atsižvelgti pasibaigus komunistinei diktatūrai, yra kompensacijos jos aukoms. Tie asmenys, kurie siekė materialinių kompensacijų, patyrė didelį pasipriešinimą. Pirmiausia jiems buvo pasakyta, kad nėra pinigų, nes reikia padėti atkurti Rytų Vokietijos ekonomiką. Daugelis komunistinio režimo aukų šiandien labai sunkiai verčiasi. Jie gyvena kur kas blogiau nei nacionalsocialistinio režimo aukos. Be to, jie iki šiol yra diskriminuojami profesiniu atžvilgiu, nes tie žmonės jau per seni, kad galėtų padaryti karjerą. Anksčiau jie nedaug uždirbdavo, todėl gauna nedideles pensijas. Vokietijoje buvo ilgai diskutuojama, kaip

pagerinti jų padėtį, buvo nutarta mokėti jiems pensijų priedus, tačiau tie priedai labai menki. Apmaudžiausia, kad asmenys, atsakingi už komunistinio režimo nusikaltimus, ne tik nebuvo patraukti atsakomybėn, bet ir gavo didžiules pensijas bei galėjo sau leisti prabangiai gyventi. Tiesa, vėliau jiems pensijos buvo sumažintos iki vidutinės pensijos dydžio. Buvę komunistų partijos aparato, aukščiausių valdžios įstaigų darbuotojai bei komunistinės saugumo policijos pareigūnai iš pradžių tarsi ir neteko dalies pensijų, bet Konstitucinis teismas pripažino, kad tai prieštarauja įstatymams, todėl jie vėl gauna didžiules pensijas. Taigi buvę komunistinio režimo funkcionieriai iki šiol pelnosi ir gyvena daug geriau nei jų aukos. Jie galėjo daryti karjerą, turėjo gerus darbus, o aukos iki šiol patiria diskriminacijos padarinius. Tie, kurie komunistų diktatūros metais nenorėjo stoti į komunistinio jaunimo sąjungą ar partiją, negalėjo įstoti į universitetus ir atitinkamai negalėjo gauti geresnio darbo.

Dar vienas svarbus punktas yra aiškinamasis darbas. Tačiau norint aiškinti apie praeitį, reikia turėti priėjimą prie dokumentų. Rytinės Vokietijos dalyje taikios revoliucijos metais buvo sunaikinta nemažai bylų. Iš viso sunaikinta apie 20 proc. visų slaptosios policijos dokumentų. Dažniausiai buvo grobštos ar naikinamos saugumo skyriaus bylos bei valdančiosios partijos dokumentai. Tai, kas liko, buvo užkonservuota. Beveik visos išlikusios bylos dabar yra prieinamos. Mokslininkai gali su jomis susipažinti, bet yra numatyta ir viena išimtis – slaptosios policijos bylos, susijusios su persekiotais žmonėmis, yra uždaros, kad būtų apsaugoti aukų asmeniniai duomenys. Tai akivaizdus minusas – net mes, dirbantys buvusiame saugumo kalėjime-izoliatoriuje, nežinome, kas jame buvo įkalintas. Todėl tyrinėtojai susiduria su didelėmis problemomis.

Paskutinis punktas, į kurį būtina atkreipti dėmesį podiktatūriniu laikotarpiu, yra toks: turimą informaciją bei patirtį reikia perteikti jaunimui pirmiausia mokyklose, muziejuose. Taip pat būtina nuolat apie tai kalbėti plačiajai visuomenei. Kai kuriuose buvusiuose „Stasi“ kalėjimuose jau įsteigėme memorialus, bet yra dar labai daug neįamžintų buvusių įkalinimo įstaigų bei vietų. Kai kurie buvę kalėjimai netgi paversti gyvenamaisiais namais. Manau, kad tai buvo klaida, nes autentiškos vietos, kuriose buvo persekiojami žmonės, yra istorijos liudininkės. Mokyklose komunistinės diktatūros laikotarpiui beveik neskiriama jokio dėmesio. Visa tai susiję su mokymo programomis. Aš visada tai kritikuoju. Rytų Vokietija tėra Rytų ir Vakarų konflikto potėmė. Kalbama apie buvusią įtampą, apie Vokietijos padalijimą ir tik šiek tiek apie buvusią VDR. Žodžiu, dar lieka labai daug nepadarytų darbų. Todėl jau spalio 2 d. kartu su Konrado Adenauerio fondu Berlyne rengiame konferenciją, kurioje norime išgirsti, kaip kitose šalyse gvildenamos komunistinės diktatūros temos.

Komunistinės diktatūros įvertinimas Vokietijoje nelabai pavyko. Manychiau, jog viena svarbiausių priežasčių yra ta, kad šios problemos negvildenome visos Europos lygiu. Europos Sąjungoje yra reglamentuojama, kiek gali būti susirietęs bananas, bet neregamentuota, kaip galima nubausti asmenis, atsakingus už diktatūrų padarytus nusikaltimus, kaip atnaujinti valstybinių ir vyriausybinių įstaigų personalą ar apginti aukų teises. Nėra jokių direktyvų dėl švietimo politikos, tarpusavyje beveik nebendradarbiauja muziejai ir memorialinės vietos. Manau, kad tai pavojinga tendencija, nes ES turi būti tiesiogiai suinteresuota atskleisti šią praeitį. Tuo tarpu ES nėra nė vienos rezoliucijos, griežtai ir nedviprasmiškai smerkiančios komunizmo nusikaltimus. Kitados klausiau mūsų kanclerės dėl tokios

rezoliucijos ar deklaracijos galimybių; ji man atsakė, kad tai pernelyg sudėtingas reikalas ir esą laikas, skirtas Vokietijai pirmininkauti ES, yra per trumpas. Tiesa, kaip minėjo kolegos, ES jau yra priimta panaši deklaracija, tačiau ji atsirado keistoku būdu: Baltijos valstybės suformulavo tekstą ir kiekvienas Europos Parlamento narys, kuris tam tekstui pritarė, galėjo pasirašyti. Taigi tai buvo tik parašų rinkimas. Nors pasirašė daugiau nei pusė Parlamento narių, formaliai dėl tos deklaracijos dar nebuvo balsuota. Todėl mums iki šiol lieka keli dideli uždaviniai. Pirmiausia manau, kad visoje Europoje turėtų būti uždrausti demonstruoti komunistinius simbolius bei garbinti kitokias komunistines apraiškas. Taip pat būtina priimti bendras nuostatas, kaip komunistinio režimo aukoms atlyginti nuostolius, kad tarp atskirų valstybių nebūtų didelių skirtumų. Be to, būtina sukurti programą ir visoje Europoje pradėti steigti komunizmo nusikaltimų muziejus. Neseniai vieną panašią programą mačiau. Joje pažymėta, kad turi būti vykdomas aiškinamasis darbas apie stalininių laikų trėmimus. Bet juk Vokietijoje komunizmo metais trėmimų beveik nebuvo, tačiau buvo kitos represijų formos, nors jos niekur nepaminėtos. Be to, manau, kad būtų tikslinga įsteigti bendrą visos Europos institutą komunizmo nusikaltimams tirti. Taip pat reikėtų keistis jaunimo grupėmis, kurios bendruose renginiuose ar diskusijose vertintų tuos nusikaltimus. Pavyzdžiui, Vokietijoje skiriama lėšų, kad moksleiviai galėtų nuvykti į buvusią Osvencimo koncentracijos stovyklą susipažinti su nacizmo diktatūros padariniais, tačiau nieko neskiriama, kad būtų galima geriau pažinti komunizmo nusikaltimus. Taigi reikėtų visos Europos šalims sudaryti bendras mokymo programas, kuriose būtų aiškiai įvardyta, ką moksleiviai turėtų žinoti apie komunizmo nusikaltimus. Taip pat reikia visos Europos lygiu surengti bendrą

kilnojamą parodą, pasakojančią apie tuos dalykus. Be to, reikia skirti lėšų, kad būtų kuriami kritiški filmai, pasakojantys apie komunizmo diktatūrą.“

D. Kuodytė: „Šiame pranešime išnagrinėti esminiai klausimai. Prieš kurį laiką Vokietijai pirmininkaujant ES Europos komisija buvo parengusi klausimus dėl totalitarinių režimų įvertinimo. Ir senųjų, ir naujųjų ES šalių atstovai visą dieną skaitė pranešimus, pristatinėjo savo skirtingas ir kartu panašias patirtis. Deja, turime konstatuoti, kad ten nebuvo suprasti. Galbūt dėl to, kad tai tik pati šio proceso pradžia. Europos komisijos išvadose buvo pasakyta, jog kiekviena šalis savo viduje privalo daryti viską, kad būtų ištirtas ir įvertintas šis istorijos tarpsnis. Tačiau labai svarbu, kad tai būtų padaryta ne tik totalitarinių režimų siaubą patyrusiuose kraštuose, bet ir visos Europos Sąjungos lygiu. Noriu pristatyti dr. D. Žalimą, kuris yra prisidėjęs prie minėtų klausimų sudarymo. Jis mus supažindins su Lietuvos ir tarptautine patirtimi vertinant komunizmo nusikaltimus.“

D. Žalimas: „Kadangi esu teisininkas, nagrinėsiu tik šios temos teisinius aspektus, susijusius su komunistinės diktatūros įvertinimu. Būtent šia tema balandžio 8 d. Europoje buvo iškelti pirmieji ir galbūt ne vieninteliai, ne paskutiniai klausimai. Visa tai, ką apie komunistinio režimo vertinimus Vokietijoje pasakojo dr. H. Knabe, iš esmės tinka ir Lietuvai – ir čia mes susiduriame su panašiomis problemomis: komunizmo nusikaltimų vykdytojams iškeltos tik kelios dešimtys bylų, beveik nėra nuteistųjų už tokias veikas, vergus, kone miręs liustracijos procesas. Valstybės požiūrį bene geriausiai rodo tai, kad liustracijos komisija Lietuvoje dirba visuomeniniais pagrindais. Apie koki rimtą vidinį vertinimą galima kalbėti esant tokiam požiūriui į svarbiausias šios srities institucijas? Taigi daug ką reikia taisyti ir visa tai mes neišvengiamai turėsime atlikti,

jei norime, kad tie nusikaltimai būtų įvertinti europiniu lygiu.

Tačiau kai kuo galime ir pasidžiaugti. Tam tikrais aspektais mes aplenkėme Vokietiją. Turiu galvoje pirmiausia simbolikos draudimo klausimą. Lietuvoje yra draudžiami ir nacistiniai, ir komunistiniai simboliai, tad šiuo atžvilgiu Vokietija turi ko pasimokyti iš Lietuvos. Ten antikonstituciniais kol kas laikomi tik nacistiniai simboliai.

Dar vienas darbas, kurį būtina padaryti, yra naujo įstatymo, įregistruoto Seimo narės Vilijos Aleknaitės-Abramikienės, priėmimas. Nežinau, ar šioje sesijoje Seimas bus pajėgus jį priimti, liko tik balsavimo stadija. Kalbu apie teisinę atsakomybę už totalitarizmo nusikaltimų neigimą, pateisinimą bei menkinimą. Įstatyme numatyta vienoda atsakomybė tiek už nacizmo, tiek už komunizmo nusikaltimų neigimą. Taigi priėmus šį įstatymą bus galima kelti problemą ir europiniu lygiu.

Minėtuose Europos komisijos klausimuose buvo suformuluota bendra tema – poreikis vienodai įvertinti tiek nacizmo, tiek komunizmo padarytus nusikaltimus. Iš esmės negalima sakyti, kad iki tol europiniu lygiu visiškai nieko nebuvo daroma. Galėčiau priminti Europos Tarybos parlamentinės asamblėjos priimtus dokumentus – dvi rezoliucijas, kurios susijusios su tarptautiniu komunizmo nusikaltimų pasmerkimu. 2006 m. buvo priimta rezoliucija Nr. 1481, 1996 m. – rezoliucija Nr. 1096. Šiuose dokumentuose Europos Tarybos parlamentinė asamblėja atvirai pripažino, kad tokie nusikaltimai buvo. Taigi bent jau politiniu lygiu šis faktas yra užfiksuotas ir žinomas – ši organizacija vienareikšmiškai pripažino masinių nusikaltimų, įvykdytų centrinėje bei Rytų Europoje, ir žmogaus teisių pažeidimo faktus. Taip pat pažymėta, kad tie nusikaltimai buvo teisinami klasių kovos teorija ir proletariato diktatūros principu. Dėl to buvo sunaikinta daugybė žmonių, ir tie skaudūs padariniai

Renginio akimirka. Iš kairės: dr. Hubertus Knabe, dr. Dainius Žalimas, istorikė Dalia Kuodytė

jaučiami ir dabar, jie trukdo kurti naujas visuomenes. Taigi, galima sakyti, kad Europos Tarybos parlamentinė asamblėja tokį įvertinimą jau pateikė. Tačiau šios rezoliucijos tėra rekomendacinio pobūdžio, jos atspindi daugiau politikų požiūrį.

ES lygiu pernai, balandžio 19 d., Vokietijos iniciatyva buvo priimtas pamatinis sprendimas dėl kovos su tam tikromis rasizmo ir ksenofobijos formomis bei išraiškomis su baudžiamosios teisės pagalba. ES Taryba dabar turi galias priimti pamatinius sprendimus, kuriuos įgyvendindamos valstybės narės turi priimti atitinkamus baudžiamuosius įstatymus, numatančius atsakomybę už šias veikas. O veikos yra tokios: genocido nusikaltimų, nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų neigimas, teisinimas ir menkinimas, įskaitant ir nusikaltimus, kurie yra apibrėžti Niurnbergo tarptautinio karo

tribunolo statute. Taigi skaitant šį sprendimą nesunku pastebėti, kad valstybės narės vienareikšmiškai yra įpareigojamos bausti už minėtus nusikaltimus. Tačiau svarbiausias minėto sprendimo trūkumas yra tas, kad jis neapima sovietinio totalitarinio režimo padarytų nusikaltimų.

Kartu su šiuo pamatiniu sprendimu ES Taryba priėmė deklaraciją, kurioje įvertino komunizmo nusikaltimus ir pažymėjo, kad priimtas pamatinis sprendimas susijęs tik su nusikaltimais, padarytais rasiniu, odos spalvos, religiniu, nacionalinės ar etninės kilmės pagrindu. Pamatinis sprendimas neapima nusikaltimų, kurie yra padaryti kitais pagrindais, įskaitant politinius įsitikinimus arba socialinį statusą. Kartu ES Taryba pavedė komisijai ištirti galimybę ir nustatyti, ar reikalingi dar kokie nors teisiniai instrumentai.

*Kalba „Stasi“ aukų memorialo Berlyne vadovas
dr. Hubertus Knabe*

Visa tai žinant, be abejo, kyla klausimas, kodėl nacistinio režimo nusikaltimai yra labiau neigiamai vertinami nei komunistinio režimo nusikaltimai? Asmenis, kurie mėgins neigti, teisinti ir menkinti nacių nusikaltimus, įpareigota bausti europiniu lygiu. Tą patį derėtų nustatyti ir komunistinių režimų nusikaltimų atžvilgiu.

Yra ir dar vienas šios problematikos aspektas. Nei nacistinis, nei komunistinis režimai nebuvo vidiniai Baltijos šalių režimai. Tai – užsienio okupaciniai režimai ir tai yra vienas esminių skirtumų, lyginant Baltijos šalis su kai kuriomis kitomis Rytų Europos valstybėmis. Tuo tarpu dėl agresijos prieš Baltijos valstybes bei jų okupacijos 1940 m. europiniu lygiu rimtai kalbant politiniuose bei teisiniuose sluoksniuose taip pat jokių abejonių nėra.

Reikia konstatuoti, kad ir Europos Parlamentas 1983 m. yra priėmęs specialią rezoliuciją dėl Ribbentropo–Molotovo pakto pasmerkimo; joje priminta ir apie neteisėtą Baltijos valstybių aneksiją. Tas pats buvo ir 1987 m. Europos Tarybos parlamentinėje asamblėjoje. Todėl pats Baltijos valstybių okupacijos faktas yra laikomas visuotinai pripažintu, taip pat ir Europos žmogaus teisių teisme. Čia galima prisiminti šio teismo sprendimą Juozo Kuolelio, Mykolo Burokevičiaus ir L. Bartoševičiaus byloje prieš Lietuvą; jame labai aiškiai pasakyta, kad 1940 m. birželio 15 d. buvo įvykdyta sovietų kariuomenės invazija į Lietuvą, kad tai buvo Ribbentropo–Molotovo pakto, kuris pagal tarptautinę teisę yra niekinis, padarinys, kad Baltijos valstybių komunistų partijos tebuvo Sovietų Sąjungos komunistų partijos marionetės.

Tad jei agresija prieš Baltijos valstybes laikoma neginčijamu faktu, negali būti ginčijama ir tai, kad Sovietų Sąjunga mūsų šalyse vykdė nusikaltimus žmoniškumui, karo nusikaltimus bei genocidą. Čia pat turime pasiremti ir 1946 m. Niurnbergo proceso nuostata, pagal kurią agresija apibūdinama kaip vienas sunkiausių nusikaltimų. Taigi teisiniu požiūriu čia nelabai ką reikia įrodinėti.

Kitas argumentas, kuriuo mes grindžiame reikalavimą, kad Europoje būtų vienodai traktuojami komunistiniai ir nacistiniai nusikaltimai, yra toks: visuotinis tokių nusikaltimų pasmerkimas būtinas jų sėkmingai prevencijai. Minėtas pamatinis sprendimas sukuria gana paradoksišią situaciją – nacių nusikaltimai atrodo labiau smerktini nei komunistų.

Ričardas Čekutis

Pokario istorija mokyklai

„Pokario istorija mokyklai“ – taip pavadintas seminaras bendrojo lavinimo mokyklų istorijos mokytojams 2008 m. spalio mėnesį vyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejuje. Mintis surengti šį seminarą kilo antrus metus iš eilės vykdant pilietinio ir tautinio ugdymo projektą „Pokario istorija jaunimui: tragiškieji XX a. Lietuvos istorijos puslapiai“. Pastebėta, jog ne tik jaunimas nėra pakankamai susipažinęs su XX a. vidurio Lietuvos istorija, bet dažnai ir patiems istorijos mokytojams trūksta reikalingos informacijos bei metodinės medžiagos. Kadangi Genocido aukų muziejus bei kiti LGGRTC padaliniai yra sukaupę labai daug vaizdinės ir dokumentinės medžiagos apie

ši tragišką mūsų valstybės laikotarpį, buvo nutarta parengti specialią metodinę-informacinę medžiagą mokytojams, kurią jie galėtų naudoti istorijos mokymo ir pilietinio ugdymo procese. Atsižvelgiant į tai, kad daugelis istorijos mokytojų dar nėra buvę Genocido aukų muziejuje ir nėra susipažinę su jo bei LGGRTC veikla, nuspręsta pakviesti juos į muziejų. Iš pradžių ketinta surengti du vienos dienos seminarus spalio 28 ir 29 d., tačiau norinčiųjų dalyvauti buvo tiek daug, kad teko surengti papildomą seminarą spalio 30 d. Į muziejų atvyko mokytojai iš aštuoniolikos miestų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio ir kt.) bei devyniolikos rajonų. Iš viso dalyvavo 150 bendrojo lavinimo mokyklų mokytojų.

Seminaro dalyviams skirta informacinė ir metodinė medžiaga

Seminarus svečių teisėmis stebėjo keli Švietimo ir mokslo ministerijos, rajonų švietimo skyrių specialistai.

Renginio pradžioje Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis visus susirinkusiuosius supažindino su LGGRTC ir muziejaus veikla bei perspektyvomis, Fondų apskaitos skyriaus vedėja Nijolė Čekavičiūtė pristatė muziejaus rinkinius ir juose saugomus istorijos šaltinius. Naudodamiesi muziejaus fonduose saugomais eksponatais, muziejaus Istorijos skyriaus specialistai parengė darbui pamokose skirtų atvirukų komplektą – po vieną atviruką iš keturių pagrindinių rinkinių: Ginkluotojo pasipriešinimo, Sovietinių represinių žinybų, Lietuvos gyventojų lageriuose ir tremtyje ir Neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo. Savitą atvirukų dizainą sukūrė jauna ir kūrybinga muziejaus dailininkė Ieva Vedeikaitė. Kad mokytojams būtų lengva ir paprasta šiuos atvirukus naudoti pamokose, buvo parengti klausimai, kaip juos nagrinėti.

Kiekvienas seminare dalyvavęs mokytojas gavo po tokį atvirukų rinkinį. Bene labiausiai visus dalyvius domino kitas naujas LGGRTC leidinys – seminaro metu pristatyta DVD plokštelė „Partizaninis karas Lietuvoje 1944–1953 m.“ Ši plokštelė taip pat skirta istorijos mokytojams, o joje esanti medžiaga sudaryta iš dviejų dalių. Pirmoji dalis – tai dokumentinė 12 minučių trukmės partizaninio karo Lietuvoje apybraiža, sukurta naudojant Genocido aukų muziejaus fonduose saugomas fotografijas ir dokumentus. Ją galima žiūrėti ne tik per kompiuterį, turintį DVD skaitymo įrenginį, bet ir per DVD grotuvą. Kadangi apybraižoje panaudotos iliustracijos neturi anotacijų, kartu su disku buvo išleista ir knygutė, kurioje pateikti fotografijų aprašai; remdamiesi šia knygute mokytojai gali mokiniams plačiau komentuoti matomus vaizdus. Antroji disko dalis – tai interaktyvus Lietuvos partizanų apygardų žemėlapis, kuriame pateikta iliustruota apygardų istorija, vadų biografijos ir didžiausių mūšių su

Muziejaus salėje laisvų vietų beveik nebuvo

okupacine sovietų kariuomene aprašymai. Rengdami šią medžiagą LGGRTC ir muziejaus specialistai tikėjosi, kad ji mokytojams ypač naudinga bus 2009 m., kai bus minimas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio 60-metis. Seminare dalyvavusiems mokytojams, be jau minėtos metodinės-informacinės medžiagos, dar buvo dovanoti tremties ir kalinimo vietų žemėlapiai, kiti LGGRTC išleisti leidiniai.

Seminaro metu buvo pristatyta ir LGGRTC bei Genocido aukų muziejaus edukacinė veikla. LGGRTC Memorialinio departamento Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė papasakojo apie mokinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ bei jo dalyviams rengiamas vasaros stovyklas, o Genocido aukų muziejaus edukologė Dovilė Lauraitienė pristatė muziejaus edukacinę programą „Atverta istorija“. Mokytojai patys dalyvavo edukaciniame užsiėmime „Sovietų kalėjimai, lageriai ir tremtis: skiriamieji bruožai“, sužinojo, kuo skyrėsi gyvenimas tremtyje nuo kalinimo lageryje, o kalinimas lageryje – nuo kalinimo kalėjime. Muziejuje pirmą kartą apsilankiusiems seminaro dalyviams buvo pasiūlyta apžvalginė ekskursija,

kitiems, jau anksčiau susipažinusiems su muziejaus ekspozicijomis, – dokumentinio filmo „Gyveno senelis ir bobutė“ peržiūra. Šis 2007 m. sukurtas filmas yra labai populiarus tarp muziejaus lankytojų, jame pasakojama tremtinių šeimos istorija sujaudina tiek pačius jauniausius, tiek vyresnio amžiaus žiūrovus. Pusvalandį trunkantis filmas patiko ir seminare dalyvavusiems istorijos mokytojams; daugelis jų išsakė nuomonę, kad šis filmas labai tiktų naudoti pamokose, nors ir nėra skirtas mokyklinei edukacijai.

Seminaras „Pokario istorija mokyklai“ baigėsi. Tikimės, kad jis buvo naudingas, jame įgytas žinias bei gautą medžiagą mokytojai galės pritaikyti praktikoje, kūrybingai naudoti mokymo procese. Jauni ir entuziastingi specialistai yra pasirengę ir toliau talkinti Lietuvos mokyklų mokytojams, rengti jiems skirtą metodinę-informacinę medžiagą ir naujus edukacinius užsiėmimus muziejuje.

Vilma Juozevičiūtė

Ką matysime Tuskulėnuose

Tuskulėnai šiandien

2008 m. gruodžio 31 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) žinion LR kultūros ministerija perdavė Tuskulėnų rimties parką ir visus jame esančius pastatus.

Dar 2002-aisiais Lietuvos Respublikos Vyriausybė patvirtino Tuskulėnų rimties parko sukūrimo programą, kurią vykdyti turėjo Kultūros ministerija. Svarbiausi programos akcentai buvo buvusio dvaro pastatai bei

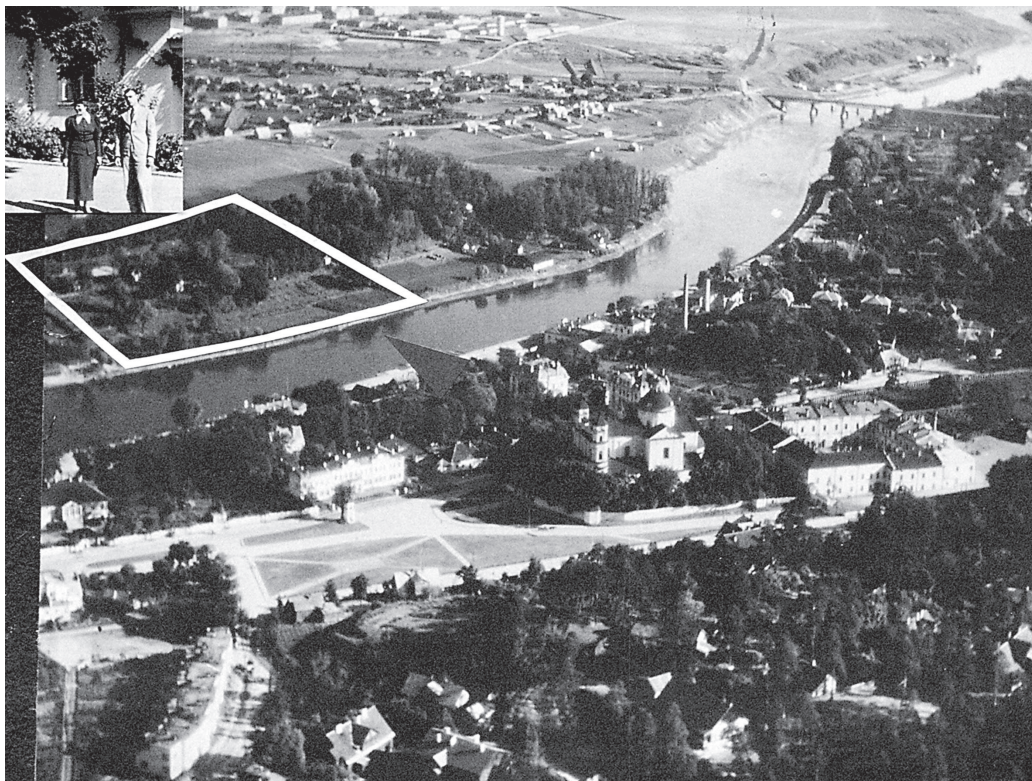
kolumbariumas, kuriame palaidotos 1944–1947 m. NKVD–KGB represijų aukos.

Parkas užima 7,5 ha teritoriją; į ją įeina buvusio Tuskulėnų parko centriniai rūmai ir oficina, dvaro parkas bei jo prieigos, kuriose yra išlikusi Šv. Teresės koplytėlė ir buvusi P. Valickio vila.

Neabejotinai įdomiausias viso šio komplekso projektas – „Homo sovieticus“ muziejus-edukacinis centras, kurį LGGRTC

ketina įrengti centriniuose dvaro rūmuose. Tačiau šiems planams įvykdyti kol kas stinga lėšų. Visam projektui įgyvendinti dar 2005 m. LGGRTC prašė iš Vyriausybės kiek daugiau nei 2,5 mln. litų, bet tik praėjusių

metų pabaigoje oficialiai paskirta 500 tūkst., iš jų gauta vos 300 tūkst. litų. Šie pinigai panaudoti virtualiai ekspozicijai sukurti, tad visas muziejaus projektas dar laukia geresnių laikų.

Tuskulėnų dvaro teritorija (pažymėta stačiakampiu). Prieškarinė aerofotografija

PROJEKTAS „HOMO SOVIETICUS“

Grupė LGGRTC darbuotojų dar 2004-aisiais parengė Tuskulėnų muziejaus-edukacinio centro koncepciją.

Tuskulėnų dvaro sodybos centriniuose rūmuose numatoma įrengti ekspoziciją „Projektas „homo sovieticus“. Pirmajame aukšte bus penkių temų ekspozicija, o antrajame – edukacinis-informacinis centras. Buvusios P. Valickio vilos rūsyje numatyta įrengti ekspozicijas – „Tuskulėnų dvaras,

1944–1947 m. martirologija“ bei atkastos XVII a. krosnies dalį.

Ekspozicijų tikslas – ne tik pateikti muziejaus lankytojams istorinius dokumentus, bet ir daryti jiems emocinį poveikį. Atskleidžiamos temos bei eksponatai nekartos Genocido aukų muziejaus salėse pabrėžiamų temų, būtent tremties, laisvės kovų, gyventojų naikavimo 1944–1953 m. ir pan.

Edukaciniame-informaciniame centre numatoma rengti konferencijas, kino ir vaizdo peržiūras, parodas. Be to, bus sudarytos

galimybės lankytojams pagal poreikius grupėmis arba individualiai susipažinti su virtualaus muziejaus parengtais rodmenimis, pavyzdžiui, sušaudytųjų biografijomis, palaikų identifikavimo duomenimis, žiniomis apie budelius, apie kapaviečių slėpimą. Numatyta atsižvelgti į šiuolaikinės visuomenės, ypač jaunimo, poreikius ir sukauptos medžiagos pobūdį. Vaizdo įrašai, dokumentai, nuotraukos lankytojams bus pateikiami panaudojant kompiuterius, vaizdo ir garso aparatūrą, skaidrių keitiklius ir kitas modernias eksponavimo priemones.

Virtuali muziejaus ekspozicija apims penkias temas.

Pirmoji tema – sovietinio mentaliteto formavimas ir nutautinimas. Ši ekspozicijos dalis skirta kalbinei asimiliacijai; joje bus atskleista, kaip buvo propaguojami ir diegiami sovietinės liaudies požymiai, iškraipoma istorinė atmintis, naikinamos istorinio kultūrinio paveldo vertybės, pavyzdžiui, paminklai, knygos ir kt. Bus parodyta, kaip formavosi „homo sovieticus“ tapatumas, kai sunaikinto tautinės kultūros paveldo vietoje buvo statomi nauji sovietiniai paminklai, peršamos sovietinės tradicijos neigiant tradicines tautines.

Nebus paminėta ir visuotinio sekimo sistema. Yra žinoma, kad slaptųjų informatorių tinklą sudarė daugiau kaip 130 tūkst. asmenų. Taip pat bus siekiama parodyti, kaip ši sistema veikė ir kito įvairiais laikotarpiais – per pirmąją bolševikmetį, partizaninio karo metais, vykstant pilietiniam pasipriešinimui ir prasidėjus Atgimimui.

Antroji tema gvildentų sovietinio mentaliteto ugdymo priemones ir būdus. Ji apimtų sovietinės literatūros, dailės, monumentaliosios skulptūros, muzikos, kino ideologizavimą ir kontrolę, taip pat vadinamųjų revoliucijos, ateizmo, memorialinių muziejų steigimą.

Trečioji tema – ateizacija. Tai ateistinė propaganda ir religinio švietimo draudimas,

represijos prieš dvasininkus, tikinčiųjų diskriminavimas, bažnyčių uždarymas, religinių paminklų bei kryžių griovimas.

Ketvirtoji tema – Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas. Tai ir radijo transliacijų trukdymas, ir turizmo varžymas bei smulkmeniškas reglamentavimas, ir atimta galimybė susipažinti su moderniu Vakarų menu, ir muzikos stilių kontrolė.

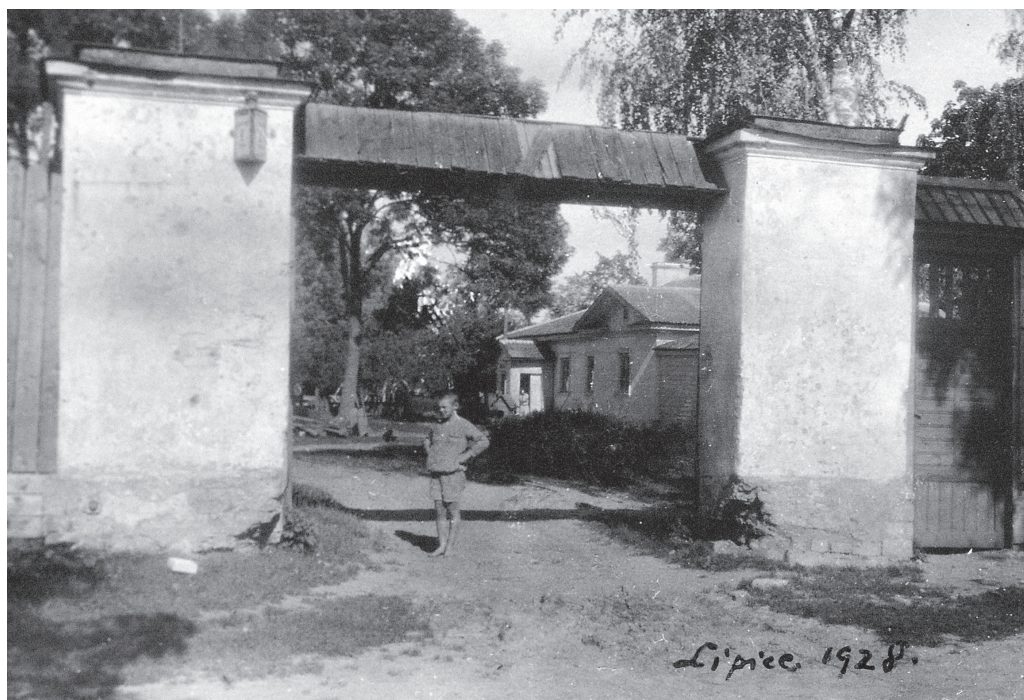
Paskutinė, penktoji, tema – sovietinės urbanizacijos rezultatai. Čia numatoma pavaizduoti vieną didžiausių okupanto ekonominių ir moralinių nusikaltimų – tradicinio lietuviško kaimo sugriovimą sukuriant kolūkių sistemą. Bus mėginama parodyti, kaip formavosi daugiabučių architektūra, atskleisti būdingus sovietinės gyventojų paslaugų sferos ypatumus viešojo maitinimo įstaigose, viešuosiuose tualetuose, parduotuvėse, taip pat atskleisti amžiną plataus vartojimo prekių stoką.

ISTORINĖ VIETA

Nuo 1944 m. rugsėjo 28 d. iki 1947 m. balandžio 16 d. NKGB–MGB vidaus kalėjime Vilniuje (dabar čia įsikūręs Genocido aukų muziejus) buvo vykdomi SSRS karo tribunolų ir vadinamojo „ypatingojo pasitarimo“ nuosprendžiai. Čia buvo sušaudyti 767 asmenys, dar 7 mirė taip ir nesulaukę mirties nuosprendžio įvykdymo.

Dauguma sušaudytųjų (613 žmonių) buvo apkaltinti ir nuteisti pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 58-ąją, t. y. garsųjį „Tėvynės išdavimo“, straipsnį. Tarp nužudytųjų yra 206 rezistencijos kovų dalyviai, 43 1941 m. Birželio sukilėliai, 32 Lenkijos armijos karo kovotojai ir kt.

1944 m. buvo sušaudyti 45 žmonės, 1945 m. – net 479, 1946 m. – 185 ir 1947 m. – 58. Per vieną dieną daugiausia egzekucijų įvykdyta 1945 m. kovo 2 d. – tada buvo

Tuskulēnai 1928 m. ir šandien

nužudyti 42 asmenys – ir tų pačių metų kovo 21 d., kai nuo budelių kulkų krito 45 žmonės. Mirties nuosprendžius vykdė iš pačių čekistų sudaryta specialioji grupė, kuri po egzekucijų aukas slapta užkasdavo masinėse kapavietėse buvusio Tuskulėnų dvaro teritorijoje. Masinės žudynės laikinai nutrauktos 1947 m. gegužės 26 d., kai SSRS Aukščiausiosios Tarybos įsaku mirties bausmė buvo pakeista 25 metais kalėjimo. Mirties bausmės vykdymas buvo sustabdytas iki pat 1950 m., tada vėl prasidėjo egzekucijos, tačiau jų aukų užkasimo vietos iki šiol tebėra nežinomos.

AUKOS

Tarp Tuskulėnų aukų buvo įvairių tautybių žmonių: 559 lietuviai, 56 rusai, 52 lenkai, 38 vokiečiai, 32 baltarusiai, 18 latvių, 9 ukrainiečiai, 3 žydai, po vieną estą, uzbeką, totorių, osetiną, čiuvašą, armėną ir udmurtą. Nužudyti 763 vyrai ir 4 moterys.

1994–1996 ir 2003 m. darant archeologinius tyrimus Tuskulėnų parko teritorijoje rasti 724 palaikai, iš jų 45 buvo identifikuoti. Kitų palaikų identifikavimą apsunkino tai, kad čekistai nužudytųjų kūnus dažniausiai apipildavo cheminėmis medžiagomis.

2004 m. lapkričio 2 d. egzekucijų aukos buvo palaidotos Tuskulėnų parke esančiame kolumbariume. Dar septynių aukų palaikus perlaidojo artimieji. Pagerbiant Tuskulėnų aukų atminimą rezistencijos dalyvių pavarės buvo iškaltos buvusių MGB–KGB rūmų cokolyje, įrengta ekspozicija Genocido aukų muziejuje, buvusioje šaudymo kameroje, taip pat jų atminimui 2002 m. LGGRTC išleido Severino Vaitiekaus monografiją „Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)“. Numatyta šalia kolumbariumo esančioje P. Valickio viloje įrengti ekspozicijas, skirtas Tuskulėnų aukoms, kapaviečių tyrimams, Tuskulėnų dvaro istorijai.

*Ričardas Čekutis,
Dalius Žygelis*

Paminėtas LLKS įkūrimo 60-metis

Baigėsi renginių ciklas, skirtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimo ir LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos 60-osioms metinėms pažymėti.

1949 m. vasario 2–22 d. Prisikėlimo apygardos teritorijoje esančiame Minaičių kaime (Radviliškio r.) vyko visos Lietuvos partizanų suvažiavimas. Jame nutarta ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo organizaciją pavadinti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu (LLKS). Politinė sąjūdžio programa buvo išdėstyta vasario 16 d. patvirtintoje LLKS Tarybos Deklaracijoje. Joje skelbiama, kad aukščiausia teisėta valdžia Lietuvoje yra partizanų vadovybė, o jų kovos tikslas – atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos Respubliką. Deklaracija kartu su kitais suvažiavime priimtais dokumentais sudarė teisinį ir politinį Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo pagrindą, suteikė laisvės kovoms naują pobūdį, nubrėžė demokratinės nepriklausomos valstybės ateities kūrimo gaires. Šis dokumentas 1999 m. įteisintas oficialiu Lietuvos Respublikos įstatymu; tai rodo valstybingumo tradicijų tęstinumą: Lietuvos valstybė aukščiausiu lygiu pripažino pokario rezistencijos vadovybę kaip teisėtą okupuoto krašto valdžią. Ši valdžia labai sunkiomis sąlygomis kūrė norminius dokumentus, pagrindžio struktūrą, leido pagrindžio spaudą.

Štai tie aštuoni vyrai, suvieniję pagrindžio jėgas: Lietuvos kariuomenės kapitonas Jonas Žemaitis-Vytautas, mokytojai Aleksandras Grybinas-Faustas, Leonardas

Grigonis-Užpalis, Vytautas Gužas-Kardas, Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Juozas Šibaila-Merainis, studentai Petras Bartkus-Žadgaila ir Bronius Liesys-Naktis.

Beveik visi jie išėjo į mišką kaip eiliniai kovotojai, įsiliejo į jau veikiančius būrius, vėliau patys buvo išrinkti tų būrių ar kitų padalinių vadais, kūrė laisvės kovos sąjūdžio grupes savo veikimo teritorijose. Kitaip sakant, jie įgijo savo atstovaujamų grupių pasitikėjimą ir netgi turėjo raštiškus įgaliojimus. Taip pat žinoma, kad daugumoje apygardų žemesnių padalinių vadovai vadus išsirinkdavo demokratiškai, t. y. susirinkę net į tam tikrus vietas suvažiavimus, kuriuose vykdavo debatai ir t. t. Tomis sąlygomis tai buvo vienintelė įmanoma atstovavimo forma. Tik vėlesniame kovos etape atsirado ir aukštesnioji vadovybė, ir statutai, ir visa kita.

Nė vienas Deklaracijos signatarų neišliko. Pirmasis 1949 m. birželio 11 d. žuvo Vakarų Lietuvos partizanų srities štabo viršininkas V. Gužas-Kardas, tais pačiais metais, rugpjūčio 13 d., Užpelkių miške žuvo B. Liesys-Naktis ir P. Bartkus-Žadgaila, rugsėjo mėnesį – A. Grybinas-Faustas. Paskutinis žuvo pastarojo kelionės į Žemaitiją bendražygis A. Ramanauskas-Vanagas. Jis slapstėsi iki 1956 m., vėliau buvo suimtas ir sušaudytas. J. Žemaitis-Vytautas sušaudytas 1954 m. Maskvos Butyrkų kalėjime. L. Grigonis-Užpalis ir J. Šibaila-Merainis žuvo kautynėse, apsupti bunkeriuose. Tačiau jų sukurta organizacija egzistavo iki pat 1953 m.

Visa Lietuva buvo suskirstyta į tris sritis, kurios turėjo savo štabus; sritys suskirstytos į apygardas, o šios – į rinktines. Sunkiausia bu-

Paminklas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininkui partizanų generolui Jonui Žemaičiui-Vytautui prie LR krašto apsaugos ministerijos. Atidengtas 1999 m. vasario 16 d. Paminklo autoriai – skulptorius Gintautas Lukošaitis, menotyrininkas Stasys Latonas, architektas Mindaugas Mačiulis

vo užtikrinti patikimą ryšių tinklą. Dėl to minėtos trys sritys veikė beveik autonomiškai, ir net žuvus sričių ar apygardų vadovybei bendra vadovybės struktūra visada išlikdavo. Taip buvo iki pat J. Žemaičio-Vytauto suėmimo 1953 m.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), Vilniaus įgulos karininkų ramovė ir Vilniaus apskrities kultūros centras šiai daliai atminti organizavo didelį renginių ciklą, kuris prasidėjo vasario 3 d. Vilniaus įgulos karininkų ramovėje. Ten buvo demonstruojamas režisieriaus Edmundo Zubavičiaus dokumentinis filmas „Karas po karo“, įvyko susitikimas su pačiu režisieriumi.

Ramovėje nuolat veikė ir kelios parodos: mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę

ir netekčių istorija“ dalyvių dailės darbų paroda „Piešiu istoriją“, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarų portretų ekspozicija ir kilnojamoji paroda „Karas po karo: ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 metais“.

Tomis dienomis Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų mokiniai ir studentai buvo kviečiami nemokamai apsilankyti LGGRTC Genocido aukų muziejuje (Aukų g. 2A, Vilnius).

Vasario 5 d. buvo demonstruojamas kitas režisieriaus E. Zubavičiaus dokumentinis filmas „Partizanai“, pasakojantis apie Pietų Lietuvoje kovojusius pirmuosius partizanus ir jų vadą, buvusį Alytaus mokytojų seminarijos dėstytoją A. Ramanauską-Vanagą,

Lietuvos kariuomenės Vilniaus įgulos karininkų ramovėje, iškilmingame Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos Deklaracijos priėmimo 60-ųjų metinių minėjime dalyvavo LR Prezidentas Valdas Adamkus

vėliau tapusį Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio gynybos pajėgų vadu, okupantų suimtą ir sušaudytą 1957 m.

Vasario 10 d. buvo rodomas trečias to paties režisieriaus filmas „Partizanės“, pasakojantis apie Lietuvos partizanų ryšininkų Marijonos Žiliūtės, Jadvygos Žardinskaitės, Joanos Dijokaitės ir kitų partizanų moterų likimus bei nepalaužiamą tikėjimą Dievu, Tėvyne ir draugais.

Vasario 12 d. ramovėje buvo rodomas režisieriaus Juozo Saboliaus ir Eugenijaus Ignatavičiaus dokumentinis filmas „Ketvirtasis Prezidentas“. Tai pasakojimas apie Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininką partizanų generolą J. Žemaitį-Vytautą. Filme prisiminimais dalijasi J. Žemaičio sūnus Jonas Laimutis, buvusios partizanų ryšininkės M. Žiliūtė, Rožė Jankevičiūtė ir kiti J. Žemaitį pažinoję asmenys.

Vasario 13-oji – Laisvės kovų atminimo diena „Jie gynė mūsų garbę, orumą ir laisvę“, skirta Vilniaus apskrities gimnazijų ir vidurinių mokyklų vyresniųjų klasių mokiniams. Taip pat buvo pristatyta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro programa „Pokario istorija jaunimui“, LGGRTC leidiniai, moksleivių piešinių konkurso „Piešiu istoriją“ darbai, demonstruotas Vytauto V. Landsbergio dokumentinis filmas „Baladė apie Daumantą“. Filme pasakojama apie Lietuvos partizanų kovas ir legendinį partizaną Juozą Lukšą-Daumantą, žuvusį 1951 m. Jame prisiminimais dalijasi J. Lukšos bendražygiai, brolis, žmona ir jį išdavęs buvęs bendražygis. Filmą iliustruotas kino kronikos fragmentais ir partizanų fotografijomis.

Vasario 14 d. Lietuvos kariuomenės Vilniaus įgulos karininkų ramovėje, dalyvaujant LR Prezidentui Valdui Adamkui, Vyriausybės

bei Seimo nariams, buvusiems partizanams, įvyko iškilmingas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos Deklaracijos priėmimo 60-ųjų metinių minėjimas.

Vasario 15 d. renginiai persikėlė į Radviliškį ir jo apylinkes. Po šv. Mišių už Lietuvos partizanus renginio svečiai vyko į Minaičius, kur buvo pagerbtas aštuonių 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signatarų atminimas. Paskui visi rinkosi prie paminklo Prisikėlimo apygardai Šeduvoje; vėliau Radviliškio kultūros rūmuose vyko iškilmingas minėjimas ir šventinis koncertas „Laisvės dainos“, po jo svečiai vaišinosi kareiviška koše ir arbata.

Vasario 16 d. visi norintieji galėjo nemokamai apsilankyti Genocido aukų muziejuje Vilniuje ir dalyvauti čia vykusiame dailininko Antano Matulevičiaus tapybos darbų parodos „Okupuota siela“ atidaryme. Ten vyko ir filmo „Už Tėvynę Lietuvą“ peržiūra. Henriko Šablevičiaus dokumentiniame filme pasakojama apie ginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą, mūšius su sovietų kariuomene, skaudžias netektis, suėmimus ir tardymus. Prisiminimais jame dalijasi buvę partizanai Kostas Kliučinskas, Juozas Petraška, Viktoras Šniuolis ir kiti. Filmo dedikacijoje rašoma:

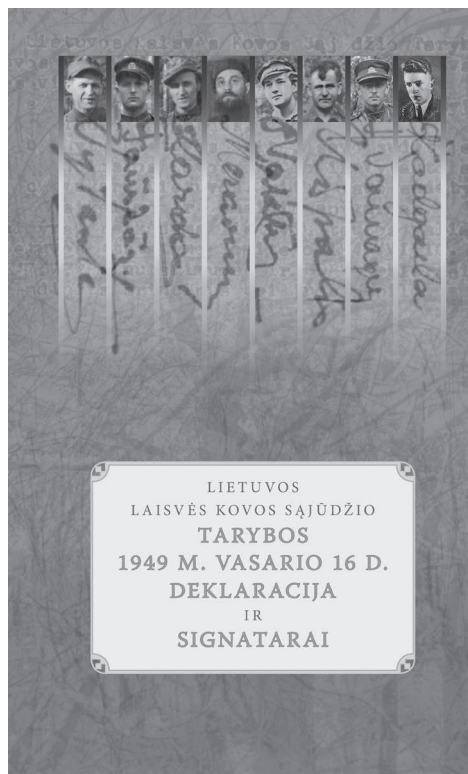
„Skiriame visiems, kurie labai norėjo gyventi ir nebijojo mirti už Tėvynę Lietuvą.“

Vasario 17 d. karininkų ramovėje vyko režisieriaus J. Saboliaus dokumentinio filmo „Stirna“ pristatymas. Filme pasakojama apie partizanų ryšininkę, laisvės kovotoją Izabelę Vilimaitytę-Stirną. Iš pradžių ji tiekė partizanams medikamentus, vėliau tapo jų įgaliotine ryšiams tarp Aukštaitijos ir Žemaitijos apygardų štabų, partizane. Filme pasakojama apie pokario metų laisvės kovas, KGB intrigas ir neišvengiamas netektis.

Vasario 19 d. čia pat vyko režisierės Agnės Marcinkevičiūtės dokumentinio filmo „Nesulaužyti priesaikos“ pristatymas. Pagrindinis šio filmo herojus – Tauro apygardos Žalgirio rinktinės partizanas Juozas Armonaitis-Triupis. Buvęs partizanas atvirai pasakoja savo gyvenimo istoriją. Greta biografijos faktų dokumentiniame filme glaustai supažindinama su okupuotos Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo istorija, rodomi reti dokumentiniai kadrai, išlikę to meto dokumentai ir fotografijos.

Ričardas Čekutis

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracija ir signatarai, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009

Plakatų rinkinys, skirtas 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos Deklaracijos pasirašymui ir LLKS 60-mečiui paminėti. Rinkinį (14 plakatų)

sudaro aštuonių signatarų portretai ir trumpos biografijos, Deklaracijos faksimilė ir jos reikšmės aprašymas.

1949 m. vasario 2–22 d. buvo sušauktas Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas, kuriame dalyvavo atstovai iš visos Lietuvos. Svarbiausias suvažiavime parengtas dokumentas – tai 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos posėdyje priimta Deklaracija, kurią pasirašė aštuoni posėdžio dalyviai: LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas, Vakarų Lietuvos partizanų srities vadas Jonas Žemaitis-Vytautas ir LLKS Tarybos nariai – Tauro apygardos vadas Aleksandras Grybinas-Faustas, Vakarų Lietuvos partizanų srities štabo viršininkas Vytautas Gužas-Kardas, LLKS Visuomeninės dalies viršininkas Juozas Šibaila-Merainis, Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas Bronius Liesys-Naktis, Prisikėlimo apygardos vadas Leonardas Grigonis-Užpalis, Pietų Lietuvos partizanų srities vadas Adolfas Ramanauskas-Vanagas ir LLKS Tarybos prezidiumo sekretorius Petras Bartkus-Žadgaila.

Deklaracija kartu su kitais Lietuvos partizanų vadų suvažiavime priimtais dokumentais sudarė teisinį ir politinį Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo pagrindą, suteikė laisvės kovoms naują pobūdį, įteisino LLKS kaip visuotinio organizuoto ginkluotojo pasipriešinimo sovietinei okupacijai organizaciją, o jos Tarybą – kaip vienintelę teisėtą valdžią okupuotos Lietuvos teritorijoje.

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS

LGGRTC programos specialistas

DANIEL BOĆKOWSKI

habilituotas daktaras, Balstogės universiteto Istorijos instituto profesorius

ARŪNAS BUBNYS

*humanitarinių mokslų daktaras, LGGRTC Genocido ir rezistencijos
tyrimo departamento direktorius*

KRISTINA BURINSKAITĖ

Vilniaus universiteto doktorantė, LGGRTC programos koordinatore

SAULIUS GRYBKASKAS

*humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto
mokslo darbuotojas*

LINA KAMINSKAITĖ

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto doktorantė

IMANTAS MELIANAS

*Tautinių bendrijų tarybos prie Tautinių mažumų ir
išeivijos departamento prie LR vyriausybės koordinadorius*

MINDAUGAS POCIUS

*humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto
jaunesnysis mokslo darbuotojas*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – stogastulpis LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkui
generolui Jonui Žemaičiui-Vytautui atminti.

Atidengtas 1996 m. liepos 27 d. Šiluvoje.

Autoriai – Adolfas Turauskas ir Zigmas Vaitkevičius

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2009, 1(25)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės: *Rima Dulkanienė, Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Dalia Dubonienė*

SL 2015. 2009. 05. 08. Tiražas 500 egz. 10.75 sp. l. Užs. Nr. 573

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė